

Ára: 1450 Ft

VASTAGH PÁL

Fejezetek
a jogalkotás
politika-
történetéből

1957–1987

§

NAPVILAG
KIADÓ

Csányi Gergely

A SZEX POLITIKAI
GAZDASÁGTANA

Szexuális hegemoniák és ellenhegemoniák
a tőkés világrendszerben

HELYZET
MŰHELY
KÖNYVEK

WWW.NAPVILAGKIADO.EU >> RENDELJE MEG KEDVEZMÉNNYEL!

92 kérdés Budapestről a kávéházaktól
az iparnegyedeken át a Kalefig

?

!

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK
BUDAPESTRŐL

2024/5

5

Mozgó világ

2024/5

Mozgó világ

Armin Langer, Ádám Zoltán és Bozóki András tanulmánya a Hit Gyülekezetéről és az Orbán-rezsimről • Lugosi Viktória és Ecsédi Orsolya prózája • Akárkiságok kora: Pódiumbeszélgetés Csepeli Györggyel, Hahner Péterrel és Pető Péterrel a személyiség és a történelem összefüggéseiről • G. István László, Tatár Sándor és Mezei Gábor versei

Benda László • Csengery Kristóf • Csillag István • Dalos György • Dési János • Gárdonyi László • Hargitai Miklós • Herskovits Eszter • Kőríz Imre • Parászka Boróka • Pető Iván • Révész Sándor • Ross Károly • Vadas József • Stuber Andrea

Armin Langer –	
Ádám Zoltán –	
Bozóki András	3 A Hit Gyülekezete és az Orbán-rezsim <i>Tanulmány</i>
Lugosi Viktória	24 A szappan <i>Regényrészlet</i>
Ecsédi Orsolya	29 Az novellákról; Fons Vitae <i>Novellák</i>
Ross Károly	36 Egy troglodita halálára <i>Novella</i>
G. István László	41 Anyaföld; Hangya; Egy kiflivég <i>Versek</i>
Tatár Sándor	44 Héraklész próbái? Ugyan már!; (cs)IPÁT hörp... dörgölni; Huhú(szt) <i>Versek</i>
Mezei Gábor	46 t. rendszeres színhely <i>Vers</i>
Gárdonyi László	48 A vakfoltok <i>Vékony Dorottya műveiről</i>
Herskovits Eszter	50 Akárkiságok kora <i>Pódiumbeszélgetés</i>
	<i>Csepeli Györggyel, Hahner Péterrel és Pető Péterrel</i>

Hónapló

Dalos György	63 A reményhordozó
Hargitai Miklós	66 Calima
Parászka Boróka	69 Kettős beszédünk

Reflex

Csillag István	73 Több mint alapos gyanú
Benda László	77 Irán és a pokol tornácai
Dési János	82 Albánia, ahol több zsidó élt a holokauszt után, mint előtte
Révész Sándor	89 Az Első Hölgy esete Aczél Györggyel

-ról, -ről

Pető Iván	106 Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció
Kőríz Imre	110 „Tévedés történt az ön javára”
Csepeli György	115 A fal másik oldalán
Csengery Kristóf	118 Három csúc
Vadas József	121 Templomromból romtemplom?
Stuber Andrea	125 Székely Anatevka

Kedves Olvasóink! A Mozgó Világ előfizetői díja és az egyes példányok ára nem változott. Az áruspéldányok 1450 forintért vásárolhatók meg, az éves előfizetői díj 12 000 forint.

A lap előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu), telefonszámon (+361-331-9393), a szerkesztőség címén és e-mail-címén is: mozgo@mozgovilag.hu.

Köszönettel és tisztelettel: A Szerk.

Megjelent a

MAZSIHISZ
a változó világra nyitott zsidóság

Új Köztársaságért
Alapítvány

© | CONCORDE

LENTUS Kft.

Bojár Gábor

Felcsuti Péter

Horn Péter

Janikovszky János

Kende Péter

Kornai András

Nyíri Pál

Szelényi Iván

és más magánszemélyek támogatásával

B | BRAUN
SHARING EXPERTISE

Mozgó Világ 2024/május

ötvenedik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Majtényi László (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bog-nár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművé-szet), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Varró József (gazdasági vezető), Vitányi Iván (kuratóriumi tag). Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Ala-pítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Elő-fizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu. További információ és előfizetői panaszok: Magyar Posta 36 1 767-8262 vagy ügyfeliszolgalat@posta.hu. Külföldön terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. (e-mail: bat-thyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 12 000 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285

A Hit Gyülekezete és az Orbán-rezsim

Az elmúlt években a magyar politikát komoly nemzetközi figyelem övezi. 2010 óta, amikor Orbán Viktor pártja kétharmados parlamenti többséget szerzett, Magyarország jelentős politikai átalakuláson ment keresztül. A megszilárduló Orbán-rezsim fokozatosan korlátozta a szólás- és sajtószabadságot, a tudományos kutatás és egyetemi oktatás szabadságát, erodálta az igazságszolgáltatás függetlenségét, aláasta a többpárti demokratikus rendszert, leépítette az egyenlő emberi méltóság feltételeit biztosító intézményrendszert. Ebbe a folyamatba illeszkedik a vallás és az egyházak életébe való állami beavatkozás. Az irodalom ezt a folyamatot autokratizálódásnak,¹ illiberalizmusnak,² demokratikus visszacsúszásnak vagy de-demokratizálódásnak³ nevezi. E folyamat eredményeként Magyarország az

Európai Unió első illiberális rezsimjévé,⁴ kívülről korlátozott hibrid rendszerévé,⁵ illetve, autokratikus berendezkedésű tagállamává⁶ vált.

Ez a rezsim politikatudományi szempontból választási autokrácia, ami a hibrid rezsim egyik, az önkényuralomhoz közelebb eső fajtája. Szociológiai megközelítésben társadalmilag beágyazódó vagy már épp beágyazott autokráciának tekinthető,⁷ amelyben a populizmus sikere szociokulturális jellegű, tehát nemcsak a vezető stratégiája, hanem a vezető és a társadalom közötti, történetileg kialakult interakció tartja fenn.⁸ Számos európai és Európán kívüli populista elismerte Orbánt ezért a teljesítményéért. A holland és francia jobboldali populista pártok vezetői, Geert Wilders és Marine Le Pen „dicsérték a magyarok erős emberét, amiért volt

¹ Kis János. 2019. Demokráciából autokráciába: A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. *Politikatudományi Szemle*, 28 (1) 45–74. Vanessa A. Boese et al. 2022. State of the world 2021: Autocratization changing its nature? *Democratization* 29 (6), 983–1013. Seraphine Mäerz et al. 2020. State of the world 2019: Autocratization surges—resistance grows. *Democratization* 27(6), 909–927.

² Csillag Tamás & Iván Szelényi. 2015. „Drifting from liberal democracy: traditional/neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe”. *Intersections*, 1(1), 1–31.

³ Matthijs Bogaards. 2018. „Democratization in Hungary: Diffusely defective democracy”. *Democratization*, 25 (8), 1481–1499. Benedek István. 2019. „Demokratizáció Magyarországon a demokráciaindexek fényében”. *Politikatudományi Szemle*, 28 (2) 101–129.

⁴ R. Daniel Kelemen. 2017. „Europe’s other democratic deficit: National authoritarianism in Europe’s democratic union”. *Government and Opposition*, 52 (2), 211–238.

⁵ Bozóki András & Dániel Hegedűs. 2018. „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union”. *Democratization*, 25 (7), 1173–1189.

⁶ ^ Mäerz et al. 2020. op. cit.

⁷ Bozóki András & Fleck Zoltán. 2023. „Beágyazódó autokrácia: Fogalmi közelítések az új önkényuralomhoz”. *Mozgó Világ* 40 (10), 17–40. Bozóki András & Fleck Zoltán. 2024. *Embedded Autocracy: Hungary in the European Union*. Lanham – London – New York: Rowman & Littlefield, Lexington Books.

⁸ Vö. Pierre Ostiguy. 2017. „Populism: A socio-cultural approach”. In Cristóbal Rovira Kaltwasser et al. *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press.

bátorsága szembenézni az Európai Unióval”.⁹ A floridai republikánusok elismerték, hogy a magyarországi LMBTQ-ellenes jogszabályok inspirálták saját „Ne mondd, hogy meleg” törvénytervezetüket, amely megtiltja az LMBTQ-témákat tartalmazó szexuális felvilágosítást az állami iskolákban.¹⁰ Orbán élvezi Donald Trump támogatását, és ő volt a 2022-es befolyásos texasi *Conservative Political Action* (CPA) konferencia nyitó előadója.¹¹

A kormány e változásokat politikailag keresztény-nacionalista narratívával mutatja be, és Magyarországot a keresztény Európa utolsó bástyájaként ábrázolja mind a muszlim bevándorlókkal, mind pedig a nyugati liberális kozmopolitizmussal szemben. Habár a lakosság közel fele nem tartja magát vallásosnak, az egyházak kulcsszerepet játszanak az Orbán-rezsim legitimálásában és fenntartásában. Erdő Péter bíboros, a magyarországi római katolikus egyház vezetője például 2023-ban részt vett a zárt körű kötcsei pikniken, Orbán Viktor és köre találkozáján. Orbán különösen szívélyes kapcsolatokat ápol a református egyház-

zal, amelynek püspöke, Balog Zoltán korábban két Orbán-kormány minisztere is volt. Hasonlóképp az Orbán-rezsim támogatójává vált Köves Slomó ortodox rabbi, az EMIH Magyar Zsidók Szövetségének vezetője. Ezek az egyházak és hitközségek évente rendszeresen milliárdos állami támogatásokat kapnak, vezetőik pedig magas állami kitüntetésekben részesültek az Orbán-rezsimben.

Tanulmányunk a viszonylag új pünkösdistá felekezetet, a Hit Gyülekezete történetét dolgozza fel, amely a 2010-es években vált igazán ismertté és szerzett jelentős politikai befolyást. A Hit Gyülekezete szerepének vizsgálata segít értelmezni a karizmatikus kereszténység ideológiai szerepét az Orbán-rendszerben, és ezáltal hozzásegít a rendszer természetének jobb megértéséhez. Ez azért is fontos, mert a rendszer ma már nemcsak a történelmi keresztény egyházakat, hanem a kisebb, karizmatikus gyülekezeteket is felhasználja vallás- és kultúrpolitikai üzeneteinek közvetítésére.¹²

A Hit Gyülekezete evangéliumi karizmatikus pünkösdi keresztény felekezet. A közösség 1979-ben illegálisan alakult az államszocializmus idején, és a rendszerváltás után indult növekedésnek. Az utóbbi évtizedben a Hit Gyülekezete az egyszázalékos szja-felajánlások alapján a negyedik-nyolcadik legtámogatottabb egyházak közé tartozik. 2010 előtt a Hit Gyülekezetét széles körben a liberális politikai szervezetekkel, főleg az SZDSZ-szel hozták kapcsolatba. Ez nem volt véletlen, hiszen a rend-

⁹ G. Szakacs & K. Than. 2018. „From liberal hero to right-wing icon, Orbán's appeal trumps rivals”. Reuters. <https://www.reuters.com/article/hungary-election-orban/from-liberal-hero-to-right-wing-icon-orban-s-appeal-trumps-rivals-idINKBN1HG0AA>. Hasonlóan vélekedett Orbánról a szerb Vučić és a lengyel Kaczyński is.

¹⁰ Andrew Marantz. 2022. „Does Hungary offer a glimpse into our authoritarian future?” *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2022/07/04/does-hungary-offer-a-glimpse-of-our-authoritarian-future>

¹¹ D. Smith. 2022. „Viktor Orbán turns Texas conference into transatlantic far-right love-in”. *The Guardian*, August 6. Flora Garamvölgyi & David Smith. 2023. „Republicans to meet allies of Hungary's Viktor Orbán on ending Ukraine aid”. *The Guardian*, December 10.

¹² Vö. Stefano Bottoni. 2023. *A hatalom megszállottja: Orbán Viktor Magyarországa*. Budapest: Magyar Hang.

szerváltás idején a demokratikus ellenzékéből kinőtt liberális párt tagjai számítottak vezető antikommunista erőnek, és ez a marginalizált helyzetű Hit Gyülekezete számára fontos szempont volt. A Hit Gyülekezete társadalmi elismerésre törekedett, és néhány prominens tagja már a Szabad Demokraták Szövetségének megalkulásában is aktívan részt vett. Az 1988 novemberében tartott pártalapító ülésen jelen lévő képviselők szavazata döntő volt abban, hogy az alapítók a Szabad Demokraták Szövetsége elnevezést választották az ugyancsak sokak által javasolt Radikális Demokraták helyett. A gyülekezet néhány képviselője, például Hack Péter és Mészáros István, 1990-től tagja volt az SZDSZ parlamenti frakciójának, és fontos szerepet játszott a párt politikájában.

A Hit Gyülekezete a 2000-es évekre közel százezer követőt gyűjtött és tovább növelte befolyását. A gyülekezet alapítója és vezető lelkésze, Németh Sándor fokozatosan megkerülhetetlen tényezővé vált azzal is, hogy tulajdonosa lett a *Hetek* című hetilapnak, valamint részesedést vásárolt az ATV televízióban, amely a gyülekezet vasárnap reggeli miséit közvetítette. Közben, nem függetlenül az SZDSZ hanyatlásától, a gyülekezet tagjai nemcsak a liberális párt parlamenti frakciójából, hanem a pártból is kiléptek. A liberálisok kezdeti támogatására szükségük volt egyházuk társadalmi elismertségének megszerzéséhez, de később az abortusz, a válás, a melegházasság és az LMBTQ emberekkel való bánásmód kérdéseiben elhatárolódtak a párttól.

A Hit Gyülekezete azonban nem hagyta el a politika terepét. Orbán

2010-es földcsuszamlásszerű győzelmét követően a gyülekezet áttért Orbánhoz és a Fideszhez. A következő választásokon Németh mint vezető lelkész nyíltan támogatta Orbánt. Egyetértettek a hagyományos férfi- és női szerepekre épülő konzervatív családpolitikában, a felvilágosodásellenes ideológiában csakúgy, mint a Netanjahu vezetete izraeli kormány feltétel nélküli támogatásában és az amerikai Republikánus Párttal való szorosabb kapcsolatukban. Mindezekon túlmenően a gyülekezet kész volt arra is, hogy visszhangozza Orbán iszlamofób és bevándorlásellenes retorikáját. Mára a Hit Gyülekezete az Orbán-rezsim egyik leghűségesebb vallási támogatójává vált.

Habár a Hit Gyülekezete jelentős befolyással bír Magyarországon, és az illiberális politikai erők és az egyházak hazai kapcsolatáról egyre több szakcikk jelent meg,¹³ mégis alig készült a gyülekezetről tudományos munka. E tanulmányunk ezt a hiányt kívánja pótolni, a Hit Gyülekezete tevékenységét az Orbán-rezsim kontextusába helyezi, és az egyház politikai szerepét elemzi a 2010 óta eltelt időben. Cikkünk Németh Sándornak az Orbán-rendszerre vonatkozó nyilvános kijelentéseit tekinti kiindulópontnak. Nyilvános politikai kommunikációjában a lelkész az iszlámhitű bevándorlókra

¹³ Vö. Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. „State and faith: Right-wing populism and nationalized religion in Hungary”. *Intersections* 2(1), 98–122. Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. „The God of Hungarians: Religion and right-wing populism in Hungary”. In N. Marzouki, D. McDonnell, and O. Roy eds. *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London: Hurst & Company, 129–147.

és egyéb bevett populista témákra összpontosít. A Hit Gyülekezete precedensként szolgál a keresztény jobboldal és a nacionalista-populista mozgalmak európai összefonódásának demonstrálására, különösen olyan időszakban, amikor a nagy, történelmi hagyományokkal rendelkező keresztény egyházak pénzügyi és politikai függőségben vannak a kormánnytól.

Először, a Hit Gyülekezete és társadalmi és kulturális kontextusának jobb megértése érdekében összefoglaljuk Magyarország politikai és vallási térképét, majd röviden ismertetjük a nagyobb keresztény felekezetek politikai szerepét és státuszát Orbán Magyarországon. Ezt követően, rátérve a Hit Gyülekezetére, bemutatjuk annak történetét, felemelkedését, és elemezzük a rendszer egyre hangosabb támogatójaként betöltött politikai szerepét.

A magyarországi vallásgyakorlás

A 2011-es népszámlálás szerint a magyarok többsége keresztény vallású. A legtöbben római katolikusnak (az összlakosság 39 százaléka), reformátusnak (11,6 százaléka) vagy lutheránusnak (2,2 százaléka) vallották magukat. A lakosság 45,4 százaléka azonban nem sorolta magát egyetlen valláshoz tartozónak sem, illetve kifejezetten vallástalannak vagy ateistának vallotta magát.¹⁴

¹⁴ Vékony Dániel. 2021. „Hungary: Religion as the government’s political tool”. In A. Triandafyllidou and T. Magazzini eds. *Routledge Handbook on the Governance of Religious Diversity*. Oxon and New York: Routledge, 101–110. p. 103. Vékony Dániel & Egdūnas Raciū. 2023. „Governance of religious diversity in Central Europe: A religious nationalism inspired illiberal turn in

Történelmileg Szent István király 1000-es trónra lépése óta a katolikus kereszténység dominálja a vallást Magyarországon. A 16. századtól a protestáns áramlatok nagy befolyásra tettek szert, különösen az ország keleti részén.¹⁵ A kommunista diktatúra évtizedei alatt egyes vallási szervezeteket betiltottak. A rendszer által megtűrt egyházaknak együtt kellett működniük a rendszerrel.¹⁶

Több mint tíz évvel később, a 2022-es népszámláláskor az emberek 60 százaléka válaszolt a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdésre. A nem válaszolók aránya jóval magasabb lett (40 százaléka), mint 2011-ben (27 százaléka). A 2022-es népszámláláskor a válaszadók 50,2 százaléka (2,9 millió fő) katolikusnak vallotta magát, míg 27 százaléka vallástalannak vagy ateistának. Ez 2011 óta, amikor több mint 3,8 millióan tartották magukat katolikusnak, erőteljes csökkenést mutat. A magyar protestánsok aránya 16 százaléka, míg a lutheránus evangélikusoké 3,1 százaléka.¹⁷

A kommunista rendszer 1989-es bukásával Magyarország nyitottá vált a vallásgyakorlás szabadsága előtt. 1990 és 2012 között a Magyar Köztársaság alkotmányának 60. cikke garantálta a szabad (nyilvános és magán) vallásgyakorlást. Ugyanez a

Hungary and Slovakia?” *Ethnicities*, December 1. <https://doi.org/10.1177/14687968231209517>

¹⁵ Nandor Dreisziger. 2016. *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora*. Toronto: University of Toronto Press.

¹⁶ Terray László & H. David Baer. 2006. *The Struggle of Hungarian Lutherans under Communism*. College Station: Texas A&M University Press. Dreisziger. 2016. op. cit.

¹⁷ R. Kiss Kornélia. 2023. „Népszámlálás: Ötven százaléka alá csökkent a vallásosok száma”. *Magyar Hang*, szeptember 26.

cikk megerősítette a vallás és az állam szétválasztását. Az alkotmány a vallási intézményeket egyházaknak nevezte függetlenül attól, hogy keresztény vagy nem keresztény felekezetről volt-e szó. Az ország legnagyobb muszlim közössége például a Magyarországi Muszlimok Egyháza nevet viseli. A bejegyzett egyházaknak joguk volt fakultatív vallásoktatást tartani az állami iskolákban, és államilag finanszírozott felekezeti iskolákat alapítani. A magyar jogszabályok lehetővé teszik az adófizetők számára, hogy jövedelemadójuk egy százalékát egy általuk választott, bejegyzett egyháznak adják. E jogi keret megváltoztatásához kétharmados parlamenti többségre volt szükség.¹⁸

A demokratikus Magyarországon a vallásgyakorlás liberális mércével mérve is teljesen szabad volt, mivel az állam és az egyház nemcsak alkotmányosan különült el egymástól, de az állam semlegességet hirdetett az egyházakkal és vallásokkal kapcsolatban. A liberális demokrácia húsz éve után azonban a magyar politika más irányt vett.¹⁹ Orbán Viktor

pártja nemcsak a mandátumok kétharmadát szerezte meg, hanem győzelmét követően egy sor új törvényt fogadott el, amelyek alapvetően újrászabályozták az életviszonyokat. Hamarosan világossá vált, hogy ami történt, az nem egyszerűen kormányváltás volt, hanem autokratikus fordulat. A korábbi demokratizálódási folyamatokat tudatosan visszafordították.²⁰ A politikai tájkép e változásai nagymértékben befolyásolták az állam és az egyház viszonyát.

2012. január 1-jén hatályba léptették Magyarország új alkotmányát, az Alaptörvényt. Bár az új alkotmány továbbra is garantálja a vallásszabadságot, több szinten is problematikus. Egyrészt diszkriminatív nyelvezetet használ, mert a preambuluma azt sugallja, hogy a magyar nemzetiség keresztény, holott Magyarországon jelentős zsidó kisebbség él, sőt, Európában az egyik legnagyobb.²¹ Ráadásul a magyarok nagy része nem nevezhető nyíltan vallásosnak, nemzeti identitása feltehetően nem vallási alapú. Az Alaptörvény megfogalmazása csökkenti a magyar tisztviselők felelősségét, amikor – a második világháború utolsó évében – magyar zsidók százezreit gyilkolták meg.²²

¹⁸ W. C. Durham & S. Ferrari. 2004. *Laws on Religion and the State in Post-Communist Europe*. Leuven: Peeters. 153–162. A. Črnič. 2007. „New religions in ‘New Europe’”. *Journal of Church and State* 49 (3), 517–551. G. Rosta. 2016. „Church and religion in Hungary: Between religious individualization and secularization”. In D. Pollack, O. Müller, and G. Pickel eds. *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. London and New York: Routledge, 187–206. Schanda Balázs. 2003. „Religion and state in the candidate countries to the European Union: Issues concerning religion and state in Hungary”. *Sociology of Religion* 64 (3), 333–348.

¹⁹ Lendvai Paul. 2012. *Hungary between Democracy and Authoritarianism*. New York: Columbia University Press. Kornai

János. 2015. „Hungary’s U-turn”. *Journal of Democracy* 26 (3), 34–48.

²⁰ Lendvai Paul. 2018. *Orbán: Hungary’s Strongman*. Oxford: Oxford University Press. Csanádi Mária et al. 2022. *The Dynamics of an Authoritarian System*. Budapest – New York: CEU Press.

²¹ Kovács András & Barna Imre. 2017. *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben: Egy kutatás eredményei*. Budapest: Szombat.

²² Patrick Kingsley. 2018. „How Viktor Orbán bends Hungarian society to his will”. *The New York Times*. March 27. <https://www.nytimes.com/2018/03/27/world/europe/viktor-orban-hungary.html>.

A diszkurzív megkülönböztetés mellett az új alaptörvény a vallási közösségek jogállására vonatkozó rendelkezéseket is tartalmazott.²³ Az Alaptörvény több száz gyülekezetet fosztott meg jogi státuszától, beleértve az állami forrásokat, amelyekre korábban jogosultak voltak, például az adófizetők egyszázalékos felajánlásaiból származó jövedelmüket. Ez az egyszázalékos adó jelentős bevételt jelent az egyházak, különösen a kisebb gyülekezetek számára. Az Orbán-kormány álláspontja szerint ez egy korábbi, visszaélésszerű támogatási rendszer törvényes reformja volt, míg a kritikusok úgy vélték, hogy ezzel a Fideszt bíráló vallási szervezeteket és vezetőiket büntették meg. A szabályozás ugyanakkor biztosította annak a 32 vallási szervezetnek a lojalitását, amelyek megtarthatták jogi státuszukat.²⁴

A Velencei Bizottság, amely az Európa Tanács független alkotmányjogi szakértőkből álló tanácsadó testülete, fenntartásait fejezte ki ezzel a szabályozással kapcsolatban. A bizottság megállapította, hogy a vallási szervezetek visszamenőleges hatályú törlése sérti az emberi jogi normákat.²⁵ Amint azt Uitz Renáta megjegyezte, „Magyarország az új alkotmánnyal és a vallás- és egyházszabadságról szóló új sarkalatos törvénnyel azon az úton halad, amellyel messze eltávolodik az európai

normáktól, és egy sajátos, merőben szokatlan rendszert épít ki.”²⁶ A jogszabály azonban hatályba lépett, és bizonyos módosításokkal a mai napig érvényben van.

A bevett történelmi egyházak korlátozott politikai vonzereje

A kommunista rendszer bukása óta az államtól névlegesen elválasztott és teljes vallásszabadságot élvező, nagyobb vallási felekezetek továbbra is az állam pénzügyeitől függtek. Ez arra kényszerítette az egyházakat, hogy együttműködjenek a kormányokkal. A történelmileg kialakult egyházak – főként a katolikus és a református egyház – politikailag mindig is a jobboldalhoz álltak közelebb, és aktív szerepet játszottak a jobboldali politikai csoportok vallási háttérrel való támogatásának biztosításában.²⁷ A református egyház egyes részei például támogatták a Jobbikot annak szélsőjobboldali, antiszemita időszakában, a 2010-es évek elején. Hegedűs Loránt lelkész, egy budapesti belvárosi református felekezet vallási vezetője 2013-ban mellszobrot állíttatott Horthy Miklósnak, a két világháború közötti Magyarország kormányzójának, aki nemcsak zsidóellenes törvényeket vezetett be, de a második világháborúban a náci Németország szövetségeseiként vett részt. Eközben Hegedűs lelkész felesége 2010–2019 között a Jobbik országgyűlési képviselője volt.²⁸ A

²³ Uitz Renáta. 2012. „Hungary’s new constitution and its new law on freedom of religion and churches: The return of the sovereign”. *Brigham Young University Law Review* 3, 931–966. p. 931.

²⁴ Kingsley. 2018. op. cit.

²⁵ Donald W. Hendon & Jason Hines. 2012. „Notes on church–state affairs”. *Journal of Church and State* 54 (3), 480–491. pp. 483–84.

²⁶ Uitz. 2012. op. cit. p. 965.

²⁷ Enyedi Zsolt. 2000. „Religious and clerical polarisation in Hungary”. In D. Broughton and H.-M. ten Napel eds. *Religion and Mass Electoral Behaviour in Europe*. London: Routledge, 157–176.

²⁸ Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. op. cit.

katolikus és a református egyház a 2015-ös menekültválság óta – amikor több százezer, többnyire muszlim vallású menekült utazott át Magyarországon – szimpatizált a kormány menekültellenes politikai kampányával. A válság csúcspontján Erdő Péter bíboros azt mondta, hogy a menekültek befogadása egyenlő lenne az emberkereskedelemmel, míg Kiss-Rigó László püspök, a legtöbb menekültet befogadó Délkelet-Magyarország katolikus püspöke nyíltan támogatta a kormány menekültellenes politikáját.²⁹

Orbán Viktor kormányaiban több keresztény vezető is volt, például a már említett Balog Zoltán református lelkész, aki 2012 és 2018 között az emberi erőforrások minisztere volt, 2021-ben pedig a Magyarországi Református Egyház elnöke lett. Novák Katalin korábbi családügyi miniszter, aki 2022 és 2024 között Magyarország köztársasági elnöke volt, ugyancsak nem rejtette véka alá kereszténységét. Novák konzervatív családi világnézetet propagált, és támogatta a gendertanulmányok megszüntetését az egyetemeken,³⁰ egyúttal részt vett a *World Congress of Families*, amerikai székhelyű keresztény-nacionalista csoport mun-

kájában is.³¹ A Fidesznek a polgári kör mozgalom révén a civil társadalmat meghódító politikája és domináns jobboldali politikai erővé válása részben szintén a vallási hovatartozáson, a keresztény felekezetek támogatásán és a „keresztény-nemzeti közeposztály” maradékainak mozgósításán alapult a kétezres években.³²

Amikor a Fidesz 2010-ben hatalomra került, a történelmileg bevett keresztény egyházak közjogi megítélése megváltozott. Nőtték a kormány által juttatott költségvetési transzferek, és bővült a kvázi állami iskolák, kórházak és más intézmények működtetésében betöltött szerepük is. A katolikus és a református egyház egyre szorosabban működött együtt az állammal az Orbán-rezsim megszilárdulása idején.³³ Mindazonáltal a történelmi egyházak soha nem voltak elég erősek ahhoz, hogy döntő politikai befolyást gyakoroljanak az 1990 utáni Magyarországon. Az államszocialista rendszer évtizedei alatt Magyarország jelentős részben szekuláris országgá vált, a nagy keresztény egyházak szellemi befolyása gyengült.³⁴ Bár a demokráciába való átmenet biztosította a vallásszabadságot és felszabadította az egyházakat a közvetlen állami ellenőrzés alól, a rendszerváltás

²⁹ L. Frayer. 2015. „Hungary’s Catholics largely absent from refugee drama”. NPR, September 20. <https://www.iowapublicradio.org/2015-09-30/hungarys-catholics-largely-absent-from-refugee-drama>

³⁰ J.-I. Brugge. 2022. „Conservative Christian Novák takes office as president of Hungary”. Christian Network Europe. <https://cne.news/artikel/1110-conservative-christian-novak-takes-office-as-president-of-hungary>. Lázár György. 2018. „Katalin Novák, homophobe state secretary for family will speak in California”. *Hungarian Free Press*, September 21.

³¹ José Casanova. 2020. „Transnationalism and religion: The European Union, from Christian-Democratic project, to secular cosmopolitanism, to populist ‘Christian’ neo-nationalisms”. In F. Höhne and T. Meireis eds. *Religion and Neo-Nationalism in Europe*. Baden-Baden: Nomos Verlag, 29–48. p. 43.

³² Greskovits Béla. 2020. „Rebuilding the Hungarian right through conquering civil society: The Civic Circles Movement.” *East European Politics* 36(2), 247–266.

³³ Gábor György. 2017. op. cit.

³⁴ Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. op. cit.

utáni Magyarországon, a korlátozott anyagi lehetőségek és viszonylag kis méreteik miatt a felekezetek mindig is a kormányzati támogatástól függtek. Habár az egyházak társadalmi és politikai státusza 2010 után nőtt, a történelmileg kialakult keresztény egyházak nem nyerték vissza meghatározó szellemi vonzerejüket. Különösen a fiatalabb generációk és a magasabb iskolázottságúak körében alakult ez így. Amikor például az Orbán-rezsim egyre radikálisabb politikai intézkedéseket hozott hatalmas megszilárdítása érdekében,³⁵ a nagy keresztény felekezetek mozgósítási kapacitását korlátozottan találta.

Az Orbán-rezsim ideológiai radikalizálódása tehát nem a radikális keresztény csoportok nyomására történt. Lengyelországgal ellentétben³⁶ a nagy történelmi egyházak nem voltak abban a helyzetben, hogy a politikai kereszténység számára kiemelt pozíciót követeljenek. Ahelyett, hogy ezek az egyházak döntő befolyást gyakoroltak volna a magyarországi jobboldali politikára – ahogyan Lengyelországban a lengyel katolikus egyház konzervatív szárnya tette –, az Orbán-rezsim vezetői voltak azok, akik anyagilag ellenőrizték és politikailag felhasználták őket. A lengyel és magyar egyházak autonóm szervezeti kapacitásukban és politikai vonzerejükben gyökeresen eltérő pozícióit jelzi az a tény, hogy Lengyelországgal ellentétben az abortuszhoz való jog

korlátozása nem szerepelt a magyar jobboldali politika napirendjén.

Ez volt az a szélesebb társadalmi kontextus az Orbán-rezsim ideológiai radikalizálódása és a demokrácia eróziója idején, amelyben a Hit Gyülekezete mint viszonylag új, karizmatikus vallási mozgalom politikai jelentőségre tett szert.

A Hit Gyülekezetének rövid története

A vallásszabadság 2010 utáni korlátozása leginkább az úgynevezett új vallási szervezeteket, vagyis az államszocializmus bukása után létrejött vagy népszerűvé vált vallási mozgalmakat érintette. A rendszerváltást követő években ugyanis jelentősen megnőtt az új vallási mozgalmak száma Magyarországon. E mozgalmak egy része az ország kereszténység előtti történelméből merített ihletet, és az ősi magyar sámánizmus egy formáját öltötte.³⁷ A népszerű új vallási szervezetek közé tartozik a Krisna-tudatúak Nemzetközi Társasága és különböző buddhista csoportok. A nyugati nyitottság az amerikai típusú egyházakat is elhozta az országba, például a Jehova Tanúit, a baptistákat és a pünkösdistákat.³⁸ E csoportok közül a legnagyobb befolyással kétségkívül a Hit Gyülekezete bírt. Jelzésértékű, hogy ezt az egyházat nem érintette a 2012-es korlátozó jogalkotási reform, és meg tudta tartani kivált-

³⁵ Sata Róbert & Ireneusz Pawel Karolewski. 2020. „Caesarean politics in Hungary and Poland”. *East European Politics*, 36 (2), 206–225.

³⁶ Dorota Szelewa. 2021. „Populism, religion and Catholic civil society in Poland: The case of primary education”. *Social Policy and Society* 20 (2), 310–325.

³⁷ Tamás Szilágyi. 2015. „Emerging identity markets of contemporary pagan ideologies in Hungary”. In Kathryn Rountree ed. *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe*. New York: Berghahn Books, 154–174.

³⁸ A. Črnič. 2007. „New religions in ‘New Europe’”. *Journal of Church and State* 49(3), 517–551. p. 538.

ságos státuszát.³⁹

A Hit Gyülekezetének eredete a Kádár-korszakra nyúlik vissza. Alapítója és vezető lelkipásztora, Németh Sándor gyakorló katolikus családban született. Németh elbeszélése szerint megtérése a kommunista rendszer elnyomásával függött össze: 19 éves korában megpróbált megszökni Magyarországról, de a jugoszláv rendőrség elfogta. Miután hat napot töltött a börtönben, szorgalmasan olvasta a Bibliát, és elmondása szerint 1976-ban személyes találkozása volt Jézussal.⁴⁰ Fellelégével, Judittal együtt 1979-ben megalapította a Hit Gyülekezetét. A házaspár kezdetben egy budapesti magánházban tartott istentiszteleteket.

Teológiai támogatást és felszentelést – egyes források szerint felkenést⁴¹ – a floridai Fort Lauderdale-ben működő Good News Church révén kaptak. Ezt a gyülekezetet Derek Prince, az amerikai pünkösdiszmus egyik meghatározó alakja vezette. Az első tíz évben a házaspár és imakörük underground gyülekezetként végezték tevékenységüket. A Hit Gyülekezet azonban hamarosan sikeres lett, különösen a kommunista rendszer bukása és a nyilvános vallásgyakorlatok liberalizálása után. Némethék a pünkösdisták jóléti teológiáját adaptálták, ami hozzájárult az egyház népszerűségéhez a gazdasági rendszerváltás után.⁴²

A jóléti teológia, más néven a jólét evangéliuma azt tanítja, hogy a hívőknek aktívan részt kell venniük a fogyasztásban, és törekedniük kell az anyagi jólét elérésére.⁴³ Ez a teológia különösen a gazdaságilag felemelkedő közép- és felsőbb rétegeket szólította meg a liberális piacgazdaság magyarországi kialakulását követően.⁴⁴

Alig négy évtized alatt a Hit Gyülekezete egy magánlakásban működő, földalatti gyülekezetből az ország egyik legnagyobb vallási közösségévé nőtte ki magát.⁴⁵ Az 1990-es években a Hit Gyülekezete a Budapest Sportcsarnokban tartott rendszeres istentiszteleteket, köztük tömeges keresztelési szertartásokat, és megközelítőleg 10 ezer hívőt számlált.⁴⁶ 2002 és 2008 között a Hit Gyülekezete több mint 70 százalékkal növelte egyszázalékos adófelajánlásait.⁴⁷ A szervezet vezetői 2016-ban azt állították, hogy 70 ezer tagjuk és 300 fiókgyülekezetük van Magyarországon. Az egyház további közösségeket is alapított a nyugat-európai és az amerikai magyar bevándorló közösségek számára. A Hit Gyülekezete budapesti központja Európa legnagyobb gyülekezeti helyévé vált

³⁹ H. Folk. 2017. „Field note: Hit Gyülekezete: A sectarian state megachurch in Hungary”. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 20(3), 101–116.

⁴⁰ Eva S. Balogh. 2020. „Demons at work: The Assembly of Faith from the inside”. *Hungarian Spectrum*.

⁴¹ Balogh. 2020. op. cit.

⁴² Folk. 2017. op. cit. p. 102.

⁴³ Keith A. Roberts. & David Yamane. 2012. *Religion in Sociological Perspective*. London: Sage. p. 227.

⁴⁴ Folk. 2017. op. cit. p. 102.

⁴⁵ Folk. 2017. op. cit. p. 105.

⁴⁶ Tenkely, Cs. 2011. „The development of Pentecostalism in Central European countries: Hungary”. In W. Kay and A. Dyer. eds. *European Pentecostalism*. Leiden: Brill, 244–248.

⁴⁷ G. Rosta. 2016. „Church and religion in Hungary: Between religious individualization and secularization”. In D. Pollack, O. Müller, and G. Pickel eds. *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. London and New York: Routledge, 187–206. p. 193.

heti 8000 fős látogatottságával.⁴⁸ A 2022-es népszámlálási eredmények azonban világossá tették, hogy a Hit Gyülekezete osztozik a többi egyház sorsában, hiszen vesztett követőiből. Németh Sándor gyakran emlegette a százezer főre rúgó társadalmi bázist és a hetvenezer tagot, akik rendszeresen gyakorolják a hitéletet a gyülekezetben. 2022-re azonban kiderült, hogy a Hit Gyülekezetének csak feleannyi tagja van.

Időközben Németh politikai kapcsolatainak köszönhetően a Hit Gyülekezete bejegyzett egyházként jelentős összegű állami támogatásban részesült.⁴⁹ Míg 2020-ban még több mint 40 ezren fizettek számukra szja-hozzájárulást, addig 2022-re ez a szám 36 ezerre csökkent.⁵⁰ Nemcsak a tagság csökkent, de az egyháznak való adófizetési hajlandóság is. A Hit Gyülekezete egyre közelebb került az autokratizálódó Orbán-rezsimhez, és csökkenő társadalmi és vallási jelentősége ellenére is több milliárd forintot kap a rezsimtől.

Iszlamofóbia prédikálása

Mint már említettük, a Hit Gyülekezete korábban az SZDSZ-hez kapcsolódott, és a gyülekezet tagjai még a párt parlamenti képviselői között is megjelentek. Feltételezzük, hogy a Hit Gyülekezetének ehhez a liberális párthoz való ilyen közelségét leginkább a két csoport korábbi számkivetettsége indokolta, valamint közös elkötelezettsége a gazdasági liberalizmus és a polgári szabadságjogok, mindenekelőtt a vallásszabadság

mellett. A 2010-től az egyház új szövetségesre talált Orbán Viktorban és a Fideszben, amely már abban az időben is ultranacionalista és a legtöbb ideológiai kérdésben szociálisan konzervatív párt volt.⁵¹

Németh fokozatosan a muszlim migránsokat korlátozó orbáni bevándorlásellenes politika elkötelezett híve lett. Küldetésének tekintette a „keresztény Európa” védelmét és a magyar értékek megőrzését.⁵² Alig három héttel a 2018-as parlamenti választások előtt Németh a szószékről arra buzdította híveit, hogy támogassák Orbánt és a Fideszt. Németh a vasárnapi istentiszteleteken arra figyelmeztette a gyülekezet tagjait, hogy az Orbán ellenzékére leadott szavazat nem más, mint „szavazat arra, hogy évente 10 ezer muszlimot engedjünk be Magyarországra”. A lelkész kijelentette, hogy a muszlimok „először terroristák, másodsor emberek”. Egyértelművé tette homofób nézeteit is, és arra figyelmeztetett, hogy az ellenzék be akarja vezetni a melegházasságot.⁵³

De Németh a prédikációján túl iszlamofób összeesküvés-mítoszokat is hangoztatott. A *Mandiner.hu* kormánypárti internetes portálnak adott interjújában azt állította, hogy „no-go zónák” léteznek az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Belgiumban, Németországban és

⁵¹ Dorit Geva. 2021. „Orbán’s ordonationalism as post-neoliberal hegemony”. *Theory, Culture & Society* 38 (6), 71–93.

⁵² N. Jones-Gailani & G. Göbl. 2019. „Islamophobia in Hungary: National Report 2019”. In E. Bayrakli and F. Hafez eds. *European Islamophobia Report 2019*. Ankara: SETA, 388–407. p. 399.

⁵³ Christopher Adam. 2018. „Hungary’s Pentecostal Faith Church endorses Viktor Orbán”. *Hungarian Free Press*

⁴⁸ Folk. 2017. op. cit. p. 103.

⁴⁹ Amerikai Magyar Népszava. 2023. „Leomlottak a hazugságok, fogy a Hit Gyülekezete”. *Amerikai Magyar Népszava*, szeptember 28.

⁵⁰ R. Kiss. 2023. op. cit.

Svédországban, továbbá szerinte Európát meghódítja az iszlám:

„Nyugat-Európában vannak a modern kalifátus szigetei. Az újságok ezeket no-go zónákként emlegetik. Sikertelen olyan etnikai olvasztótegeleket létrehozniuk, amelyekben az iszlám tanításait követő marokkói, afgán, iraki és szíriai bevándorlók már nem tartják fontosnak etnikai hovatartozásukat, helyette vallási hovatartozásuk lesz az elsődleges.”⁵⁴

Németh a nyugat-európai városokban szerinte zajló iszlám térhódítást a globalizációval és a nemzeti szuverenitás aláadására irányuló baloldali-liberális összeesküvéssel hozta összefüggésbe. Ezt az érvet Orbán Viktor is többször hangoztatta.⁵⁵ Németh felvetette, hogy „van egy pont, ahol a globalizáció és a kalifátus találkozik, mert a globalizáció a nemzeti identitás felszámolását is követeli.”⁵⁶ Még a baloldali liberálisok és a muszlimok szövetségét is elképzelte, és arra figyelmeztetett, hogy egy ilyen szövetség Magyarországon a demokrácia végét jelentené.⁵⁷ Mindezt annak tudatában mondta, hogy a magyarországi muszlim lakosság létszáma marginális, mindössze néhány ezer emberről van szó, akik a teljes lakosság 0,3 százalékát teszik ki. A 2015-ös menekültválság előtt a muszlimok és az iszlám vallás nem volt téma a magyar közbeszédben.⁵⁸

Az iszlamofób agitáció 2015 után vált dominánssá, amit egy sor célzott muszlim- és bevándorlásellenes kormányzati kampány erősített meg.⁵⁹

Németh valószínűsíthetően az iszlámmellenes érzelmek egyik leghangosabb képviselőjévé vált az országban.⁶⁰ A muszlim bevándorlók elleni agitációjában saját szubjektív tapasztalataira is épített, amelyeket a kommunista Magyarországon tapasztalt: „Meg kell védenünk a kereszténységet, mert a marxizmus is nagy kárt okozott a kereszténységnek, a kommunizmus is nagy kárt okozott a kereszténységnek. Nos, a kulturális marxizmusra gondolok, ami nem azonos a szocializmussal. Mi éltünk a szocializmus alatt, tudjuk, milyen károkat okozott a kereszténységnek. Azt gondolom, hogy ha megengedik Magyarország iszlamizálását, akkor a magyar kereszténység soha nem fog tudni talpra állni ebből.”⁶¹

Mint láthatjuk, Németh is használta az iszlamizáció kifejezést, amely az európai szélsőjobboldal körében gyakori kifejezésnek számít.⁶²

⁵⁴ Idézi Novak. 2016. op. cit.

⁵⁵ Visnovitz Péter & Erin K. Jenne. 2021. „Populist argumentation in foreign policy: The case of Hungary under Viktor Orbán, 2010–2020”. *Comparative European Politics* 19 (6), 683–702.

⁵⁶ Idézi Novak. 2016. op. cit.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Csiszár, E. 2016. „Hungary”. In O. Scharbrodt et al. eds. *Yearbook of Muslims in Europe*. Leiden: Brill, 302–313. p. 303.

⁵⁹ Vö. Krekó Péter, Hunyadi Bulcsu & Szicherle Patrik. 2019. *Anti-Muslim populism in Hungary: From the margins to the mainstream*. Brookings. <https://www.brookings.edu/research/anti-muslim-populism-in-hungary-from-the-margins-to-the-mainstream/>. Armin Langer. 2021. „The eternal George Soros: Rise of an antisemitic and Islamophobic conspiracy theory”. In A. Krouwel and A. Önnersfors eds. *Europe: A Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*. London and New York: Routledge, 163–184. pp. 174–75. Sereghy, Zs. 2018. „Islamophobia in Hungary: National Report 2017”. In E. Bayraklı and F. Hafez eds. *European Islamophobia Report*. Istanbul: SETA, 305–324.

⁶⁰ Zolnay János. 2015. „A Hit Gyülekezetének dzsihadja”. *Beszélő*, október 19.

⁶¹ Idézi Novak. 2018. op. cit.

⁶² H. Vorländer, M. Herold, & S. Schaller.

Az olyan összeesküvés-mítoszok, mint az iszlamizáció, a nagy lakosságcsere és a Nyugat alkonya, egy titkos terv létezésére utalnak, amely a fehér európaiakat muszlim, illetve nem fehér bevándorlókra cserélné. Az összeesküvés-elméletek szerint az ilyen tervek mögött gyakran a liberális elit vagy a zsidók állnak.⁶³ E mítoszokat nemcsak a jobboldali populisták terjesztik, hanem szélső-jobboldali terroristák is.⁶⁴ Németh esetében az európai migráció szálait mozgató titokzatos ellenség a magyar származású amerikai zsidó filantróp üzletember, Soros György volt.

Összeesküvés-mítoszok hirdetése

Más pünkösdista mozgalmakhoz hasonlóan a Hit Gyülekezete is feltétel nélkül Izrael-párti, és együttműködik a hasonlóan gondolkodó amerikai prédikátorokkal és szervezetekkel. Németh Sándor a keresztény cionizmust „szolgáltatának központi pillérévé” tette.⁶⁵ A keresztény cionizmus különböző neoprotestáns csoportok hitvallása, amely azt vallja, hogy a zsidók visszatérése a Szentföldre és Izrael állam 1948-as megalapítása a bibliai próféciáknak megfelelően

történt. Egyes keresztény cionisták úgy vélik, hogy a zsidók izraeli egymásra találása egyaránt jelzése és előfeltétele Jézus úgynevezett második eljövételének. Emiatt a különböző neoprotestáns egyházak, köztük a pünkösdisták, világszerte Izrael feltétel nélküli támogatói közé tartoznak.⁶⁶

A Hit Gyülekezete is részt vesz a keresztény cionista együttműködésben. Az egyház kapcsolatban áll a Nemzetközi Keresztény Nagykövetséggel, egy jeruzsálemi székhelyű keresztény cionista szervezettel, amely Jeruzsálemet Izrael fővárosának tekinti. Németh szövetséget kötött az izraeli knesszet keresztény szövetségesek frakciójával és az Izrael Szövetségesei Alapítvánnyal, amely az izraeli érdekeket támogatja az Egyesült Államok kongresszusában. Továbbá rendszeres kapcsolatban áll Pat Robertsonnal, a *Christian Broadcasting Network* alapítójával és elnökével, aki Némethhez hasonlóan átfogja a vallás, a politika és a média területét.⁶⁷

Balogh Éva történész felvetette, hogy a Hit Gyülekezete erős Izrael-párti álláspontja is erősíthette a Fideszhez fűződő kapcsolatát.⁶⁸ Amikor a Fidesz-kormány 2015-ben megkezdte menekültellenes kampányát, az iszlamofób hangok olyan mértékben uralták a közbeszédet, amilyenre Magyarországon még nem

2018. *Pegida and Right-Wing Populism in Germany*. London: Palgrave.

⁶³ A. Önnersfors, A. 2021. „Der große Austausch: Conspiratorial frames of terrorist violence in Germany”. In A. Krouwel and A. Önnersfors eds. *Europe: Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*. Oxon and New York: Routledge, 76–96.

⁶⁴ J. Ware. 2020. *Testament to Murder: The Violent Far-Right's Increasing Use of Terrorist Manifestos*. Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism, p. 5.

⁶⁵ D. Hummel. 2017. „The new Christian Zionism”. *First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life* 274, 9–12.

⁶⁶ Y. Ariel. 2006. „Unexpected alliance: Christian Zionism and its historical significance”. *Modern Judaism*, 26(1), 74–100. Armin Langer. 2017. „Wessen Idee setzt Donald Trump in Jerusalem um?” Deutsche Welle. <https://www.dw.com/de/gastkommentar-wessen-idee-setzt-donald-trump-in-jerusalem-um/a-41719303>.

⁶⁷ Folk. 2017. op. cit. p. 103.

⁶⁸ Balogh. 2020. op. cit.

volt példa. A kormánynak a muszlim menekültekkel szembeni ellenszenvé szövetséget kovácsolt Netanjahu izraeli jobboldali miniszterelnökkel. Ez a szövetség az izraeli és a magyar jobboldali vezetés között elősegíthette Németh és a Hit Gyülekezete közeledését Orbánhoz.

„Szeretné, ha Magyarországon növekedne az antiszemitizmus, a cionizmusellenesség és a kereszténygyűlölet?” – kérdezte Németh egy bevándorlásellenes beszédében, utalva arra, hogy a muszlim lakosság számának növekedésével ezek a negatív érzelmek óhatatlanul növekedni fognak.⁶⁹ Az antiszemitizmusnak a muszlim bevándorlókra való hárítása népszerű eszköz az iszlamofóbia és a bevándorlásellenes korlátozások népszerűsítésére.⁷⁰ Ez a framing azon a feltételezésen alapul, hogy a muszlim bevándorlók által hozott kulturális és vallási különbségek provokálják az antiszemita és keresztényellenes érzelmeket az európai társadalomban. A politikusok ezáltal a bevándorlást és az integrációt különféle társadalmi problémákkal azonosítják, és az antiszemitizmus és kereszténygyűlölet növekedését veszélyes következményként vetítik előre. A Fidesz politikusai például azt állítják, hogy a muszlim bevándorlás korlátozásával, valamint a Likud párttal való

szoros kapcsolattal védelmezik a helyi zsidó közösséget.⁷¹ Ez az állítás nemcsak politikai manőver, hanem arra is utal, hogy a muszlim bevándorlók fenyegetést jelentenek a zsidó közösségek számára. Ezáltal a politikai vezetők az antiszemitizmus elleni küzdelem látszatát keltik, miközben valójában a bevándorlásellenes retorikát használják fel politikai céljaik elérésére.

Az izraeli jobboldallal való szoros kapcsolat azonban még nem garancia az antiszemita üzenetek ellen. Németh állítólagos antiszemitizmus-kritikája ellenére ő és egyháza többször használt antiszemita kódokat például Soros György alakjával kapcsolatban. A Soros elleni összeesküvés-mítoszokban megjelenő elképzelés, miszerint Soros manipulálja a politikai folyamatokat Európában és világszerte, az antiszemita narratívák egyik gyakori eleme. Az ilyen antiszemita kódok mélyen gyökereznek a történelem során kialakult zsidóellenes előítéletekben. A 19. század óta a különböző nacionalista mozgalmak gyakran zsidókat tettek felelőssé az ország gazdasági vagy társadalmi problémáiért és a modernitással asszociált társadalmi változásokért. Ezeket az összeesküvés-mítoszokat erősítette fel a magyar kormány, amely azt állította, mintha egyenesen Soros állt volna a 2015-ös menekültválság mögött. Ebben a narratívában Soros terve az volt, hogy a muszlim bevándorlók támogatásával csökkentse a kereszténység hatását Európában. Egy sor országos kormányzati kampányt követően – amelyek plakátokon és különböző médiacsatornákon egy-

⁶⁹ Benjamin Novak. 2018. „Faith Church leader denies being in cahoots with Fidesz”. *The Budapest Beacon*. Novak, Benjamin. 2018. „Faith Church founder Rev. Sándor Németh uses sermon to endorse Viktor Orbán and Fidesz”. *The Budapest Beacon*.

⁷⁰ E. Özyürek. 2016. „Export–import theory and the racialization of anti-semitism: Turkish- and Arab-only prevention programs in Germany”. *Comparative Studies in Society and History* 58(1), 40–65.

⁷¹ Langer. 2021. op. cit. 177–178.

aránt zajlottak – a Fidesz-kormány benyújtotta a populárisan „Stop Soros”-nak elnevezett törvénycsomagot.

Az új jogszabály nemcsak korlátozta a civil szervezetek mozgásterét, fenyegetőleg még börtönbüntetést is beígért azon alkalmazottaiknak és aktivistáiknak, akik a menekülteknek segítettek.⁷² Ez a példa jól illusztrálja, hogy még a politikai döntéshozók és kormányzati intézmények is hajlamosak lehetnek a burkolt antiszemita narratívák megerősítésére, különösen akkor, ha politikai hasznot remélnek belőle.

Németh aktívan részt vett Soros demonizálásában. Rodney Howard-Browne amerikai lelkész a budapesti Hit Gyülekezetében tett látogatása után azt állította, hogy a magyar pünkösdisták „egymaguk rúgták ki Soros Györgyöt Magyarországról”. A lelkész felidézte, hogy Németh azért kérte előzetes segítségét, „mert Soros azon próbál dolgozni, hogy az én [Németh] pénzemet elzárja, és támadja a tizedet és mindent”.⁷³ Németh Soros állítólagos nemzetközi elitjéről szóló antiszemita toposzt is felhasznált egy „nemzetközi evangélikus-karizmatikus vezetőknek” címzett levelében, amelyben kijelentette, hogy „Soros és

más, titkos tevékenységet folytató befolyásos személyek mindent megtesznek azért, hogy megakadályozzák az antiglobalista, bevándorlásellenes, nacionalista és keresztény politikai erők megerősödését Európában”.⁷⁴ Ez az állítás nemcsak arra utal, hogy Soros György és mások egy rejtett, a nyilvánosság elől elrejtett globális hatalmat képviselnek, hanem összekapcsolja azt az antiszemita toposzokkal, amelyek szerint a zsidók titkos módon manipulálják a világ eseményeit a hatalom és befolyás megszerzése érdekében. Ez az elgondolás nemcsak a társadalmi feszültségeket és ellentéteket növeli, hanem hozzájárul az előítéletek és a gyűlölet erősödéséhez is, különösen a zsidó közösségekkel szemben.

Természetesen önmagában nem antiszemitizmus Sorost kritizálni. Az a felvetés azonban, hogy Soros és egy titkos nemzetközi elit a migráció előmozdításával próbálná aláásni a kereszténységet Európában, a hagyományos antiszemita kódokkal operál.⁷⁵ A Soros-összeesküvéselemletek is ilyen mítoszokon alapulnak, amelyek szerint a zsidók kollektíven összeesküvést szőnének a keresztények ellen és manipulálnák a világpolitika történetét.⁷⁶

Bár a „zsidó” szót nem használták – se a Fidesz Soros-ellenes kampányában, se Németh kommunikációjában –, sokan ezt értették a sorosos kódok mögött. Ezt az is bizonyítja, hogy több utcai Soros-

⁷² Langer. 2021. op. cit. p. 167. Armin Langer. 2022. „Dog-whistle politics as a strategy of American nationalists and populists: George Soros, the Rothschilds, and other conspiracy theories”. In C. Schapkow and F. Jacob eds. *Nationalism and Populism: Expressions of Fear or Political Strategies?* Berlin and Boston: De Gruyter, 157–187. pp. 160–61.

⁷³ Stephen E. Strang. 2019. „Power of God falls on church that ‘singlehandedly kicked George Soros out of Hungary’”. CharismaNews. <https://www.charismanews.com/opinion/76065-power-of-god-falls-on-church-that-singlehandedly-kicked-george-soros-out-of-hungary>

⁷⁴ Németh. 2018. op. cit.

⁷⁵ Berend Nóra. 2022. „Renationalized history and antisemitism in Hungary”. *Israel Journal of Foreign Affairs*. <https://doi.org/10.1080/23739770.2022.2092983>.

⁷⁶ Armin Langer. 2021. op. cit. Armin Langer. 2022. op. cit. 162.

ellenes kormánypropagandát megromgáltak antiszemita feliratokkal és Dávid-csillagos graffitivel. Ez a fejlemény is azt sugallja, hogy a „zsidó” jelzót megkerülve, ám erre asz-szociáló kódokat használtak Soros démonizálásával, hogy kifejezzék a zsidósághoz kapcsolódó negatív sztereotípiákat és előítéleteket a társadalomban. Ezt a módszert gyakran azért alkalmazzák, hogy elkerüljék az egyértelmű vádaskodást vagy felelősségre vonást, miközben mégis átadják a diszkriminatív üzenetet.

A Sorossal kapcsolatos összeesküvés-elmélet jól illeszkedik az „ötödik hadoszlop” politikájába, amely szerint a társadalom bizonyos csoportjai ellenséges külső szereplőkkel együttműködve összeesküvést szőnek a nemzeti erők pozícióinak felforgatása érdekében. Ugyancsak ennek része az a meggyőződés, hogy létezik egy erős külföldi szereplő, akinek ellenséges szándékai vannak a nemzettel szemben. A mítosz következő eleme az, hogy az ellenséges külföldi szereplő arra motiválja hazai híveit, hogy a nemzet megosztására és gyengítésére irányuló tervét végrehajtsák. Az „ötödik hadoszlop” összeesküvés-mítosz azt a széles körben elterjedt meggyőződést is tartalmazza, mely szerint maga a kapcsolat és a megvalósításra váró terv el vannak rejtve a nyilvánosság elől. Végül idetartozik az abban való hit, mely szerint a külföldi hatalom fenyegetésével szembeni fellépés megköveteli e hazai ügynökök leleplezését, korlátozását és esetleg kiűzését a nemzeti politikából.⁷⁷ Ahogy

Whitfield megjegyezte, ha valaki „a nemzetközi gazdaságot alattomosan fojtogató zsidók elképzeléseit akar-ná démonizálni, akkor erre a célra nincs alkalmasabb célszemély, mint Soros György, a világ legvirágzóbb befektetési alapjának, a bolygó legpotensebb befektetési csoportjának létrehozója és működtetője.” E sztereotip beállításban Soros mindenkinél jobban stigmatizálható, és egyúttal felelőssé tehető a nemzetközi zsidóság baljós gazdasági hatalmáért.⁷⁸

A magyarországi kereszténység állítólagos veszélyeztetettsége alapján a Hit Gyülekezetének vezetője arra figyelmeztetett, hogy „erkölcsi kötelességünk mindent megtenni annak érdekében, hogy megakadályozzuk egy olyan kormány létrejöttét az EU-ban, amely a homoszexuális házasságok, az áltudományos genderideológiák, az abortusz és a kábítószer liberalizálása, a kötelező migránskvóták és minden más, a zsidó-keresztény világnézetünkkel ellentétes dolog elfogadására akarja kényszeríteni tagállamait.”⁷⁹ A lelkész szerint mindezekre a „problémákra” Orbán a megoldás: „Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor az ilyen politikák ellen foglalt állást. Remélhetőleg folytatja a nehéz és keskeny utat, amely Magyarországot az eljövendő új korszakba vezetheti.” A lelkész és egyháza bevándorlásellenességének és Orbán-párti érzelmeinek hirdetése

⁷⁷ Erin K. Jenne, András Bozóki, and Péter Visnovitz. 2022. „Antisemitic tropes, fifth columnism, and ‘Soros-bashing’: The curious

case of Central European University”. In Harris Mylonas & Scott Radnitz eds. *Enemies Within: The Global Politics of Fifth Columns*. Oxford: Oxford University Press, 45–72. p. 48.

⁷⁸ Stephen J. Whitfield. 2018. „The persistence of the protocols”. *Society* 55, 417–421.

⁷⁹ Németh. 2018. op. cit.

azonban nem korlátozódik a templomok falaira. Az elmúlt években Németh komoly médiabirodalmat épített ki, és a Hit Gyülekezetén kívül is sikerült tömegeket elérnie.

Az iszlámellenességen túl a Hit Gyülekezete általában a társadalmi konzervativizmus értékeit terjeszti, és támogatja az Orbán-kormány kulturális programját. Nemcsak a családi értékeket hirdeti és az abortuszellenes elkötelezettséget támogatja, hanem úgy tűnik, határozottan ellenzi a nemek társadalmi konstrukcióként való felfogását is. A kormány és az egyházak szilárdan hisznek abban, hogy az embereket születésüktől fogva bináris biológiai különbségük (a két nem) választja el egymástól. Ezek a biológiai jellemzők állítólag egész életük során kizárólagos módon meghatározzák az emberek identitását. Az Alaptörvény tizedik módosítása kimondta, hogy „az apa férfi, az anya pedig nő”, és ennek alapján a kormány további intézkedéseket vezetett be az azonos nemű párok gyermekvállalásának és gyermeknevelésének diszkriminációjára. Ezek a párok nem kaphatják meg automatikusan a gyermekvállalás jogát, arra a kormánytól kell engedélyt kérniük. Eközben a kormány ismételten azt állítja, hogy a melegeket és leszbikusokat egyenlően kezeli a heteroszexuálisokkal, sőt a kormánypárti tisztviselők még azt is hozzátesszik, hogy épp az ő muszlimellenes migrációs politikájuk a legjobb garancia arra, hogy a meleg és leszbikusok elkerüljenek mindenféle zaklatást.

2010 óta az Orbán-kormány két alkalommal kezdeményezett népszavazást. Először 2016-ban a migráció kezelését szolgáló európai kvóta-

rendszer ellen indított népszavazást. Bár a kampányt intenzív iszlamofób propaganda kísérte, amelyben összekapcsolták az iszlámot a terrorizmussal, a népszavazási részvétel a törvényben előírt küszöb alatt maradt, és jogilag eredménytelennek bizonyult. Ennek következtében a kormány nem tudta jogilag érvényesen leszavaztatni az európai uniós kvótarendszert Magyarországon, noha az Orbán-rezsim továbbra is elutasította a Közel-Keletről érkező menekültek befogadását.

Öt évvel később a kormány újabb népszavazást kezdeményezett, ezúttal az úgynevezett genderideológia ellen. A népszavazás célja az volt, hogy a választók támogatását megnyerje egy korábbi „gyermekvédő” jogszabályhoz, amellyel az Orbán-kormány tudatosan összekeverte a homoszexualitást a pedofíliával. A részvétel növelése érdekében a népszavazást a 2022-es országos választások napjára időzítették. A népszavazás négy, a korábbi homofób törvényhozás megfogalmazásánál kicsit enyhébb kérdése a következő volt: 1. Támogatja-e, hogy a szexuális orientációról szülői beleegyezés nélkül tanítsanak kiskorúakat a közoktatási intézményekben? 2. Támogatja-e a nemi átalakító terápiát kiskorú gyermekek számára? 3. Támogatja-e, hogy kiskorú gyermekek korlátlanul ki legyenek téve olyan szexuális tartalmú médiatartalmaknak, amelyek hatással lehetnek a fejlődésükre? 4. Támogatja-e a nemváltoztató médiatartalmak kiskorúaknak történő bemutatását?

A népszavazás újra jogilag eredménytelennek bizonyult, mert sok szavazó nem tudta értelmezni a kérdéseket a mindennapi életében. A

Fidesz megnyerte az országgyűlési választásokat, de a népszavazás – a viszonylag magas, de nem elégséges arányú részvétel ellenére – jogilag érvényes, de eredménytelen maradt.⁸⁰ Mindez nem gátolta meg az állami propagandát abban, hogy az igenek többsége alapján politikai győzelmet hirdessen.

Általában véve az autokráciák nem kedvelik a kétértelműséget, a fluiditást, a bizonyosság hiányát és a kontextualizálást, ezért ellenzik a választott identitás és a társadalmi konstruktivizmus liberális elképzeléseit. Az egyszerűsített bináris opozíciókat és az előre meghatározott, megkérdőjelezhetetlen, rögzített identitásokat részesítik előnyben. Az autoriter kormányok szabadság helyett biztonságot ígérnek az embereknek, ezért úgy gondolják, hogy a rögzített identitások propagálása megkönnyíti uralkodásukat. Végső soron Orbán muszlim migránsokkal és a genderideológiával kapcsolatos politikáját a hatalmi érdekek határozzák meg. Céljait elérendő, a rezsim vezetője elhatározta, hogy a pünkösdi hitvallású egyház segítségét is igénybe veszi a hagyományos társadalmi szerepek és identitások megerősítésének politikájában.

Németh szerepe a médiatérben

A magyarországi médiakínálatot a kormány által ellenőrzött média elsősorú dominanciája jellemzi. Ennek eredményeként a migráns- és muszlimellenes narratívák „a mai politikai és médiakörnyezetben nagyrészt

megkérdőjelezhetetlenek”.⁸¹ Ahogy azt Vidra Zsuzsanna megfigyelte,⁸² szinte az összes magyarországi médium terjeszt iszlamofób eszméket, habár eltérő mértékben. Tudósításaik az iszlámot és a muszlimokat többnyire az iszlamista terrorizmusra és a bevándorlásellenes üzenetekre redukálják. Ez egyaránt igaz az állami rádió- és tévécsatornákra és a legtöbb magánmédiára. A muszlim menekülteket és migránsokat „Európa inváziójának” részeként ábrázolják, és ez 2015, a „menekültválság” éve óta folyamatosan így van.⁸³

A Hit Gyülekezetéhez kapcsolódik néhány olyancsatorna, amely rendszeresen iszlamofób, bevándorlóellenes üzeneteket közvetít. Az *Átlátszó* internetes portál és a *Magyar Hang* hetilap oknyomozó riporterei kiderítették, hogy Németh egy Liechtensteinben bejegyzett offshore cég segítségével többségi tulajdonrészt szerzett az ATV tévécsatornában.⁸⁴ Az ATV évtizedeken át fontos információforrás volt a baloldali-liberális szavazók számára, még az SZDSZ megszűnése után is. Míg az első Orbán-kormány idején Németh Sándor és a Hit Gyülekezete páriák voltak a magyar politikában, addig 2010 után Németh közeledni kezdett az Orbán-rezsimhez. Nem csoda, hogy a Hit Gyülekezete

⁸⁰ Dóra Oprics. 2024. „How Hungary’s so-called child protection referendum was invalidated through a grassroots campaign”. *The Loop* (ECPR Blog), April.

⁸¹ Sereghy Zsolt. 2018. „Islamophobia in Hungary: National Report 2017”. In E. Bayraklı and F. Hafez eds. *European Islamophobia Report*. Istanbul: SETA, 305–324.

⁸² Vidra Zsuzsanna. 2019. „Countering Islamophobia in Hungary”. In I. Law, A. Easat-Daas, A. Merali, and S. Sayyid. eds. *Countering Islamophobia in Europe*. Cham: Palgrave Macmillan, 123–152.

⁸³ Jones-Gailani & Göbl. 2019. op. cit. p. 399.

⁸⁴ Bodoky Tamás. 2020. „Wealthy pro-Orbán pastor secretly took over ownership in opposition-leaning TV channel, ATV”. *Atlatzo.hu*.

2012-re jogilag megkapta az általa remélt „bevett” egyházi státuszt.

A korábban Magyarország utolsó ellenzéki tévéadójaként ismert ATV Németh 2010-es évekbeli kormánypárti manőverei után szelektíven kormánypárti üzeneteket kezdett sugározni, miközben átmenetileg megtartotta általános ellenzéki profilját. A Hit Gyülekezete 2014 óta jelentős támogatásban részesül, az ATV pedig megrendeléseket és reklámokat kap a kormánytól. Eközben Németh elkezdett kormánypárti üzeneteket propagálni. Fontos ideológiai kérdésekben, különösen az iszlamofóbiában, a családi értékekben és a rendvédelem kérdésében a tévécsatorna a kormány mellé állt. Ahogy Németh erősítette kormánypárti politikai pozícióját, úgy tudta növelni részesedését az ATV-nél is.

Az ATV-nél dolgozó munkatársak panaszkodtak a televízió erősödő szerkesztői elfogultságára és arra, hogy szerintük a kereskedelmi televízió korábbi ellenzéki szerkesztői hozzáállásától való határozott eltérés tapasztalható.⁸⁵ Egyes kutatók rámutattak az egyház szerepére „Orbán Viktor propagandaállamának” kiépítésében.⁸⁶ Bár Németh

tagadta azokat a vádakokat, hogy az ATV irányvonalát a Fidesz érdekei szerint alakítaná, elismerte, hogy az „állami hirdetések nagyon fontosak az [ATV] pénzügyei szempontjából.”⁸⁷ Miközben az Orbán-kormány megnehezítette – egyes esetekben lehetetlenné tette – a független médiacsatornák munkáját,⁸⁸ soha nem fenyegette a Hit Gyülekezethez kötődő állomásokat.

Ezek a fejlemények megkérdőjelezik Holly Folk tézisé, mely szerint a Hit Gyülekezete nem az amerikai pünkösdi egyházak másolata, mivel ez a közösség „határozottan kiáll a vallásszabadság és más polgári jogok, például a sajtó- és egyesülési szabadság mellett, és határozottan ellenzi a fasisztust.”⁸⁹ Habár ez 2010 előtt valóban így volt, Orbán autoriter populistá rendszerváltása óta a Hit Gyülekezete aktív szerepet játszik a sajtószabadság veszélyeztetésében és a rendszer legitimálásában. E sorok írói Orbánt és a Fideszt önmagában nem tartják fasisztának, de ezen a téren vita van az elemzők között. Számos megfigyelő a Fidesz retorikáját és politikai érvelését lényegében fasisztának vagy fasisztoidnak minősítette.⁹⁰ A Hit Gyülekezete ellenzi a fasisztust önmagában, de mégsem zavarja sem az agresszív nacionalista és az ellenfeleket szisztematikusan megbé-

⁸⁵ Eva S. Balogh. 2020. „Hungary’s very own Elmer Gantry?” *Hungarian Spectrum*. Bódis András. 2021. „Hungary’s government in reality controls more than half of leading media”. *Balkan Insight*. január 14. <https://balkaninsight.com/2021/01/14/hungarys-government-in-reality-controls-more-than-half-of-leading-media/>

⁸⁶ Haraszi Miklós. 2020. „Viktor Orbán’s propaganda state”. In János M. Kovács and Balázs Trencsényi. eds. *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation”*. Lanham: Lexington Books, 211–224. p. 219. Benjamin Novak. 2018a. „Faith Church leader denies being in cahoots with Fidesz”. *The Budapest Beacon*. Benjamin Novak. 2018b. „Faith Church founder Rev.

Sándor Németh uses sermon to endorse Viktor Orbán and Fidesz”. *The Budapest Beacon*.

⁸⁷ Novak. 2018a. op. cit.

⁸⁸ Haraszi. 2020. op. cit.

⁸⁹ Folk. 2017. op. cit. p. 108.

⁹⁰ Jason Stanley. 2020. *How Fascism Works: The Politics of Us and Them*. New York: Random House. Bartus László. 2015. *Az Unió első fasiszta állama*. Budapest: Wesley. Ungváry Rudolf. 2014. *A láthatatlan valóság: A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Bratislava: Kalligram.

lyegző, dehumanizáló retorika, sem az Orbán és a Fidesz által folytatott, autokratizálódó politika. Éppen ellenkezőleg, a Hit Gyülekezete hozzájárult a bevándorlók, a muszlimok és az abortusz kérdésében *pro choice* álláspontot képviselő állampolgárok megbélyegzéséhez, ahogyan a sorosozással fenntartotta az antiszemitizmus összeesküvés-mítoszokat is. Ez hasonló az amerikai Republikánus Párton belüli szélsőjobboldali tömörülésekhez, amelyek szintén hajlamosak megbélyegezni a fenti társadalmi csoportok tagjait.⁹¹

A Hit Gyülekezete, illetve Németh Sándor személyesen nemcsak az ATV tulajdonosa, ahol fia, Németh Szilárd vezérigazgatóként dolgozik, hanem jelentős befolyása van a Spirit FM rádióra is, amely a fia egyesületének tulajdonában van. A Spirit FM összes műsorvezetője az ATV székhelyén van bejegyezve, és a két médium műsorvezetői között jelentős átfedés van. A Spirit FM rendszeresen megismétli az ATV egyes műsorait. Az Orbán-rezsim médiahatósága 2022-ben, annak lejárta után elvette a frekvenciaskálát a liberális Klubrádiótól és a Spirit FM-nek ítélte oda. Ez a frekvenciaosztási eljárásba való törvénytelen, közvetlen kormányzati beavatkozás lehetővé tette, hogy a Hit Gyülekezete tíz évre megkapja a frekvenciát.⁹² Mindez világossá tette a kormányzat azon szándékát, hogy a megmaradt félautonóm intézménye-

ket szorosabban ellenőrizze, illetve a közvetlen propaganda és a közvetett manipuláció közötti mozgásteret kiszélesítse.

Németh tagadta, hogy „összejatszana a Fidesszel”,⁹³ ennek ellenére, ahogy fentebb is láttuk, a tiszteletes több alkalommal is kifejezte támogatását Orbán mellett. Úgy tűnik, Németh és egyháza Orbánhoz való hűsége kifizetődött. Amellett, hogy a 2012-es vallásjogi reform után nem törölték a bevett egyházak nyilvántartásából – ahogy az összes többi pünkösdi egyházat –, 2018-ban a Fidesz-kormány 758 millió forintot juttatott a Hit Gyülekezetének. Ebből 394 millió forintot egy konferencia-központ építésére szántak a Hit Park bővítéseként az egyház budapesti központjában. A másik 364 millió forintot a Németh által alapított pünkösdi teológiai iskola, a Szent Pál Akadémia kapta.⁹⁴

2020-ban a kormány megállapodást írt alá a Hit Gyülekezetével. A pünkösdi közösség sajtóközleménye szerint „[a] kormány a legnagyobb magyar evangélikus egyház tevékenységét a társadalom számára értékesnek ismerte el. Európában egyedülálló, hogy egy kormány nemcsak teljes vallásszabadságot biztosít egy karizmatikus evangélikus egyháznak, hanem ugyanolyan jogi és pénzügyi támogatást nyújt számukra, mint a többi főáramú felekezetnek.”⁹⁵ Nincs tehát akadály annak, hogy Németh egyháza és a Fidesz közötti jó kapcsolat a következő években is folytatódjék.

⁹¹ Armin Langer. 2022. op. cit. Nancy MacLean. 2017. *Democracy in Chains: The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America*. New York: Penguin.

⁹² Rényi, Pál Dániel. 2022. „A saját médiatörvényét is kijátszotta a hatalom, hogy bebetonozhassa a Németh-család rádióját”. *444.hu*.

⁹³ Novak. 2018. op. cit.

⁹⁴ Német Tamás. 2017. „758 milliót ad a kormány a Hit Gyülekezetének”. *Index*.

⁹⁵ Hit Gyülekezete 2020. A kormánnyal kötött megállapodás.

Következtetések

A Hit Gyülekezetének rendszerváltás utáni története egy korábban elnyomott, antikommunista gyülekezet története, amelynek vezetője, Németh Sándor lelkész mindent megtett azért, hogy a közösség elfogadott egyházzá váljon Magyarországon. Ennek érdekében Németh igyekezett szövetséget kötni befolyásos politikai erőkkel, először a rendszerváltás legradikálisabb képviselőjével, a liberális SZDSZ-szel. Ahogy a Hit Gyülekezet tagja dinamikus módon növekedett az 1990-es és 2000-es években, a politikai pártok egyre inkább felkarolták az alulról szerveződő közösséget az általuk remélt közel 100 ezer szavazó megnyerése érdekében. Bár a Hit Gyülekezet kezdetben közel sem volt politikailag olyan befolyásos, mint a magyar társadalomba régóta beágyazódott katolikus egyház vagy a református közösségek, tagjainak elkötelezett és fegyelmezett politikai aktivitása vonzónak bizonyult a pártok számára.

Kimutattuk, hogy Németh erőfeszítései összességében sikeresek voltak, mert a 2010-es hatalomváltás után Orbán Viktor kétharmados parlamenti többséggel a Hit Gyülekezetét bevett egyházi státuszba emelte. Ezzel egyidejűleg azonban nemcsak a Hit Gyülekezetének társadalmi befolyása nőtt, hanem az ország politikai rendszere is alapvetően megváltozott.⁹⁶ Ebben a cent-

ralizált, autokratizálódó politikai rendszerben a Hit Gyülekezet jelentős politikai befolyásra tett szert, nagyrészt a növekvő médiabirodalma révén.

A Hit Gyülekezetének felemelkedése az autokratikus rezsim politikai kísérletének tekinthető. Bár névlegesen függetlenek az államtól, a nagy bevett egyházak Magyarországon továbbra is az állami finanszírozástól függnek, és gyakorlatilag kénytelenek együttműködni a hivatalban lévő kormánnyal. Mivel a politikai jobboldal, beleértve az Orbán vezette Fideszt is, hagyományosan a nagyobb keresztény felekezetek támogatásával igyekezett növelni legitimitását, az állam és egyház közötti kapcsolat különösen szoros volt a jobboldali kormányok idején. Ennek következtében a nagyobb bevett egyházak ellenőrzése stratégiai jelentőséggel bírt az Orbán-rezsim számára, főképpen a két legnagyobb felekezet, a katolikusok és a reformátusok tekintetében. Az egyházak politikai alárendeltsége azonban csökkentette hitelességüket és aláásta szellemi függetlenségüket.

Jelentős médiabirodalmat irányító pünkösdista karizmatikus egyházként a Hit Gyülekezet további spirituális erőforrásokat és politikai mozgósító kapacitást kínált a radikalizálódó rezsim számára, amelyet a nagyobb, történelmileg bevett egyházak nem tudtak vagy részben nem is akartak létrehozni. Ellentétben néhány olyan demokratikus országgal, ahol erős hagyománya van az egyház és az állam szétválasztásának, Magyarországon nem fordult

⁹⁶ András Bozóki. 2015. „Broken democracy, predatory state, and nationalist populism”. In Krasztev Péter & Jon Van Til. eds. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest and New York: CEU Press, 3–36. Kovács János M. & Balázs Trencsényi eds. 2020. *Brave New Hungary: Mapping the „System of National*

Cooperation”. Lanham: Lexington Books.

elő, hogy egy karizmatikus keresztény közösség önmagától vált volna politikailag befolyásossá. Sokkal inkább arról van szó, hogy az autoriter állam saját politikai céljaira használta fel a bevett egyházi státuszért küzdő gyülekezetet.

Paradox módon a Hit Gyülekezetének felemelkedése politikai autonómiájának elvesztésével járt együtt. Ma a Hit Gyülekezte nemcsak vallási közösség, hanem a gyülekezet vezető lelkész családjának sikeres

üzleti vállalkozása is. A karizmatikus gyülekezetet a kormány korrumpálta és kooptálta, így a korábban autonóm közösség az Orbán-rezsim egyik politikailag legelkötelezettebb legitimációs intézményévé vált. A Hit Gyülekezte körüli fejlemények jól illusztrálják a magyarországi keresztény-nemzeti politika útját, amelyben a kereszténység ideológiailag radikalizált változatát az egyre autokratikusabb politikai rezsim eszközként használja fel.

Vékony Dorottya: Szájterpesz

A szappan

Anya sebtében telepakolt két szögletes barna vulkánfíber koffert, Kucsera azt mondta, ennyit vihetünk Amerikába. Apa meg azt, hogy csak egy játékot választhatok, de az nem lehet a foci, olyat keressek, ami elfér a zsebemben. Gondolkoztam, hogy a gombfoci legyen-e az vagy az ólomkatonák, végül rábeszéltem Pistit, osszuk el a gombfocit, akkor legalább játszhatunk együtt. A bőröndre nekem kellett ráülni – elvégre én vagyok a nagyobb –, hogy apa jól meghúzhassa a régi derékszíját, amivel átkötötte, mert nem tudhatjuk, meddig kell kitartani.

A Kucsera kettővel arrébb lakik a folyosón, és teherautó-sofőr a Tefunál. A nap egyik részében az államnak dolgozik, műszak után pedig saját zsebre, az Enyediéket is ő költöztette, nekünk elhozta a piacról a karácsonyfát, igazi plafonig érőt, és ki nem hagyta volna, hogy megemlítse, az is Tefu-fuvar, feketefuvar. Hétköznap alig láttuk, szombat délután is csak hallottuk, mert akkor úgy üvöltözött, hogy belezengett a ház.

– Mit csináljak? – szabadkozott Erzsí néni, a felesége. – Hét közben dolgozik, ilyenkor meg fél nap alatt iszik meg annyi pálinkát, amennyit más egész hét alatt.

Apa hat óra körül rendszerint kinézett az olvasószemüvege fölött, ilyenkor mind együtt voltunk a nagyszobában, anya is valami könyvbe mélyedt, mi Pistivel játszottunk, és csak annyit mondott:

– Na, mindjárt kezdődik.

Kucserát otthon sosem kell Feri bácsinak szólítanunk, és apáék is csak úgy emlegetik, hogy Akucsera. Akucsera hétvégén a *mindjárt kezdődik* műsorszám, de hétközben rendes. Amúgy. Anya szerint ez a legrosszabb, az *amúgy* rendes, mert az amúgy azt jelenti, hogy vagy alkoholista, vagy veri a feleségét, esetleg mind a kettő. Anya másképp beszél Akucseráról, mint a földszinti Keleti doktorról, a gyerekorvosról, aki sok mindenen átment. Illetve úgy beszél, mint a többi lakóról. Olyankor mintha felhúzná egy kicsit a szája sarkát, és ettől úgy néz ki, mint akinek megvan róluk a véleménye. És anyánál az sosem jelent jót.

– Nem a mi fajtánk – mondta anya, amikor kérdeztem, és ebből arra következtettem, hogy akkor a Keleti doktor talán a mi fajtánk. Ő is kapkodva pakolt, Selmeciek is a harmadikról, Enyediék és Lipcseiék a negyedikről és az egész második emelet, velünk együtt. Biztos ők sem bíztak abban, hogy majd megsegít minket a Nyugat, és apa azt mondta, hogy ezúttal nem lacafacázhatunk, mert nem tudhatjuk, mikor zárják le újra a határokat.

– Hajnali négykor lesz az indulás – mondta Akucsera, tartott egy kis szünetet, és hozzátette:

– Amerikába. – Ismertem ezt a nézést, apa is így húzta fel a szemöldökét, amikor azt hitte, vicceset mond, és akkor mi neveltünk, de nagyon ügyetlenül, és én sajnáltam egy kicsit apát.

– Háromkor veszem át a kocsit a telepen a váltótársamtól, aláírok a garázmesternél, háromnegyedre itt vagyok, oszt négykor uccu neki. Aki gyün, gyün, aki nem, nem.

Akucsera nagyon büszke a teherautójára, amit kocsinak hív, olyanokat mondott róla, hogy szép áramvonalas, és hogy előkamrás dízel, hidraulikus fékkel. Mindenki nagyon idegesnek látszott. Ott toporogtunk a nedves keramikockákon a poroló körül fülig behúzott sapkában, mindenki egyszerre kiabált, semmit sem lehetett érteni. Bezzeg, amikor mi kiabálunk foci közben a fiúkkal, akkor ránk szólnak, hogy halkabban, meg ne egyszerre.

Aki nem az Akucsera körül ácsorgott, az a korláton lógott ki a gangon, még az öreg Kerek néni is, a Cilike a két botjával, pedig ő már ezer éve nem tette ki a lábát. Anya előtt nem lehetett azt mondani, hogy gang, utálta azt a szót, szerinte a gangos ház proli vircsaft, és hogy most ugyan itt kell laknunk, de nem ez számít, hanem hogy mit gondolunk. Ő például már tavasszal kivitt egy konyhaszéket az ajtó elé, délután ott napozott, legalább nyugatra nézünk, mondta, és hogy ha becsukja a szemét, akkor most is a régi teraszán ül, és érzi a futórózsa illatát. Apa szerint ez pompás filozófia, van mit tanulnom tőle, kivéve a rózsailatot, mert az ember mindent fel tud idézni, emléket, látványt, dallamot, de szagot nem. Apa okos, mindent tudományosan közelít meg, én is ilyen akarok lenni.

Negyed négykor már a kapu előtt állt a fél ház, állig gombolt télikabátban, sálakba bugyolálva, mindenféle cókmokkal. A lámpaoszlop alatt a csatornarács fölött gőzölgött a levegő, és a lélegzetünk is látszott. Anya megengedte, hogy ráüljek a kofferre, de nem volt kényelmes.

A Hernád utca sarkán bekanyarodott egy ponyvás teherautó, mindenki egyszerre fordult arra, mint amikor a kapus kirúgja a labdát.

– Nem a mienk, nem Tefu – mondta rögtön Ilonka néni, a Rapcsák bácsi felesége.

– És nem is szürke a ponyvája – jelentette ki Veszeliné, akinek mindig mindenbe bele kell szólnia.

– Mindegyiknek piszkosszürke a ponyvája – igazította ki a Lipcsei bácsi. – Zöld lóden, szürke ponyva, ez a szocializmus – mormogta a felhajtott galérjába.

– Vajon hányan zsúfolódhattak össze benne? – kérdezte anya, de erre nem válaszolt senki.

Háromnegyed négykor még csak pusmorogtak, négyre megint idegesen toporogtak a lakók. A teherautó sehol. Negyed ötkor sem. Mindenkinek volt valami ötlete, hogy mi történhetett, Veszeliné káromgott.

– Nem lesz ebből semmi, az uram megmondta, ugye, hogy megmondta, Lajos?

Aztán fejhangon ismételte:

– Mi lesz már, na mi lesz már, ez is jól kezdődik, még a végén itt fagyunk meg.

– Micsoda szerencse, hogy nem kért tőlünk pénzt előre a Kucsera. Akkor fájhatna most a fejünk igazán. – Belovai bácsi megpróbálta jókedvre deríteni a társaságot, de nem sikerült. A felnőttek azon vitatkoztak, hogy felküldjenek-e bennünket a lakásba, amíg várunk. Egy helyre. Vagy mindenki menjen haza, kinél mennyire hűlt ki a cserépkályha. Bár mi van, ha mégis azonnal indulni kell?

Maradtunk. Ötkor gyalog futott be az Akucsera. Először a lépéseket hallottuk meg, ahogy kopogtak a macskaköveken, aztán a sötétből kivált egy zömök alak. Kacsázva tartott felénk, mint aki szaladna. A hasától és a vastag combjaitól csak olyan csámpás sietségnek látszott a közeledése, de ahogy a fejéhez kapott, aztán széttárta a kezét és a sapkáját csapkodta, mint a csimpánz az állatkertben, már tudtuk, hogy baj van. Pedig a hang csak később ért el hozzánk, holott addigra már mindenki elhallgatott, még a Veszelinének is elakadt a szava.

– A Vándor, a Vándor, a Vándor, a váltótársam – kiabálta messziről. – A rohadt életbe, hogy a rák enné ki annak a belét is, és az isten baszná meg az átkozott fajtáját! – Anya a szája elé kapta a kezét, még a Belovai bácsinak is leesett az álla, és úgy maradt, nyitott szájjal. Akucsera már a kapuban volt, amikor beleüvöltött az arcunkba.

– Mege, mege, megelőzött az átkozott – lihegte. – Isten a tanúm, hogy nem tudtam, hogy min studírozik, há én ki nem néztem abból a félnótásból! – A térdére támaszkodott, mert kapkodta a levegőt, és úgy magyarázott. – Nem jött meg a délutáni műszakból, a fél műhelyt elvitte, elvitte az autóval Amerikába – lihegte. – Az én autómmal! Az az én autóm is volt. Ugyanannyira, mint az övé. – Akkor felemelkedett, és a gangok felé emelt karral panaszkodott. – Hogy tehetett ilyet velem a Vándor? Átbaszott! Uram Jézus, hát nem átbaszott? – Előre-hátra ingott, mintha a magasban tartott kezei is kérdeznének, láttam már ilyet, a nagypapa csinált így a nagymama temetésén.

Rapcsákék aznap nálunk aludtak, mert Rapcsákné, aki anya szerint mindig is hajlamos volt a színpadias jelenetekre, hajnalban egy látványos mozdulattal belepottyantotta a lakáskulcsukat a csatornába.

Együtt kullogtunk vissza a második emelet négybe. Anya feltett egy teát, mi Pistivel kabátban feküdtünk az ágyra. Előző nap délben tettünk utoljára a tűzre, a cserépkályha didergett a szoba sarkában. Az utolsó kép, mielőtt elaludtam, az volt, hogy apa a vendégek lába között kotorászva mégis összehúzza a szappanforgácsokat a földről.

Előző este ott, az asztalnál farigcsálta anya szürkésbarna mosószappanát, a szarvasagancs nyelvű késével, amit máskor csak kirándulásokra vett elő. A szappan közepére egy négyzet alakú lyukat véselt, és amikor elkészült, fellapozta a nagy bordó bélyegalbumot, és az odakészített csipesszel kiemelt a fekete háromszögekből egy darabot. Nem keresgélt, magabiztosan tudta, melyikhez nyúl, ahogy én is, huszonharmadika óta többször is elmondta, hogy jól nézzem meg, mert abban a kis fogazott papírdarabban van a jövőnk. Mert nem azért szült minket anya, hogy áldozatok legyünk, és mások mondják meg, miért szégyenkezzünk és mire legyünk büszkéek. Ez volt a mi

titkunk apával, a lila bélyeg, anyának nem volt szabad beszélnem róla, hogy meglepetés maradjon Amerikáig, Pistinek, hogy el ne kotyogja. A kicsik nem tudnak titkot tartani, bezzeg én!

Apa sosem ijedt meg, és senkitől sem félt, de amikor a csipesz közé szorított kék bélyeget a fény felé fordította, és még egyszer utoljára megnézte, láttam, hogy remeg a keze. Mint nekem, amikor a Lipcsei Feri ólomkatonáját nézegettem – az arany sisakos lovast, ami kétszer annyit léphetett, mint a gyalogosok –, és egyáltalán nem akartam elvenni, csak valahogy ott maradt a kezemben, amikor zsebre vágtam, és amikor otthon elővettem, ugyanez történt velem is, a kezem remegett, mintha nem is az enyém volna, hanem valaki másé.

Anya sietős léptei hol felerősödtek, hol elhalkultak, ahogy a régi parketta ropogott a lába alatt. Pakolt. Apa beletette a bélyeget a szappanból kivájt négyszögletes résbe, éppen beleillett, aztán az egymásnak fordított két fél szappannal elindult a konyha felé. Hosszan folyatta a vizet, és amikor visszajött, a szappan újra egyben volt. Nevetve hátba vágott.

– Ez a mi tőkénk, fiam – mutatta a szappant –, ezzel jó darabig elleszünk Amerikában!

Apa nem volt az a levegőbe beszélő típus, egy percre sem kételkedtem benne, hogy így lesz. Ha elleszünk, hát elleszünk.

Szerda volt, Akucsera mégis úgy kiabált, mintha szombat volna. Aztán minden visszazökkent a régi kerékvágásba. Rapcsákék zárat cseréltek, és hazaköltöztek, Veszeliné óbégatása kihallatszott a folyosóra, a bőröndök visszakerültek a szekrény tetejére, a cserépkályha újra melegített. Többször le kellett menni az óvóhelyre, amit anya légópincének hívott, mindenki fogott egy párnát, a pokrócokat apa hozta, anyának négy széket tolt össze, Pistinek és nekem hármat, még aludni is tudtunk, ha megszoktuk a bűdöset.

Apa egyre nehezebben szerzett kenyeret, volt, hogy két órát állt a közért előtt, mire kinyitott, és kiderült, hogy éjjel kifosztották, volt, hogy elgyalogolt a Gláznerig, beállt a sorba, de akkor jött egy tank, az oroszok a levegőbe lőttek, az egész hosszú sor apával együtt a földre vetette magát, aztán az oroszok kikászálódtak, és elvittek minden kenyeret.

Apa esténként az angol rádiót fordította anyának, tömött vonatokról beszéltek, egyszer egy mozdonyvezetőről is, aki a mozdonyával együtt disszidált. Lipcseiék elmentek, Selmeciék is. A pincében se volt már kivel játszani, csak lányok maradtak. Apa, aki szerint még a Keleti doktor is újra pakol, úgy nézett a szekrény tetejére visszakerült vulkánfiberekre, mint a Cilike néni macskája, amikor kikéredzkedik.

A *Vadölőt* olvastam a konyhában, azt a részt, amelyben nemsokára megérkezik Csingacsguk, az ifjú mohikán. Szerettem anyát nézni a párás melegben, ahogy sodorja a nudlit. Forrt a víz, néhány perc és anya beledobja a nudlikat, azok hamarosan feljönnek a víz tetejére, apa prézlivel eszi, sósan, én azért remélem, hogy lesz egy kis mák is. Ha nem lesz, a cukor is megteszi az angyalbögyörőre. Anya nevezte így a morzsás krumplinudlit, apa pedig néha odasúgta nekem: pöcsmácsik.

Apa pont megérkezett, átölelte anyát, aki hagyta, de széttárta a karját, nem nyúlt apához, nehogy összelisztézze a ruháját. Apa letette a kenyeret a kredencre.

– Nyugat-Németország nem segít – mondta. – Az angolok és a franciák Egyiptommal vannak elfoglalva. Ha valaki nekem azt mondta volna, hogy Szuezi miatt fogunk itt megdőgleni, kiröhögöm.

Pisti hisztizett, mert nem adtam oda neki a teherautót, nehogy megint amerikasat játsszon vele, anyáék pedig újra összevesszenek a menni-maradnin. Rángatta az autót, és amikor felüvöltöttem, mert bokán rúgott, apa őt rángatta ki az asztal alól, és elzavarta kezét mosni. Nekem kellett megterítenem egyedül.

– Képzeld, egy kofa három forintért árulta a tojást a sarkon, az emberek hőzöngtek – mesélte apa –, mire a zajra odalépett egy pelyhes állú kölyök nemzetőrruhában, kitepte a kosarat a kofa kezéből, és elkiáltotta magát, hogy két forint a tojás. Nem telt bele öt perc, eladta az összeset, aztán a pénzt beleszórta az üres kosárba, és a kofa kezébe nyomta.

– Látod, vannak még tisztességes emberek – mosolygott anyja.

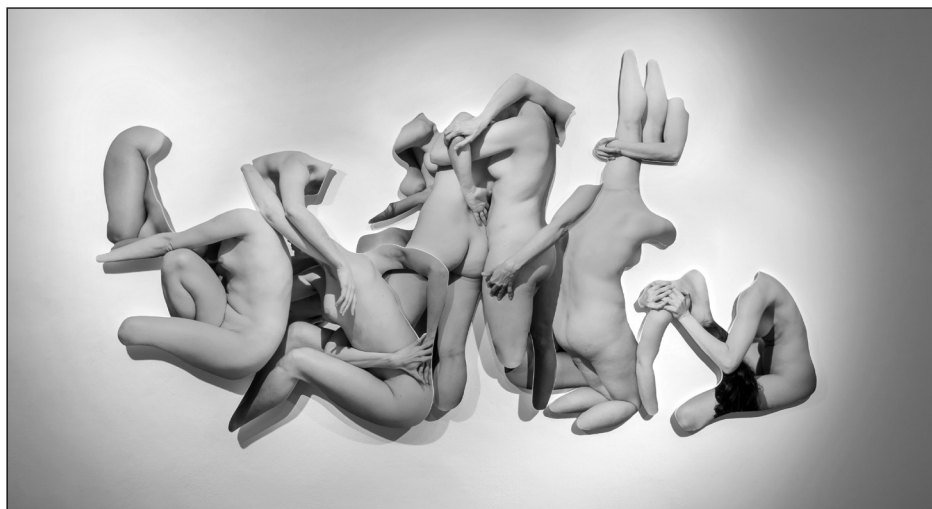
– Már, aki még itt maradt – mondta apa, és jelentőségteljesen nézett a szekrény tetejére, a kofferek felé. Anya úgy tett, mintha nem vette volna észre, beleborította a nudlit a tálba, szinte már éreztem az aranybarna prézliszemek ropogását a fogam alatt. Apa leült, és ahogy szokta, kigörgette a fehér damasztaszalvétát az ezüst szalvétagyűrűből, és az ölébe terítette.

– Te Klári – kérdezte –, hova tetted a szappant?

Anya egy merőkanállal osztotta a nudlit. Mint mindig, apa kapott először.

– A szappant? – kérdezte. – A Flórára gondolsz? A Veszeliné a múltkor mosott, az övé elfogyott, szóval odaadtam neki.

A nudlin nem volt más.

Vékony Dorottya: Az elengedés rítusai

Az novellákról

– A Zsuzsi volt a kedvenc bárányom – mesélte Babi néni. Kint álltunk az ajtaja előtt, ahogy szoktunk, én a falnak támaszkodva, ő az ajtórésben, a vékony madártestével védelmezett lakás öregszagába burkolózva.

– Soha olyan fehéret nem láttam, mint a Zsuzsi – folytatta. – A legszebb volt az összes között, és a legokosabb is. Ha felmutattam egy kockacukrot, leült, mint egy kutya, a hátsó lábaira, és kivárta, hogy odaadjam neki a kezemből. Az ajkaival vette el, de olyan finoman, mintha csak egy pillangó szállna a tenyeremre.

Tartózkodóan bólogattam. Biztos voltam benne, hogy a sztori nem ennyi, hiszen ismertem már Babi nénit, három éve volt a szomszédom. Azóta nem engedett be a lakásába egyszer sem, azt viszont elvárta, hogy a folyosón ácsorogva végighallgassam, és hetente kétszer bevásároljak neki.

– Az ágyamban aludt a Zsuzsi – jelentette ki Babi néni önérzetesen, mint-ha csak egy kalandjáról számolna be a sok közül, amivel nem kéne dicsekednie, de szíve mélyén mégis büszke rá. – Akkoriban farkasordítóan hideg telek jártak, és ő úgy melegített, mint... nos, mint egy báránybőr bunda. Csak még jobban, mert élt, és ez fűtötte belülről, érted.

Akkoriban. Ez volt Babi néni kedvenc szava, így, minden további konkrétum nélkül.

– Persze közben ott volt a háború – mesélte, elkomorodó szemekkel. – Ez volt az utolsó év, akkor már mindenki megérezte a saját bőrén, még vidéken is, mit jelent az éhezés.

Közeledünk, gondoltam, és összefontam a karjaimat. Stabilabbnak tűnt ez a póz, mint csak úgy nyeglén támaszkodni.

– A Zsuzsi még mindig picike volt, puha, ugribugri bárányfelhőcske. Nem vette el a kedvét semmi, hiába kellett levágnunk az anyukáját is, akkor már jobban kötődött hozzám. Ha nem is lehettem anyja helyett anyja, lévén magam is gyerek, de a legjobb barátok voltunk, amit csak egy kislány vagy egy kisbárány kívánhat. Ez az érzés segített át engem a szűkölködésen egyedül, mert akkor már bizony gyakorta előfordult, hogy napokig csak rántott leves jutott a tányérokba, egy kis maradék hússal feldobva nagy ritkán. Csak az íze kedvéért, hogy ne felejsük el egészen, milyen normális emberek módjára enni, és persze hogy ne soványodjunk le mi, gyerekek teljesen, meg a dédmama se, aki ugyan odébb lakott, pár kilométerre, de róla is a szüleim gondoskodtak. Aznap nála voltam, engem küldtek érte, hogy kísérjem át hozzánk ebédre, és hát az ő tempójával órákig tartott az út. Hazaérve ott várt már a leves, éhesek voltunk, befaltuk azt a kis semmiséget azonnal. Csak ebéd után tűnt fel, hogy a Zsuzsi nem szaladt elém a kapuban, ahogy szokott.

Erre már őszintén bólogattam. Úgy tudtam, hogy jönni fog valami hasonló fordulat. Babi néni történetei eléggé egy kaptafára készültek, és hiába

kértem ezerszer, hogy szorítkozzon azokra, amiktől nem álmodom hetekig rosszat, nem bírt leállni velük.

– Olyan picike volt – folytatta az öreglány –, hogy egy évre elfogyott az én Zsuzsim. Az én ártatlan, hópihe kisbárányom, aki olyan volt nekem, mint a testvérem. A csontjait – a megfőzött csontjait, természetesen, mert a leveshez alaplé is kell, és akkoriban nem hagyunk veszni semmit – kiszedtem a kutyák tányérjából, és illően eltemettem, ennyit tehettem az én Zsuzsikáért, a többi ott volt a gyomromban. Hát, erről ennyit. Na és te, Ancsám, mesélsz valami izgalmasat az utazásaidról? Nekem, szegény bezárt öregasszonynak ez az egyetlen lehetőségem a világjárásra, végigjárni fejben azokat a gyönyörű helyeket. És persze átélni azokat a szép emlékeket, amiket mondani szoktál, tudod, na.

A jó kurva nénikédet, Babi néni, gondoltam, és megköszörültem a torkomat.

– Hát persze. De miért nem ülünk le?

Olyan üveges szemekkel nézett rám, mintha nem értette volna, mit mondtam. Megvontam a vállam és folytattam, mintha mi se történt volna, és magam sem érteném.

– Azt meséltem már, amikor a Grenadine-szigeteken voltunk Eddivel?

– Nem, azt még nem.

– Na, ott aztán le lehet menni a térképről. Csupa sziget az egész hely, mint a neve is mutatja, de nem túl nagyok, sőt, egészen picikék. Ott még romlatlan formájában él a természet. Ja, és az emberek is.

– Mint a paradicsom, olyan lehet – ábrándozott Babi néni.

– Olyan is, pontosan. Olyannak tűnt, legalábbis, amikor odaérkeztünk, áttetszően kék tengervíz, buja, burjánzó növényzet, egzotikus állatok mindenhol, sőt, az emberek is zömében félpucéron járnak-kelnek. Mintha visszatértünk volna egy másik korba, amikor még lehetett élni. De aztán jött a szökőár.

– Hogy micsoda?

– Egy nap Eddi riasztást kapott a telefonjára, hogy szökőár közeledik a szigetek felé. Még talán lett is volna idő elmenekülni, ha nem indul be egyúttal az esőzés. De ne olyat tessék elképzelni, mint itt egy égszakadás, az ott csak pötyörgésnek számítana, hanem egy vastag, tomboló, áthatolhatatlan vízfüggönyt vagy inkább falat, amin nincs átjárás. Se hajónak, se repülőnek, semminek.

– Aztakurva.

– Pontosán. Ott ragadtunk. A faluban, ahol laktunk, mindenki összejött egy faoszlopokon álló nagy épületbe, nem mintha az meg tudta volna védeni őket a pusztulástól, csak azért, hogy ne egyedül haljanak meg, hanem a teljes törzs vagy mi legyen jelen, és támogassák egymást. Végül mi is oda-keveredtünk. Azt mesélte az egyetlen nő, aki beszélt angolul közülük, hogy az egy szakrális hely, és ilyen helyzetekben a természetfeletti segítség nem árthat, ugye. Mellékesen pont összevesztünk Eddivel, mert vele még a halál torkában sem lehet csak úgy háborítatlanul lepergetni az életem filmjét, neki persze még az utolsó lélegzetével is mindenbe bele kell kötnie, szóval nem akartam pont vele kettesben elpatkolni.

– Érthető – biccentett Babi néni. Abszolút tisztában volt már Eddivel, ami felvetette a gyanút, hogy túl sok időt töltök itt, a lakása előtt, a falnak támaszkodva, ahelyett, hogy értelmes dolgokkal foglalnám el magam. Élnék, teszem azt.

– Ott volt az egész törzs, nők, férfiak, gyerekek az utolsó lélekig, és valami rituálét csináltak éppen, asztalokat hordtak középre, virágokkal pakolták meg, ilyesmi. Az angolul nagyjából beszélő nő beavatott minket is a titokba, hogy valami lakoma készülődik, de hogy utolsó vacsorának vagy a szellemeket aktivizáló szertartásnak szánják-e, az nem volt világos. Mint később kiderült, a valóság valahol a kettő között volt, mert a felszolgált húst, ami baromi finom is volt egyébként, omlós és egzotikus fűszerezésű, arra is alkalmasnak tartották, hogy akadálytalan átlépést biztosítson a szellemvilágba. Ezen persze mi csak röhögtünk Eddivel, és megállapodtunk, hogy legalább ettünk egy jót utoljára, mert igen, ekkorra már kibékültünk, ne is tessék megszólalni, tudom, micsoda következetlen picsa vagyok, Babi néni, tetszett már mondani elégszer.

– Következetlen picsa vagy, Ancsa.

– Babi néni meg képtelen kussolni, amikor kéne. Na, mindegy, a lényeg az, hogy ott álltunk, és készültünk a halálra, azaz a szellemvilágba átlépésre, de a szökőár csak nem jött. Végül mindenki elaludt, ott, egymás hegyén-hátán. Reggel, amikor felébredtünk, határozottan a földi paradicsomban, nem a túlvilágiban, mindenki rohadt vidám volt, csak a tolmácsunk zokogott. Nem értettük, miért, míg el nem mesélte, miről szólt a tegnap esti rituálé. Áldozatot mutattak be a hagyományos ősi módon a szellemeknek, ami a jelek szerint annyira hatásos volt, hogy nemcsak az akadálytalan megboldogulásukat segítette elő, hanem magát a veszélyt is elhárította.

– És mi ezzel a gond? Ez a legjobb hír, nem?

– De igen, ezt ő is elismerte. Az viszont fáj nekik – és ezt már földön magzatpózban fekvé mondta –, hogy a kisfia nélkül kell továbbélnie, mert előző este rá esett a döntés, és őt áldozták fel, majd szolgálták fel a lakomán, jól átsütve. Ősi hitük szerint ugyanis, amit amúgy már nyilván nem gyakorolnak, csak végveszély idején fordultak hozzá ismét, az emberevés az egyetlen igazolt módszer, ha valaki egyenesen az örök vadászmezőkre kíván jutni. És addig rendben is, hogy mindenkinek jutott belőle egy falat, de erre nem számított, hogy ő viszont életben marad.

Babi néni összehúzott szemekkel vizsgálgatott. Én folytattam.

– Ezért azt már el sem meséltük neki, se a törzs maradék részének, és nem csak a nyelvi nehézségek miatt, hogy a hülye Eddi valamit elbarmolt a telefonján, így rossz helyre tett minket a GPS. Ezért kapta a riasztást is a szökőárról, amelyik egyébként a megjósolt időpontban valóban letarolt egy másik szigetet, tőlünk nagyjából ezer kilométerre.

Babi néni elismerően hümmögött, apró keselyűszemeiben olyan leplezetlen elismeréssel, amit eddig kizárólag a társasház gondnoka irányában láttam megnyilvánulni nála, aki viszont legfeljebb huszonöt éves volt, és félmeztelenül takarított nyaranta a lépcsőházban.

– A jó kurva nénikédet, Ancsa – mondta végül, hosszas megfontolás után.

– Amennyiben?

– Ez meg mire volt jó?

– És Babi néni folyamatos horrorsztorijai mire jók? – szegeztem neki a kérdést, ami már régóta foglalkoztatott. – Az életkedvem is elmegy, valahányszor összeakadunk itt, ami nemritkán előfordul, tekintve, hogy itt tesszik lesben állni napszám.

Csak egy pillanatra esett zavarba, aztán öntudatosan kihúzta magát.

– Viszont az összes történetemre emlékszel így legalább. Ez kell hozzá, a kedves dolgokat az emberek azonnal elfelejtik, a borzalmak viszont megragadnak az agyukban. Talán nem örökre, de nem is törlődik azonnal, nyomtalanul.

Ezen elgondolkoztam. Nem tudtam első hallásra elvetni az elméletet.

– Mindenki nyomot akar hagyni – folytatta Babi néni zavartalanul. – És ez egy egyszerű módszer hozzá. Egyszerű, mint az emberevés, ha a szellemvilágba akarunk jutni. Csak hihetőbben kell csinálni, mert mégis, mi a szar volt ez, Ancsám? Térerő az Isten segge mögött háromszáz kilométerrel?

– Na és a Babi nénié? Kockacukor a háború végén, az éhezésben?

– Jó, ezt benéztem.

– Be. De a kifőzött csontok azért klasszak voltak. Csak a terápia mossa ki belőlem.

Babi néni szeme lángolt a büszkeségtől.

– Ugye, hogy igazam van? Mert most őszintén, melyik sztorim maradt meg leginkább benned?

– A felgyújtott kutya – válaszoltam habozás nélkül.

Babi néni felkacagott, kecsesen, kezét a szája elé kapva. Aztán királynői mozdulattal a háta mögé intett.

– Mi az? – kérdeztem.

– Bejöhetsz. Mégsem vagy te olyan reménytelen eset.

Amint beléptem mögötte a titokzatos lakásba, és a feje felett átnézve szemügyre vettem a terepet, azonnal megérteni véltem, miért nem engedett be soha senkit magához. Egyszerűen nem fértek volna be.

A lakás, ezt eddig is tudtam, legalább kétszer akkora volt, mint az enyém. És ennek a hatalmas alapterületnek minden négyzetcentimétere foglalt volt. Nem csak a polcokat, az asztalokat és a székek ülőfelületeit, de a padlót is beborították a különféle kacatok.

– Gyere csak beljebb – szólított fel Babi néni a fizika törvényeinek meghaladására.

Beljebb nyomultam egy bizonytalan állagú közlekedőfolyosón, reménykedve, hogy amit a talpam alatt enyhén süppedősnek érzek, az nem élő anyag, és soha nem is volt az. Eszembe jutottak Babi néni legvadabb horrortörténetei, és a kérdés, hogy vajon nem tartalmaztak-e nyomokban mégis igazságot, mert a lakás így, belülről olyannak tűnt, mintha Stephen King agyából pattant volna elő egy lélegző, mocorgó, mindent elnyelő, önálló életre kelt entitásként. De a borzongató érzés csak addig tartott, míg Babi néni le nem rúgott egy kupac újságot az egyik székről, és még mielőtt leültem volna a felszabadult helyre, az orrom alá nem dugta a legelső lapszámot.

– Én vagyok – jelentette be pajkos mosollyal.

A címlapon egy nő állt, egy valódi díva, válla fehéren villant ki a ruhából, hajában szabályos egymásutánban követték egymást a hullámok, mint a Grenadine-szigeteki tengeröblökben. De a tekintete volt a legmegkapóbb, határozott kihívással nézett a kamerába, nem olyan értelemben kihívóan, ahogy a színésznők általában szoktak, hanem harcra készen. Kétségkívül Babi néni volt az.

– Érted már, mire értettem azt, hogy nyomot akarok hagyni? – suttogta a fülembé ijesztően közéről.

Akkorát ugrottam, hogy majdnem leestem a székről.

– Babi néni színésznő volt? – kérdeztem zavaromban.

– Most is az vagyok. Ez nem múlik el. Színház az egész világ, és színész benne minden férfi és nő.

– De igazi? Mármint szerepekkel, meg...

Olyan megütközve nézett rám, hogy inkább eldugultam. Annál is inkább, mert Babi néni újabb újságokat kotort elő, és mintha műsorfüzet lenne, vagy étlap, kinyitva adta őket a kezembe, egyiket a másik után. Mindegyiken ő volt, fiatalon, ragyogóan és hullámosan.

– Babi néni inkább celeb volt – sóhajtottam, miután villámtempóban átfutottam a társasági rovatokat.

– Színésznő – erősködött. – Ezt figyeld!

Korát meghazudtoló könnyedséggel pattant fel a szoba mértani közepén álló hokedlire, anélkül, hogy a rajta kupacban álló csetresek letakarította volna, és dalra fakadt.

– Nincs korán az énekléshez? – kérdeztem, mert semmi okosabb nem jutott az eszembe.

– Csak az ilyen lefojtott hülyéknek, mint te.

– Azt tetszett mondani, hogy nem vagyok reménytelen eset.

– Nem, az nem vagy. De nem látom benned a sztárság lehetőségét sem. Mindegy, közönségnek jó lesz.

Fel akartam kelni, de a lábam alatti nyugtalanító, süppedős anyag beszipantotta a talpamat, aztán az egész lábfejemet.

Babi néni azóta csak egyszer engedett ki a lakásából, bevásárolni. Amikor visszaértem a kiflivel, a lecsópaprikával és a légfrissítővel, megígérte, hogy megtanít énekelni.

Fons Vitae

Magam sem tudtam eldönteni, hiszek-e a módszerben. Még akkor sem voltam biztos a dolgomban, amikor ott álltam a holdfényben, kezemben a játék babával.

Baljós hely volt, az erdő áthatolhatatlanul zizegett körülöttem, a fák árnyékot vetettek a tisztásra, körülöttem pedig az éjszaka hangjai: avarzörögés, baglyok rebbenése, ágak ropogása, vízcsobogás.

Én az utóbbi miatt jöttem. Arra viszont nem emlékeztem, hogyan. Autóval, busszal? A busz ilyenkor már nem járt, arról pedig nem maradt emlékem, hogy vezettem volna. Az utóbbi pár óra teljesen kiesett, valahogy mégis ide találtam, talán gyalog, egyenesen fel a hegyoldalra, keresztül árkon-bokron, mint egy zárándok.

Egy zárt facebook-csoportban hallottam először hírét a Disznófő-forrásnak. Ha nem jön a baba, ez volt a csoport neve, és olyan nők alkották, akik már mindenben túl voltak, ideértve a beültetéseket és a világ összes elképzelhető és elképzelhetetlen alternatív gyógymódját. Első hallásra elég vad ötletnek tűnt, hogy az Élet forrása pont a XII. kerületben fakad, de jobban belegondolva semmivel sem hangzott nagyobb hülyeségnek a Föld szívéénél, ami pedig köztudomásúlag ott dobog a Pilisben. Pár kósza poszt önmagában persze nem győzött volna meg, de voltak képek is. Képek, gyerekekről. Gyönyörű, egészséges kisbabákról, akik anyjuk karjában mosolyogtak, és ők visszamosolyogtak rájuk, hosszú évek reménytelen próbálkozása után végre felhőtlenül.

A gyerekek egytől egyig hasonlítottak egymásra. Az arcukról hiányzott minden szabálytalanság, sem egy ferde orr, sem egy vicces vitorlafül, de még egy enyhe kancsalság sem különböztette meg őket, ami persze nem volt gond, épp hogy nagy jövőt jósolt nekik a modellszakmában, csak feltűnt. Követve a trendet, én is minőségi kézműves terméket választottam, nem igénytelenül nyakiglábra fröccsöntött hajas babát, hanem élethű csecsemőt, akinek még a szempillái is organikus anyagból készültek a használati utasítás szerint.

Nem akartam tovább húzni az időt. Tilosban jártam, az Élet forrását valamikor bekerítették, és én éppen egycsodányi vízmennyiséget készítettem eltulajdonítani belőle.

Nagy levegőt vettem, és határozott mozdulattal a vadkanfejre formázott csurgó alá tartottam a babát. Először nem történt semmi. Aztán lassan elkezdtek fényesedni a szemei, visszatükrözve a hold fényét, ezüstösen kavargva, mint a teremtés lehelete az őslevesben valamikor régen, egyre gyorsuló örvénylésben, egészen addig a pontig, ahol a semmi valamivé lényegül át.

Amikor felsírt, majdnem elhajítottam. Pár másodperccel később pedig, amikor az összes anyai hormon egyszerre ütött be, olyan erővel szorítottam magamhoz, hogy attól féltem, kárt teszek benne. Mélyeket lélegeztem, lerogytam a forrás mellé, és próbáltam lehiggadni.

Eddig jó, de most mihez kezdjek vele? Nem állíthatok be csak úgy egy gyerekkel a semmiből. Hallgatnom kellett volna a csoporttársakra, hiszen egyértelműen odaírták, hogy a forráshoz járulás előtt el kell játszani egy elhúzódozó terheket. Ehhez viszont hinnie kellett volna abban, hogy a módszer működik, olyan magától értetődő bizonyossággal, ahogy a fecske építi a fészket az eresz alá.

A hit. Mindig ide térek vissza. Csak a hit segíthetett volna a meggyőző színlelésben, és egy lendülettel átjutnom a halál árnyékának völgyén.

Úgy határoztam, hogy a férjemnek kénytelen leszek megmutatni, akár tetszik, akár nem. Nem éjszakázhatok egy újszülöttel a budai hegyekben, bármilyen csodás körülmények közt jött is a világra. Hazaérvén egyből a kezébe adtam, a tiéd, mondtam, és ő a kezdeti megrökönyödést követően kellőképpen meghatottan tűnt. Amikor azt is hozzátettem, hogy utána gondoltam elnevezni, Andrisnak, mint minden férfiági felmenőt a családjában, a fejem mertem volna tenni rá, hogy jó apa válik belőle.

A transzban töltött, öntudatlan hegymászás annyira kimerített, hogy gyorsan álomba merültem. Pár óra múlva arra riadtam, hogy emberek állnak az ágyam mellett.

– Igen, kétségtelenül ez a János kórház csecsemőosztályáról elrabolt gyerekek – mondta az egyik a férjemnek. – Nézze, még a karszalag is rajta van.

– András – sóhajtott a férjem. – Tudom. Nézze, láttam a hírt, és egyből hívtam önöket. De fontos tudnia, hogy a feleségem nem akart rosszat. Nem volt teljesen magánál, amikor elhozta.

– Mit? – nyögtem, és fel is ültem, olyan gyorsan, ahogy tőlem telt. – Semmit nem hoztam el sehonnan! Ő egy játék baba!

A rendőr és a férjem jelentőségteljes pillantást váltottak.

– Hölgyem, a kórház biztonsági kamerája is rögzítette.

Kérésre meg is mutatta a felvételt a telefonján. De én akkor sem hittem el. Képtelen voltam az ő verziójában hinni, én abban hittem, hogy az élet elzárhatatlanul áramlik, kifolyik azon a disznófejen, és mindenki szabadon vehet belőle, olyan magától értetődő bizonyossággal, mint ahogy a Galileai-tó partján mindenkinek jutott a kenyérből és a halból. Ezt neki is elmondtam, persze. Hozzátettem azt is, hogy a felvétel alapján is egyértelmű, hogy nem voltam beszámítható állapotban, hiszen úgy mozgok, mint egy alvajáró, és ez minden bizonnyal az új hormongyógyszereimnek volt köszönhető. Említette is a nőgyógyász, hogy előfordulhat ilyen mellékhatás, de milyen nem, ugye, már mindent ráírnak a betegtájékoztatóra, nehogy bepereljék őket, olvassák el nyugodtan, én már megtettem.

Felvették az adataimat, és további kérdések nélkül távoztak.

A fiamat magukkal vitték. Nekem csak a hit maradt. A hit, ami segít a meggyőző színlelésben, minden egyes rohadt nap, amikor a halál árnyékának völgyében járok, kiszáradt csontok között, terméketlen, meggyötört, rögökre töredezett földön. Mindig ide térek vissza.

Egy troglodita halálára

Ott álltak sorban a gyaloghíd korlátjának dőlve, folyásirányban, ötvenvalahány ember, gyászfeketében, kezükben virág, néhányéban koszorú, mélyen előrehajolva, mint akik azt lesik, mi bukkan elő a híd alól, de inkább azt, tiszta-e a víz, nem engedett-e bele a feljebb fekvő festékgyár újabb színező anyagot, ahogy évente két-három alkalommal mindig, nehogy Zsóka asszony a kezében tartott, fekete szalaggal átkötött urna tartalmát néhány perc múlva valami fertőzött, mocsadék vízbe zúdítsa. De a víz tiszta volt, le lehetett látni egészen az aljáig, igaz, jó, ha az ötven centiméter mélységet elérte, nyár volt, és régóta nem esett, nem volt mi táplálja, így egyesek szerint nem volt igazán jó ötlet ez a temetkezési forma, de ha az elhunyt ezt kérte, nem lehetett vitatkozni vele. Hogy miért nem sírhelyet vett magának a temető központi részén, ahol épp nemrégiben szabadult fel pár meg nem váltott nyughely, s amelynek közelében a szülei is feküdtek, rejtély volt, melyre maga Zsóka asszony sem tudta a választ. Talán arra gondolt, az örökkévalóság sem statikus állapot, az örökkévalóság is mozog, mint a folyó, melyet amúgy is – s ezt nem vitathatta senki – egész életében a magáénak érzett, gyerekként, felnőttként egyaránt, hiszen ott nőtt fel mellette, az apja gátőr volt, az anyja folyami ellenőr, jelentsen ez bármit is, mert anyját a folyó közelében sohasem látta, a gáton túlra soha nem ment, utálta a vizet, és úszni sem tanult meg soha. Ő azonban egészen korán a folyó szerelmese lett, ellenállhatatlanul vonzotta a folyam, a víz érintése, ahogy először csak bokáig, aztán térdig, majd derékig állt bele a sodrásába, s próbálta tartani magát, amíg az áramlat le nem döntötte a lábáról s vitte, cipelte, sodorta magával abba az önfeledt kapálózásba, amit kifejtett, hogy le ne szippantsa a mederfenékre, ahonnan nem mindenkinek volt visszatérés. De ő mindig visszatért, mert ismerte a folyót, ismerte gödreit és örvényeit, ezeket a helyeket bölcsen elkerülte, mert már akkor tudta, nem érdemes hepciáskodni azzal, aki erősebb nálunk.

Apró szellő támadt a híd felett, lágy zümmögés, normális esetben fel sem figyel rá az ember, de most mindenki felkapta a fejét, mert szélcsendben reménykedtek, szélcsend is volt meghirdetve erre a napsütéses, késő nyári délutánra, hiszen a legutolsó szem hamunak is a folyóban kell landolnia, nem landolhat a partmeredélyen, a kaszálatlan sás és harmatkása, valamint a közönséges perje egyvelegében, pláne nem az arrébb növvő lóherében, a földes-köves országútról nem is beszélve. Zsóka asszony is olyan méltatlankodva forgatta a fejét, mint akit muslicaraj támadott meg, el is kezdett hessegetni a jobb kezével, de ekkor majdnem kibillent bal kezéből az urna, ez a furcsa, ókori edénykékre hajazó készség, így sietve két kezébe szorította ismét, nehogy az a csúfság érje, hogy szeretett férje hamvai tartójukkal együtt szálljanak alá.

Hogy miben hal meg egy jólétben élő, hatalommal felruházott hatvannyolc éves férfi, aki semmiféle káros szenvedélynek nem hódol, fizikuma megfelel az ötvenesek fizikumának, élni akarása a harmincasokénak, kockázatvállalása a tizenévesekének, első hallásra el sem hinnénk: depresszióban. Községes nevén kedélybetegségben, kissé tudományosabb megfogalmazásban bipoláris zavarban, annak is a felhangolt (hipomániás) állapotában. A hipomániás állapot a depressziónak azt a szakaszát jelenti, amelyben a beteg az addigi lehangolt állapotából egyszer csak túlzott aktivitásba vált át, aminek intenzitását képtelen kontrollálni, de még észlelni is. Az elhunyt esetében gyakran figyeltek meg ilyesféle tüneteket, de karakterjegyeknek fogadták el őket, és nem gyanakodtak semmiféle betegségre. A családjukban van, mondták, már az apja is ilyen volt. Amúgy meg milyen legyen egy faluvezető, ha nem karizmatikus, energiától duzzadó, önbizalommal teli?

A papra vártak. Késett. Mindig késett, miséről, esküvőről, temetésről, mert a harmadik faluból járt át, s valami mindig közbejött. Pedig még csak a második évét szolgálta az egyházkerületben, fiatalember volt, és Toyota terepjáróval közlekedett, ennek ellenére sehova sem ért oda időben. De az emberek nem zúgolódtak, pap és időjárás miatt sosem, megtanultak várni, az együtt várakozást szinte áhítatnak tekintették, elgondolkodtak közben sok mindenen, például az aktuálisan elhunyt viselt dolgain.

Annak a valakinek pedig, akinek már csak egy maréknyi hamu jelezte földi jelenlétét a Zsóka asszony karjaiban tartott urnában, voltak viselt dolgai. Először is, hogy becsületes volt. Eme szokatlan vonás már egészen kicsi korában kialakult benne, amikor is a bolti visszajáróból az utolsó fillérig elszámolt az anyjának, nem költött belőle cukorkára, nápolyira, sőt, néha a nagyszülőktől kapott forintjait is hozzátette, mert örömet akart szerezni a szüleinek. Az iskolában, ahol végig jó tanuló volt, csak azután engedte lemásolni a házi feladatát, ha előtte elmagyarázhatta, mit hogyan kellett volna csinálni, és ha az illető megígérte, hogy legközelebb megpróbálja. Az őrsi foglalkozásokon mint őrszvezető csak annak a kertjében engedte a cseresznyelopást, akinek semmiféle kárt nem okoztak vele, mert idős lévén úgysem tudta volna leszedni vagy mert olyan tehetős volt, hogy nem hiányzott neki az a pár kiló gyümölcs. Ha tartani kellett valaki helyett a hátát, tartotta. Ha verset kellett mondani április negyedikén valakinek az osztályból, elvállalta. Ha hazugságra akarták kényszeríteni, nemet mondott. Egyszer elég furcsán viselkedett, s hiába várták, hogy majd kinövi, megváltozik, nem változott meg, továbbra is megátalkodottan becsületes maradt.

Furcsa szokásai közé tartozott az őszinteség is. Tizennyolc éves koráig, amíg falkában él az ember, ebből sok baja származott. Mert amíg csak a saját stiklijeit vallotta be – amikből alig akadt néhány a hosszú évek során –, addig rendben volt minden, de amikor a barátai csínytevéseit leplezte le, ne adj' isten egy egész osztályét, az már felért egy árulkodással. De amit mások árulkodásnak, spiclikedésnek gondoltak, azt ő a rend visszaállítására tett kísérletnek, a szokás fenntartására tett igyekezetnek, amiben az ember évezredek óta él. Egyszer, hetedikben történt, beszólt valaki a biológia-tanárnőnek, amire az azonnal felállította az utolsó padban ülő Kutit, mert meg

volt győződve róla, hogy a beszólás csakis tőle származhatott. Kuti, akiben amúgy a tanárnő joggal feltételezhette az elkövetőt, hiszen nem egyszer, nem kétszer járt el hasonló módon a szája, kézzel-lábbal tiltakozott a gyanúsítás ellen, de a tanárnő nem hitt neki. Hősünk erre felállt, és megnevezte az elkövetőt, egy igazi osztálykedvencet, mellesleg a körzeti orvos fiát. Nagy csend lett, mert a körzeti orvos nagyhatalom volt a faluban, rangban mindjárt a párttitkár után következett, ha nem vele egy sorban volt, és a fiával soha senki, beleértve a tanárokat is, nem mert kikezdeni. Viszont azzal is tisztában volt mindenki, beleértve a tanárokat is, hogy hősünk soha nem állt a hazugság oldalára, amit ő mondott, az úgy is volt – és hát rajta kívül még a fél osztály is hallotta, ki szólt be a tanárnőnek, talán a tanárnő maga is, csak ijedtében megpróbálta a priuszokkal rendelkező Kutira kenni. Amúgy az orvosgyerek becsületére legyen mondva, bevallotta, hogy tőle származott a beszólás, de hogy mi lett az egésznek a végkimenetele, azt már senki sem tartotta fontosnak megjegyezni.

Azt is többen a szemére vetették, hogy meg sem próbál különbséget tenni ember és ember között. Ő a dologtalan, állandóan a kocsma környékén őgyelgő Olaj Miskát ugyanúgy a falu megbecsült polgárának tartotta, mint a súlyos adókat fizető nagygazdákat vagy a doktor urat meg az iskolaigazgató urat. Nem a teljesítményük alapján értékelte az embereket, nem is a származásuk után, pedig a falusi hierarchia ezt megkövetelte volna. Nem vette észre a betagozódást, nem figyelt fel arra, hogy a homogén közösség elemeire bomlott, nem biztos, hogy mindenki egyenlő mindenkivel. Ebből aztán származtak furcsa esetek. Egyszer, például, Rédey nagygazda bepanaszolta a birtokától nem messze lakó Sárközi családot, hogy zsákszám lopják a kukoricáját, de nem tudja rajtakapni őket, mert hajnalban járnak ki a földjeire. Akkor honnan tudja, hogy ők voltak, kérdezte Ábrahám János. Ki lehetne más?, kérdezett vissza Rédey. Cigányok, ott laknak a kertek alatt, a munkát hírből sem ismerik. Attól még nem biztos, hogy ők a tolvajok. Aztán persze kiderült, hogy ők a tolvajok, el is kapták őket. Ábrahám János még ekkor is próbálta menteni a menthetőt, cigányok mondta, szerencsétlen szegények, csak nem sajnálja azt a pár zsák kukoricát tőlük? Végül rendőrségi ügy nem lett belőle, de Rédey emberei lerendezték a dolgot: felgyújtották a Sárközi ház köré épített fatákolmányokat, amelyekben a lopott terményt tárolták.

Megérkezett a pap. A nyárfák tövében leparkolt Toyotából először a templomszolga szállt ki, utána a két ministránsgyerek, majd maga a pap is. Alakzatba rendeződve megindultak a híd közepe felé, a templomszolga sietős léptekkel, a pap komótosan, pár másodperperc múlva le is maradt, a ministránsokkal együtt. Mikor végre odaértek Zsóka asszonyhoz, aki úgy szorította melléhez az urnát, mint akitől el akarják venni, a pap – fölnyírt hajú, borostás arcú, pufók harmincas – máris a misekönyvébe mélyedt, és rázendített egy imára. A papon és a templomszolgán kívül senki másnak a hangját nem lehetett hallani, és Zsóka asszonynak most esett le szörnyű mulasztása, hogy siratóasszonyokat elfelejtett meghívni. És így zajlott tovább a ceremónia, mint egy kétszereplős darab, egy dialógus, melynek mindkét fele ugyanazt mondja, a közönség pedig mélyen hallgat.

Aztán következett az elhunyt méltatása.

– Megboldogult Ábrahám János testvérünk, aki huszonhárom éven át telgette falujának nyáját, példás családapaként, férjként és nagyapaként törődött szeretteivel, életének hatvannyolcadik évében eltávozott közülünk. Életét az elveihez való hűség, következetesség, kitartás jellemezte. Ennek ellenére sajnos nem állítható, hogy nem voltak gyarló tulajdonságai. Voltak. Túlzott becsületessége például nemegyszer okozott károkat a közösségnek, de saját családjának is. Ragaszkodott a régi dogmákhoz, nem figyelt a világban zajló változásokra. Sok mindentől elesett így a nyája, sok mindent nem kapott meg, ami járt volna neki. A másik nagy hibája az őszinteségre való törekvése volt. Az igazságosságra. Szembement a közéletben elterjedt fősodorról. Nem érezte meg az idők szelét. Hogy váltani kellene, megújulni. Levetkőzni a megcsontosodott tanokat, igazodni. Azt vallotta, hogy egyik ember olyan, mint a másik, nem volt képes különbséget tenni közöttük. A széles elfogadás elvét hirdette, amelybe mindenki belefér válogatás nélkül, amelyben mindenki egyenlő, senki sem különb a másiknál. Hívó és hitetlen, jó és rossz, szegény és gazdag – nála mind ugyanarra a platformra került. A cizellált gondolkodás, sajnos, távol állt tőle. Mentségére legyen mondva, hogy nem volt tanult ember, egyszerű gazdálkodó volt, akit képzettsége, iskolázottsága nem tett alkalmassá arra, hogy minden esetben megfelelő ítéletet hozzon.

Ismét enyhe szellő kerekedett, felfújta a pap stóláját, kezében megglebentette a lapot, amiből olvasott – a jelenet felfedte a jelenlévők előtt, hogy még legalább négy-öt oldal hátravan. A templomszolga jelt adott neki, de a pap nem értette, csak idegesen megrántotta a vállát és olvasott tovább.

– Igen, testvéreim, segítő kezet nyújtott minden rászorulóknak, talán csak a rugalmasság hiányzott belőle. Az a fajta rámenősség, amire ma oly nagy szüksége van egy faluvezetőnek. Nem kereste felsőbb hatalmak jóindulatát, nem folyamodott a megvesztegetés oly jól és jövedelmezően bevált módszereihez, nem környékezett meg pályázatok elbírálóit, segélyek kifizetésében döntő szóval bíró hatalmasokat. Tudom, nem szép dolog most mindezt felróni neki, de az erkölcsi megtisztulás érdekében mégsem hallgathatom el. A tisztítótűzben, ahova minden biztonnyal kerül, tudom, mindez megvilágosodik előtte, és más emberként születik majd újjá. Mert az egyén még a maga kárára sem válhat deviánssá, nemhogy a közösségére, amelyet vezet. Sajnos, János testvérünk nem tudott kigyógyulni betegségéből, legyűrték őt a gonosz tanok, melyek a becsületesség, igazságosság, elfogadás elvét hirdetik, s azt csepegtetik az ember lelkébe, hogy csakis ezeknek megfelelően lehet élni. Pedig mindannyian tudjuk, hogy hova vezetnek az ilyen téves eszmék. Kedélybetegséghez, például, depresszióhoz, amiben a megboldogult is szenvedett. Jobb pillanataiban belátta tévedéseit, és a többség által elfogadott és gyakorolt elvek szerint élt és munkálkodott, de amikor a gonosz megkísértette, nem tudott ellenállni neki. Nem is lehetett, hiszen a fentebb felsorolt tulajdonságokat vallotta magáénak.

A templomszolga közelebb lépett, megrántotta a pap stóláját és fölfelé mutatott. Idáig hallatszott, ahogy a parton álló nyárfák levelei hangosan megzörrennek a szélben. A pap nem értette. A szolga ekkor az urnára bökött.

– Erősödik a szél, tisztelendő úr.

– Ja, hogy úgy. Akkor énekeljük el a...

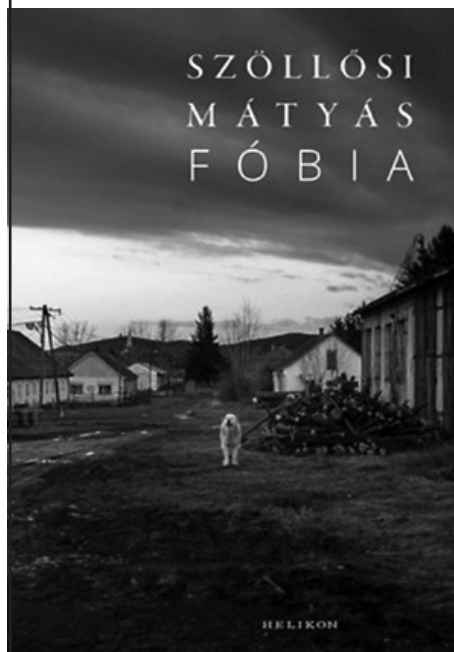
„Látjátok, testvérek, ennyi az élet, zárul földi pályám, immár sírba térek.”

A szolga az ének közben kézmozdulattal jelezte Zsóka asszonynak, hogy nyissa fel az urnát, és kezdje el szétszórni a hamvakat. Zsóka asszony átadta a mellette álló fiatal nőnek az urnát, retiküljéből fehér kesztyűt vett elő, felhúzta jobb kezére, igazított rajta kicsit, majd a papra nézett. A pap biccentett.

A szél mindenfelé vitte a hamvakat, nemcsak a vízbe, de nem bánta senki, mert érezték, hogy szinte teljesen mindegy. Az egész ünnepélyes szertartásosságnak olyan hirtelen és profán módon lett vége, hogy volt, aki elfelejtette a virágcsokrát a hamvak után hajítani, szólni kellett neki. Mások nevetgélni kezdtek, a férfiak levették zakójukat, megoldották nyakkendőjüket. Kisebb csoportokba verődtek, elfoglalták az egész gyaloghídat, elnéztek a folyón felfelé, majd lefelé, hunyorogtak, törölték izzadt homlokukat. Két csoportosulásból is szinte egyszerre lehetett kihallani a Rédey nevet, meg a „beleváló fickó” kiszólást, valamint azt, hogy „biztosan vállalja”.

A pap kezét rázott Zsóka asszonnyal, a templomszolga is, majd maguk előtt terelve a ministránsgyerekeket, visszaballagtak a hídon. Felhők jelentek meg a túlsparti magas löszfal fölött, félő volt, hogy kitör a vihar. A kocsik lassan kigördültek az ártéri parkolóból, és elindultak a falu felé. Zsóka asszony felhívta a vendéglőst, hogy tíz perc múlva találhat.

Szerzőink könyvei

G. István László

Anyaföld

Ha elvágysz innen, vissza ne nézz. Az egész csak egy fehérbőrű, szeplős kar, bicepszen-tricepszen az izmok domborzata, amin tudod, hogy a magyar hegyek vonulata domborodik. Befeszítéskor egy tetovált rajz válik láthatóvá, a mi keresztünk, álmunkban Krisztusé, ébren horogkereszt. Megcsap a savanyú, pálinkás lehelet, ahogy odahajol hozzád hazádban a hit. Ha elvágysz innen, ne szégyelld. Nincs helyed a sanda méricskélések között. Egy medence nélküli test az ország. Hiányzik törzse-lába közt a csont, a hús, a mozgató ideg. Amerre mozdul, arra nincs irány. Levegője is megáporodik. Mégis egy medencében élünk. Mindegy, hogy Kárpát-vagy uszoda. Klórszagú és belehugyoztak láthatatlanul. Vezetői úszómesterek. Szőrös mellükön aranylánc. Sípolnak nyugtalanul. Ha elvágysz innen, mintha fejedből vágynál el, feszít a koponya. Álmodban dadogsz csak róla: ez a haza, ez a haza. Dologtalan tempózás, ez maradt, fürdőgatyád túl bő, bokádra hull. Mielőtt kimásznál, meg kell találnod. Csípi szemed a klór, vadul. Ha elvágysz innen, ne szégyelld, hogy klóros a könny, hogy orrod is folyik. Amit itt szeretsz, az a szeretet megáporodik.

Ha visszavágysz ide, vissza ne nézz. A János-hegy, a Gellértről legurított szuroktest zuhanása formálja honvágyadat. A Vérmező dadogása. A Városmajorban kivégzett árnyak kivégzés előtti botladozása. Egy naplemente a Kissvábhegy fölött, aminek színe bevérzik belül. Amire emlékezni fogsz test nélkül is, ha arra sor kerül. Itt gyűjtött gesztenyék. Tenyérbe

szorított mini koponyák. A kivilágított Lánchíd
fénye vezet sötét árkokon át. Ha visszavágysz,
ne szégyelld. Itt annyi őszt jött nyárra, annyi
tél az őszt, hogy az évszakforgás ritmusát
minden a tájhoz kötözte. De hiába keresed
a tél után a tavaszt. Ez az átlendülés valahogy
megakaszt. Ha visszavágysz, meg kell tanulnod
tavasz nélkül élni. Életben maradásod ez a vakfolt
védi. A föld, ahova vágysz, vakhited
ámokfutását kíséri. Tanuld meg szeretni is.
Tanulj meg anyád szemébe nézni.

Hangya

A bukott ember egy hangyát nézett
kitartóan, nagy szorgalommal. Nem
érttem őket. Csakis dolgozó lennék,
nem hím, nem királynő. Ivadékgondozó,
fészekkarbantartó, élelemszerző
kasztba születhetek. De mi dönti el?
A táplálék, amit lárvaként kapok: annak
mennyisége, állaga. Vagyis az ivadék-
gondozó dönt arról, én is ivadékgondozó
leszek-e. Nagy felelősség. Elvállalhatom-e?
Úgy nézte a hangyát, könnyező szemmel,
mint aki bármit vállal, döntésének
következményéért nem felelhet. Akkor
ez semmiképp. Lássuk, mi van még. Nem
eszem semmit, hetek óta. Nem tudom,
mi táplál. Hogy lehetnék akkor élelemszerző?
Amíg ezt mondta eltakarta a száját.
Marad, hogy karbantartom a fészkeket –
vaksin hunyorgott körbe. Arra kérlek,
mutass valahol egy fészket, csak egyetlen
egy fészket, ami az enyém lehet.

Zöld moszatok

A bukott ember úszósapkája
a haját annyira szorosan tapasztja
a koponyájához, hogy a sapka
szinte belenő a bőrbe. Nincs
úszószemüvege, de valami
hályog nő a szemlencsájén, befelé
alig szűrődik bármi fény, de
kifelé folyton átdereng a Nap
nélküli ég egyszerre homályos
és vakító fénye, mint aki egyszer
majdnem belehalt egy felismerésbe,
és most a büntetés, egy lüktetés
nyomáskülönbsége, kifelé árasztja
az emlék helyén maradó üresség
mindenkit elriasztó tompa és
megfejtethetetlen üzenetét. Amikor
úszni kezd, az olyan, mint két
part nélküli rév között ingázó
hajó, hulláma valódi, de észrevétlen,
mindig zavarosabb körülötte
a víz. Rengeteg halott élőlény
bukkan fel nyomában: halak, ráják
apró vízgyíkok. S a víz felszínén
mint Isten tekintetén egy nem
várt elszíneződés – leírhatatlan
rajzolatban terjednek a romlást
ígérő, semmilyen emléket fel nem
idéző, álmokat mérgező zöld moszatok.

Egy kiflivég

A bukott ember egy kiflivéget mártogatott valami italba, ami félig kávénak, félig kólának tűnt. Így kezdődnek a reggelek. Nem kell az émelyével többet egész nap törődnie. A politikai közérzetének tökéletesen megfelel. Társuljak hozzá. Valami kibúvót kerestem. Én csak húson élek meg zsíron, szalonnán, belsőségeken. Ő miből él? Kutyákat sétáltat póráz és nyakörv nélkül. És nem csavarognak el? Valami rejtélyes okból mind engedelmeskedik neki. A bukás delejez. Aki az embereket irányítja, az is csak bukottan teheti. A kóla vagy kávé kilottyant a kopott, repedezett padlóra, beszivárgott a réseken. A kiflivég, ami maradt belőle, felborult hajóként úszott a tetején. A bukott ember a papucsával széttaposta. Akkor vettem észre, hogy az orra, pont mint a kiflivég, benyomódva, alakatlanul kenődött szét az arcán. Hogyan vesz ezen keresztül levegőt?

Tatár Sándor

Héraklész próbái? Ugyan már!

Mondd a lábáztató lavórnak:
 „Mi lesz a hullámverés hangjával?!”
 Mondjad az ecetfának:
 „Teremjen rajtad holnaptól naspolya!”
 Mondd a hiszékeny baleknak,
 hogy amit hall, az talán nem egészen úgy van.
 Mondd a virágos, műszálas otthonkának:
 „Legyél domina!”

(cs)IPÁt hörp... dörgölni

A hajnal reggel már; nekem persze még éjjel,
A rácsszerk. kegyetlen az ilyen tévetegfélékkel.
És mivel vár a nap? Ásítás, túl a kávé.
Jó, hogy nem lesz sosem Lexusom, puccparádém.
Egy merő lihegés. És mégis megelőznek.
S letarolják mohón a nő- s pénzlegelőket.
– Senkit nem gúnyolok. Csak énnekem ne kelljen.
Megértem & elhiszem: az énekem se kellem.
Megszoktam már: köröttem zömmel merev emberek.
Én meg a vén clown – későn fekszem, nehezen kelek.

Huhú(szt)

Tökre veszélyes a rom: lám, mit üzenget a rém!

Drága Ferenc, Te nagyon tudtál valamit
már akkor, csak ezt a disztichontól
elszokott fülünk skandáló örvendezése
elfedi, vagy valaminő bátortalanság
homályba burkolja előlünk,
holott
megkérdezhetnők (sőt *meg kellene*):
miért van szükség hátborzongató
kísértetszcenárióra ehhez, és miért egy
lebegve integető rémalaktól kell megtudnunk,
hogy hatni, alkotni, gyarapítani
a haza üdvére
derekabb dolog, mint lopni, hazudni, gyarapodni,
verve mellünkön a nemzetiszínre pingált hájat?!

Mezei Gábor

t. rendszeres színhely

gyümölcsként a növény
magjába visszatér,
a csont héja megfeszül,
front vonul át, gép landol,
a légnyomás nő,
a műtött izületekben
ilyenkor állandósul a sajgás.
a fedélzeten üres,
törtszínű bőrönd,
egyetlen telefon cseng
a matt műanyagburok alatt,
van térerő,
a bőrülések körül,
a sejtes ablakokon
beeső napfényben
tömör szállópor,
a szivacsos levegőtől
még sokáig stabil a géptörzs.
abban a néhány,
mégis egyszerre lepergő,
nehezen feledhető másodpercben,
az adrenalinszint emelkedésének
jótékony hatása miatt
a szédülés határán
mindent elönt
a hirtelen bizonyosság,
ami történik,
visszavonhatatlan, a fájdalom
menetrend szerint érkező,

az ízületet hasító
lúktetése közben már
megkezdődik a tervezés fázisa,
következő hullámai
mégsem elkerülhetők.
a duzzadt bokát
még rögzítés előtt
simára borotválva
nem ragad a gipszbe a szőr,
eltávolításakor,
a fehér cső belső falának
kezdetben a vádlit követő,
majd a gyorsan fogyó
lábszáron lötyögő, sima felületén
nincs szerves nyoma
a hetekig tartó,
a dolgok végkimenetelét
illető kétségeket
teljesen kizárni soha nem képes
várakozásnak.
az ablakok alsó részén
apró lyuk, gyakori pára,
a vákuum ernyedése
a nyikorgó panelek között,
fokozódó, pállott meleg.
a bőr enged,
a kárpit ráncai mélyülnek,
a szivacs fárad,
a bőrrönd egyre sárgul,
a hajszálvékony,
keresztben húzódó repedés
mindjárt beforr
a szűkülő légtérben,
az egyenletesen felpuhuló
berendezés
maradékai között.

A vakfoltok

Vékony Dorottya műveiről

*Köldököm ferdén előreugrik, bőröm felreped, mint a szilva,
derekam, combom csupa párna, készül a puha ringatásra*
Szabó T. Anna: Hangok a várakozásban

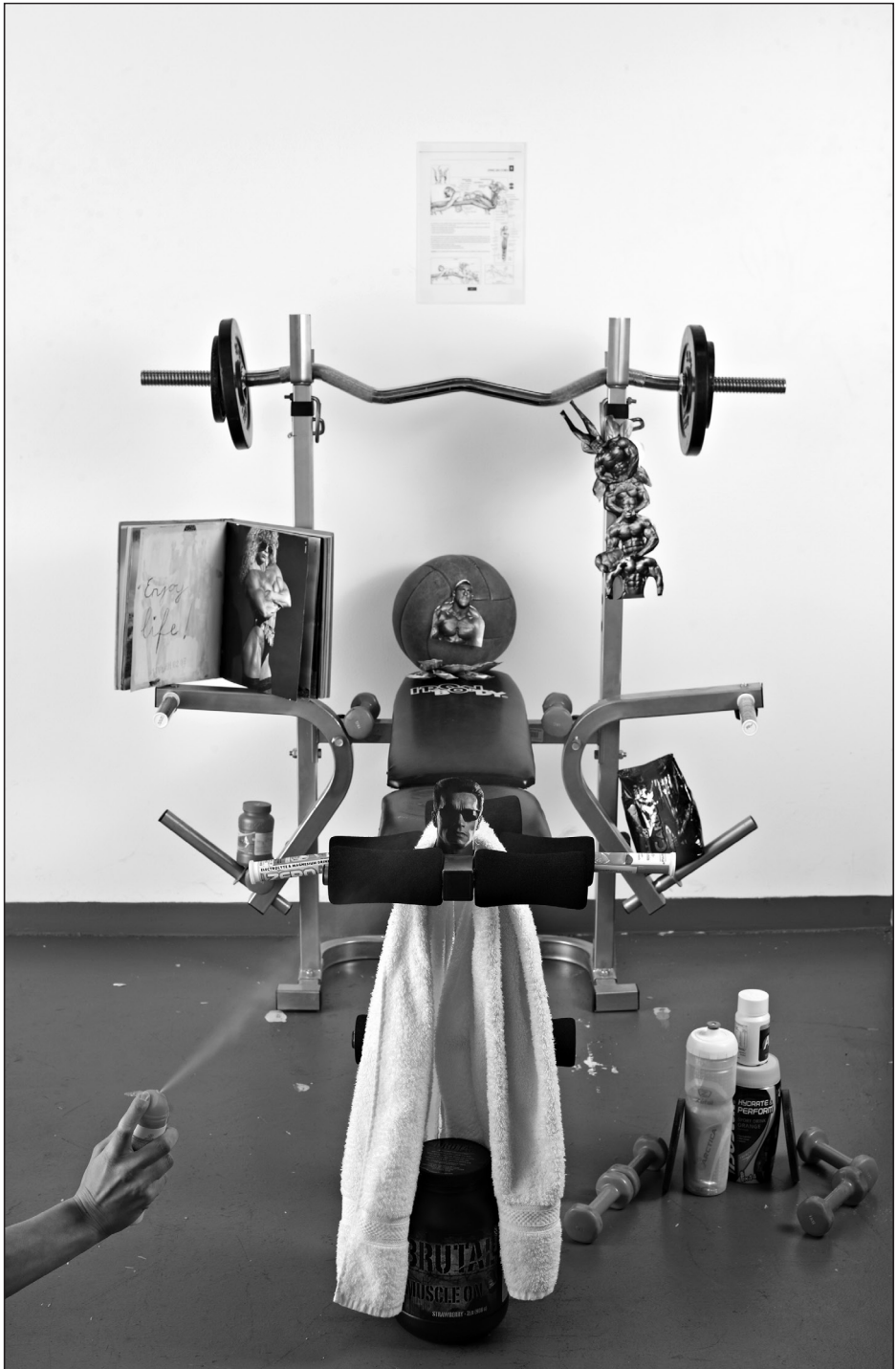
A nyugati művészet történetén szinte közhelyszerűen vonul végig a női test idealizálása és – bizonyos korokban – szexualizálása. Ezzel párhuzamosan, de jól elválasztottan folyamatosan jelen van az anyaság mint morális, családi jelenség, de a kettő fizikai összekapcsolása csak kifejezetten ritkán történik meg. A Krisztus születését ábrázoló mozaik a Santa Maria in Trasteverében nem a szülést/születést mint aktust, hanem annak végeredményét, a gyermekágyban pihenő, illedelmesen felöltözött anyát ábrázolja. Nem véletlenül okozott máig tartó botrányt Courbet *A világ eredete* című festménye; félredobta a klasszikus aktábrázolás szabályait, és a női test meztelenségét közvetlenül mutatta be.

48

Vékony Dorottya éppen ezek a vakfoltok, a testtel kapcsolatos ki nem mondott helyzetek, folyamatok, elvárások érdeklik. 2018-as *Szájterpesz* című kiállításán a korunkban esztétikai-morális értelemben fetisizált testrészt, a fogakat vizsgálta. A szép, rendben lévő fogsor a testi szépség egyik alapkövetelménye, a köré épült speciális orvosszakmai és esztétikai beavatkozás azonban csak mint szükséges rossz háttér munkaként él a tudatunkban. A művekben Vékony a dentálhigiéniai eszközök segítségével ért el egyszerre megvilágító és elidegenítő hatást. Ezután fordult figyelme a nőiség, a szülés és a vele együtt járó, de ki nem mondott események és választások felé, mint amilyen a vetélés, a terméketlenség és az abortusz. Vékony számára a női test nemcsak a vágy tárgya (bár ezzel is foglalkozott 2016-os *Would you be so kind as to undress, would you be please attracted to me* című sorozatában), hanem egy potenciálisan termékeny entitás, ami nem feltétlenül képes élni saját adottságaival és lehetőségeivel. A *Venus of Potato* fotósorozat krumplikból építi fel a willendorfi Vénusz jellegzetes formáit, és hagyja lassan összeszottyadni tárgyát. A *Source of Care* egy nagy méretű installáció, ahol a hozzá közel álló nők mellét mintázta meg, mint egy önkeringető szökőkútrendszer. A női test egyik szexuálisan fetisizált elemét emeli ki a mű, és helyezi vissza eredeti kontextusába, az életadó táplálás folyamatába.

A szülés egyszerre kimondottan testi és spirituális folyamat, ezt mutatja be az *Erőszak nélkül*, egy kétcsatornás videóinstalláció. Egyszerre mutat be különböző vajúdási pozíciókat imitáló embereket és barlangászokat, illetve tartalmaz interjúkat a szülési, vajúdási élményekről, egy olyan helyzetről, mely bármily természetes is, mégis a kimondhatatlanság és kibeszélhetetlenség aurája lengi körül.

Gárdonyi László

Akárkiságok kora

Csepeli Györggyel, Hahner Péterrel és Pető Péterrel beszélget Herskovits Eszter

50

P. Szűcs Julianna Kedves barátaim! Szeretettel üdvözlök mindenkit az idei első Fapados Szalon pódiumbeszélgetésén. A személyiség szerepe a történelemben téma régóta izgat bennünket, talán egykor diákként kezdtünk először ezzel a problémával találkozni. Olyan szakértőket hívtunk, akiknek mindennapi munkadarabjuk a személyiség. Üdvözlöm körünkben Csepeli György szociálpszichológust, külső-belső munkatársunkat, Hahner Péter történészt, és Pető Pétert, a 24.hu főszerkesztőjét, régi népszabadságos kollégánkat. Átadom a szót moderátorunknak.¹

Herskovits Eszter Lackner Zoltán beszélt arról a világtrendről, hogy mennyire személyközpontúvá és valóságshow jellegűvé válik a politika. Ez azért érdekes, mert azt gondolnánk, hogy – ellentétben a történelmi hagyományokkal, amikor valóban személyközpontú volt a politika, elég a királyokra gondolni – ma már nem kellenek Napóleonok. Mégis valahogy az látszik – nézzük Trumpot vagy Orbán Viktort –, mintha egy személy köré szerveződne minden. Ha a jelenlegi aktuálpolitikai fejleményeket nézzük, egyértelmű, hogy tele van a világpolitika valóságshow-elemmel. Miért alakulhatott így?

Csepeli György Szerintem nem személyközpontú lett a politika, éppenséggel személytelenné vált, és ennek a személytelenségnek – heideggeri értelemben az akárkiságnak – a megtestesítője mindig az a figura, aki éppen valamilyen oknál fogva a központba kerül, de nem az érdemei miatt, hanem másodlagos, hatodrangú tulajdonságánál fogva kerül a figyelem középpontjába. Ezt nevezik akcideneciának. Az a benyomásom, hogy egy olyan típusú paradigmaváltáson ment át az emberiség vagy legalábbis a nyugati fele – a keleti félről nem tudok nyilatkozni, ott egészen más pszichológiai kondíciók ismereteseek –, amelyek kilúgozták a személyiséget, kilúgozták a víziót, kilúgozták az akaratot, és helyette olyan mechanizmusok veszik át az uralmat, például a közösségi média jóvoltából, amelyek tulajdonképpen a hegeli logika alapján mindenkinek biztosítanak valamifajta akaratot, de azt, ami keletkezik a végén, senki sem akarja. Erről a személytelenségről meglehetősen lehangoló a véleményem.

Hahner Péter Én azt hiszem, hogy mindig fontos volt a személyiség a történelemben. Van egy mondás, miszerint az arisztokratikus korok a személyiség szerepét hangsúlyozzák a történelemben, a demokratikus korok a tömegeket. A mi korunk demokratikus, de az igazat megvallva, nehéz lenne Hitler

¹ A pódiumbeszélgetésre Budapesten a Szakszervezetek Háza Benczúr utcai épületében került sor 2024. április 10-én. – A szerk.

és Lenin nélkül elképzelni a 20. századot. François Furet az *Egy illúzió múltja* című kötetében fogalmaz úgy, hogy soha akkora jelentőségük nem volt a személyiségeknek, mint a 20. század első felében – mellesleg amikor a marxizmus pont azt hangoztatta, hogy nincsen semmi jelentőségük. Lenin nélkül nem maradt volna fenn a szovjet rendszer. Nem akarom Hitlert előhozni, de a történelmi hagyományok szerint Németországban sokkal logikusabb lett volna, hogyha egy Franco-típusú katonai diktatúra jön létre, viszszahívják a császárt, fejlett, gazdag kulturált ország lett volna, jobboldali diktatúra, és a zsidókkal nem foglalkoztak volna, mert azokkal Franco sem foglalkozott túlzottan. Ha egy másik országra gondolok, a távoli Kubára, azt látom, hogy Castro nélkül ez az ország valószínűleg Florida, Hawaii és Puerto Rico útját járta volna. A volt spanyol gyarmaton egyre több amerikai turista jelent volna meg, jöttek volna a befektetők, a kultúra amerikanizálódott volna, és végül a kubaiak is amerikai államként végezték volna, mint például a hawaiiak. Vajon rosszul járt-e Hawaii azzal, hogy elvesztette a függetlenségét? Mert elvesztette, de szerintem elég sok mindent nyert ennek dacára. Ha nincs Fidel Castro, Kuba most egészen más úton jár. Ha Kuba nem tölti meg baloldali partizánokkal, nem támogatja a baloldali mozgalmakat egész Latin-Amerikában, akkor valószínűleg nem erősödnek fel a jobboldali diktatúrák ennek ellenhatásaként. Szóval nekem úgy tűnik, hogy a személyiség változatlanul nagyon nagy szerepet játszik a történelemben.

Csepeli Elnézést, én a jelenre vonatkozóan mondtam, hogy a mostani politika kilúgozza ezeket a személyiségeket. El tudsz képzelni egy de Gaulle-t ma? Vagy egy Churchillt? Nem Magyarországon, mert nálunk Döbrögi vannak. Olaszországban el tudsz képzelni egy Mussolinit?

Hahner Sajnos nem látok most olyan vezető személyiségeket – nem Mussolinira gondolok –, akik olyan nyomokat hagynának, mint az említett De Gaulle vagy Churchill.

Pető Péter Szerintem a nyilvánosság átalakulása a kulcs. Az említett uraknak valószínűleg már a hatalomra kerüléssel is meglenne a bajuk. Egyszerűen más eszközökkel lehet ma hatalomra kerülni. Én a személyiséget egyébként szupersztárnak fordítanám, szokták is mondani, hogy szupersztár-társadalomban élünk. Az a szupersztár – ideértve Orbán Viktort, Trumpot, Szoboszlai Dominikot, Alföldi Róbertet is –, aki az adott területen a megszerezhető figyelem aránytalannul nagy részét szerzi meg. Függetlenül attól, hogy valójában mennyivel nyújtanak különlegesebb teljesítményt, mint azok, akikkel versenyeznek az adott területen. Szoboszlai Dominik nem annyival jobb játékos Kerkez Milosnál a magyar válogatottban, amennyivel több figyelem jut rá a felhasználók, azaz a nézők, azaz a választók részéről a nyilvánosságban. A szupersztár akkora figyelmet von magához, hogy nagyon nehéz vele versenyezni. A figyelemgazdaság azon alapul, hogy mindannyiunknak ugyanannyi figyelmünk van, X percünk, X óránk egy adott napon, amit képesek va-

gyunk arra fordítani, hogy politikával foglalkozzunk, olvassunk, szórakozzunk, és ugyanezt az X percet akarja megszerezni a Fidesz véleményvezéreitől egészen a Netflixen át a 24.hu című újságig mindenki. Az éles versenyben a szupersztárok egyre erősebbek, így egyre több figyelmet szereznek, miközben egyre kevésbé van esélyük a szupersztárokon túl eső, születő és egyébként kisebb figyelmet kapó politikai szereplőknek. A kérdés az, hogy a friss belépőknek a valóságshow mennyit tud segíteni ahhoz, hogy a csúcsra löje őket. Valójában nem a tartalommal, hanem a szupersztár státuszának a megszerzésével kezdődnek a projektek. Innen, a nyilvánosság oldaláról nézve még disztópikusabb képet látok.

52

Hahner Nem volt ez mindig így? Franklin Delano Roosevelt fantasztikusan kezelte a korszak médiáját, a rádiót. Amikor a „Fireside chats”, a tűzhely melletti beszédeit elmondta a rádióban, kiürültek az utcák. Egyesek kirakták a rádiót az ablakokba, és mindenki az elnökre figyelt. Szupersztár volt már ő is. Kennedy a televíziót hódította meg, miközben a mai történészek azt mondják, hogy Kennedy teljesítménye nagyon csekély volt, és igazából fogalmuk sincs róla, bárkinek miért kellett őt megölni. Valószínűleg senkinek semmi oka nem volt rá. De olyan jól nézett ki a televízióban, hogy szupersztár lett. Lehet, hogy ez lett a veszte.

Pető Ott van aztán az is, hogy magunkat is manipuláljuk. Ma a fiatalok, pontosabban a Z meg majd a következő generáció tagjai úgy nőnek fel, hogy már a saját maguk-

ról készült képeket is manipulálják. Szűrőket tesznek az Instagram-képeikre, megváltoztatják a saját kinézetüket, az önmanipuláció is a szocializáció része lett. Korábban is megvolt az, hogy a szupersztárok uralták a nyilvánosságot, de ma egy teljesen másfajta nyilvánosságszerkezetben történik meg ugyanaz a folyamat.

Hahner Napóleonnak olyan jó érzéke volt a propagandához, hogy amikor megkérdezték tőle 1804-ben, hogy hát magát most a francia szénátus császárrá választotta, a francia nép meg is szavazta, minek ide a pápa és a koronázás, azt mondta, hogy kell valami a festőknek is. Mit nézünk most a Louvre-ban? Napóleon koronázását. A show mindig része volt a közéletnek a modern világban, de már a középkorban is.

Csepeli Érdekes kérdés, hogy Napóleon mit kezdett volna a Facebookkal! De meg lettem szólítva mint szociálpszichológus. Arra hívnám föl a figyelmet, hogy amikor személyiségről beszélünk, akkor mindenki a saját személyiségére gondol, vagy a szomszédjáéra vagy a feleségének a személyiségére, tehát van egy köznapi személyiségmintánk, amelyet alkalmazunk egymásra vonatkozóan, de akkor, amikor valakit a sors kegye vagy átka politikai szerepbe helyez, egészen mások a viszonyok. Tehát az a fajta személyiség, amire gondolunk –tankönyvekből megpróbáljuk megtanulni –, radikálisan megváltozik. Ez a probléma a politikával is. Nagyon erősnek tűnik a kontinuitás az ókortól kezdve mind a mai napig. Az, aki politikai pozícióba kerül, akár akarja, akár

nem, valamilyen módon szembesül azzal a fantasztikus dilemmával, amit Carl Schmitt fogalmazott meg, hogy ölhetsz. Ölni persze mindenki tud, de általában, aki megöl egy másikat, azt úgy hívják, hogy rabló, vagy úgy hívják, hogy gyilkos. A politikus esetében maximum utólag mondják ki, feltéve, ha eljut Hágáig. Ölhét tehát kedvére, és mindez nem azt jelenti, hogy ténylegesen öl is, csak maga a lehetőség – mondja Carl Schmitt – mélységesen megváltoztatja az embert belülről, és ez az, amit mi, akik nem vagyunk ebben a pozícióban, igazán soha nem tudunk megérteni. Tehát amikor a politikus személyiségéről beszélünk, akkor ezt a szinte démoni szempontot figyelembe kell vennünk, és utána azt is meg kell nézni, hogy az illető személy a démoni potenciállal, amit fölszabadít a pozíciója, hogyan tud gazdálkodni. Van, aki a többiek előnyére, s van, aki a többiek hátrányára gazdálkodik. Nyilvánvalóan van, aki mindkettőt műveli. Napóleon nagyon jó példa, mert ő legalább annyit jót tett, mint amennyi rosszat, de még Hitler esetében is föl lehet vetni azt a problémát, hogy akarata révén lett autópálya, Volkswagen, olimpiai stadion, de nélküle nem lett volna holokauszt. Pszichológiailag nézve ezt nem lehet köznapi pszichológiai ésszel felfogni.

Hahner John Emerich Edward Dalberg-Acton angol történész mondta: „A hatalom megront, a teljes hatalom teljesen megront.”

Herskovits *Akkor beszéljünk egy kicsit erről a bizonyos kilúgozódásról, amit Csepeli György említett. Ha megnézzük a magyar történel-*

met, azt látjuk, hogy a 19. században voltak szép történelmi pillanataink, Deák Ferenc, Széchenyi István révén voltak jeles történelmi személyiségeink, aztán nyilván voltak lejtmenetek is, de ha megnézzük azt, hogy hol áll Orbán Viktor ehhez képest, akkor itt nemcsak kilúgozódást látunk, hanem erős visszalépést, pláne a 19. századhoz képest. De hogyha megnézzük Lincolnt és Trumpot, akkor is valami teljesen hasonlókat látunk.

Csepeli Ez a regresszióval függ össze. Orbán Viktor esetében ez egy külön tanulmányt igényelne. Jelenleg őt már egy ChatGPT-vel tökéletesen helyettesíteni lehetne. Azok a szavak nem az ő szavai, azokat egy gép állítja elő, és utána sajnos azt kell mondjam, hogy a hívei hasonló szinten ezeket a szavakat percipálják, tehát gép beszél a gépeknek. A ChatGPT helyettesíti a politikai beszédet. Hol van ez a vér és könnytől, amit Churchill ígért? Sehol. Ilyen értelemben a nivósökkenés sajnos megállíthatatlan.

Hahner Ha Lincolnt Trumppal hasonlítjuk össze, akkor a három legnagyobb amerikai elnök közül az egyikkel mérjük össze, de hogyha mondjuk Rutherford B. Hayesről vagy John Quincy Adamsról esik szó, akikről mindenki megfélemezett, akkor azért nem mondhatjuk, hogy a múltban csak nagy elnökök voltak, ma pedig csak csekélyek vannak. A múltban is voltak jelentéktelenek.

Csepeli Nem állítottam, hogy csak nagy elnökök voltak, de ma nincs senki a szintéren, akire azt lehet mondani, hogy nagy.

Hahner Voltak olyan korszakok, amikor egymást követték a közép-szerűek.

***Herskovits** Most akkor mi következik? Tényleg elindultunk afelé, hogy megyünk visszafelé az időben, és egyre nívótlanabb szereplők jönnek egyre kevésbé modern felfogással?*

Pető Vitatkoznék azzal, hogy Orbán Viktort egyszerű ChatGPT-klónnak könyveljük el. A mindennapos propaganda retorikai készletére ez igaz lehet, de azt, hogy hogyan kell kommunikálni, hogyan szerezd meg azokat a paneleket, amelyeket alkalmazni kell az egyes beszédekben, és végül hogyan juttatják el a választókhhoz, az is fontos. Valójában kell lennie olyan képességnek, amivel valaki képes egy ilyen rendszert, nevezzük bárhogy, ilyen hosszasan fölntartani. Kell lenniük olyan hatalompolitikai képességeknek, amelyekkel egyensúlyban tartja a kényes viszonyokat és kiépíti az autokratikus hatalmat egy korábban demokratikus rendszeren belül. Valamilyen típusú hatalompolitikai extrák kellene a többihez képest, hiszen nem a többiek csinálták meg, hanem ő. A lejtmenetben egyetértek. Ahogy megérkezik a mesterséges intelligencia, utána kontrollálhatatlanul és sokkal radikálisabban romlik el minden. Most csak pár példát mondok. Vannak az úgynevezett deep fake videók, amelyek lényegében már a mi arcunkat, képpünket, testünket képesek lesznek úgy megalkotni, hogy élő ember nem tudja megkülönböztetni, hogy az valóságos videó vagy az MI eszközeivel készített tartalom. Ha ilyenekkel

elárasztják a nyilvánosságot, annak beláthatatlanok lesznek a következményei. Akiket elárasztanak ilyen tartalmakkal, nem tudják majd, mit hogyan kell ellenőrizni, nincs rá idejük, hogy gyanakodjanak, mert dolgoznak, és nem tudnak ezzel foglalkozni. Olyan bizalmatlansági viszonyok állíthatók elő, amelyekkel szemben a demokratikus politikai rendszereknek semmiféle esélyük nincs. Akik birtokolják a hatalmat, ezeket az eszközöket és az ehhez kapcsolódó adatokat, azok fogják kontrollálni az egész társadalmat.

Csepeli Látok egyfajta reményt. Ezek a pszichológiai tényezők a politika magaslatán akkor kerülnek előtérbe, és akkor válhatnak sorsfordító, kollektív sorsfordító akarattá, amikor válság van. Tehát bármilyen tökéletesek az MI által létrehozott videók meg szövegek, a tények – ahogy Lenin mondta – makacs dolgok. Ha csőd van, és úgy hullanak az állampolgárok, mint a legyek, ha elhagyják az országot, mert már nem bírják az elnyomást, ha elégük van, akkor előbb-utóbb egy olyan hasadás megy végbe a társadalomban, amely lehetőséget ad arra, hogy valaki előlépjen, és akár nagy lesz belőle, akár nem, de az ő személye abszolút döntő szerephez juthat. Ha tehát valaki köztetek ilyen ambícióval rendelkezik, várjátok meg, míg válság lesz, és akkor előléphettek, és meg fogjátok tapasztalni, hogy a személyiség igenis befolyásolni tudja azt, ami körülöttünk van.

Pető Ha feltételezzük, hogy számít valamit a valóság. Kézenfekvő példa az infláció alakulása. A politikai racionalitás és a tapasztalat azt mon-

datja velünk, hogy az utóbbi 25 év egyik legnagyobb inflációs krízise és a gazdasági válság nyomán csökkennie kell a kormánypárt támogattságának. Nyilván van sok dimenzió, amivel most nem számolunk, van-e rajta ellenzéki nyomás, csatornáz-e valaki a dühöt, képes-e megfogalmazni a csalódottaknak a problémáit, oké, de ezzel együtt kellene, hogy legyen egy természetes fogyás, hiszen az a mindennapi tapasztalat, hogy rosszabbul élek, mint tegnap, hiszen nem tudom megvásárolni, amit előző nap meg tudtam venni. Ha így lenne, számítana a valóság a politikai versenyben, de látjuk, hogy a fikció átvette vagy átveszi a valóság szerepét a politikában, és emiatt van az, hogy nincs szükség nagy politikusokra, csak nagy nyilvánosságra vagy nagy valóságshow-szereplőkre, mert sokkal kevesebb a tétje a valóságnak. Tehát ha ők mondják el, mi a valóságod, az már lehet fikció, és akkor mindegy, hogy mennyi az infláció, hány áldozata van a koronavírusnak, és sorolhatnánk azokat a klasszikus válságtüneteket, amelyek egyébként normál esetben a politikai pártok támogattságának a zuhanásához szoktak vezetni. Egyébként a Marvel-filmek sikere is ugyanezt üzeni, manapság a mozik ezekkel a receptre készülő superhősfilmekkel vannak tele. Nincs bennük egyedi, nincs kockázat, nincs már kaland, tudjuk, mi lesz a vége, tudjuk, ki a főhős, tudjuk, ki fog nyerni, a néző mégis azt várja, hogy a mélyen antidemokratiszánérű filmekben a superhős győzzön.

Hahner A jövő szempontjából én semmilyen jóslatot nem tennék,

mert életem legnagyobb fordulatát, a kommunizmus bukását senki sem jóslta meg, mégis bekövetkezett. A legzseniálisabb gondolkodók vázolták fel a jövőt az ókori görögöktől Toynbeen keresztül akárkiig, egy sem jött be, úgyhogy én óvatos lennék határozott megállapításokat tenni, hogy a jövő milyen lesz. Ha ilyen sötétben látjuk, akkor bízom benne, hogy jobb lesz egy fokkal, hiszen a legsötétebb jóslatok sem valnak be mindig.

Herskovits *Akkor ugorjunk oda, hogy az Ipsos nemrég végzett egy nemzetközi felmérést, és az jött ki, hogy a magyarok erős vezetőre vágnak, méghozzá azzal a populista mázzal, hogy majd elveszi a gazdagoktól a vagyoniukat, és odaadja a szegényeknek. Ez már a kilúgozódás, vagy ez egy sajátos magyar út, magyar mentalitás? Ehhez a trendhez kapcsolódik Oroszország, ahol sok felmérés eredménye, hogy Putyin például ma népszerűbb a történelmi figurák közül, mint Gorbacsov.*

Hahner Ez tényleg eléggé ijesztő.

Herskovits *Nagyon-nagyon ijesztő. A saját problémánk ez, vagy világtendencia? A jelek szerint a társadalmak mégiscsak erős emberre és erős központi hatalomra vágnak.*

Csepeli Szociálpszichológiai szempontból ebben semmi rejtély nincsen. A tekintélyelvűség és a tekintélyelvű személyiség óhatatlanul magához hasonló mintákat részesít előnyben. Az erős vezető iránti igény – ezt meg tudom erősíteni egy nemrég végzett felmérés alapján – 70 százalék a mai magyar társadalomban. Ez persze

nem azt jelenti, hogy ettől a vezető-től azt várják, hogy majd itt egyenletesen el lesznek osztva a javak. Itt pusztán csak az a fajta szorongás fejeződik ki, ami szerintem indokolt, mert hát azért valljuk be, hogy a világ és azon belül az az ország is, ahol élünk, nem a bizonyosság világa. Elszabadultak a bizonytalanságok, erősödtek a legkülönbözőbb szorongást jelentő tényezők, és ilyenkor teljesen meg lehet érteni, hogy igény van arra, hogy valaki mondja meg, mi van előre, mi van hátra. Én inkább ezt érzem, ezt a fajta kiszolgáltatottságot a világ bizonytalanságaival szemben, amely lélektanilag előhívja az erős vezető iránti vágyat. És az erős vezető általában véve ilyenkor meg is szokott jelenni.

56

Hahner Ki akar gyenge vezető? Ha megkérdeznék, akkor mindannyian valamilyen célból, valamilyen cél elérésére egy erős személyiséget szeretnénk, ami nem azt jelenti, hogy diktatúrát vagy elnyomást szeretnénk, de hát azért egy gyenge embert juttassunk hatalomhoz? Furcsa ez a kérdésfeltevés, hogy erős vagy gyenge vezetőt szeretnek-e az emberek. Most akkor a gyengére szavaznak?

Csepeli A rendszernek kell erősnek lenni, és egy erős rendszer elvisel gyenge vezetőket, ez a dolog lényege. Egy működő demokráciában. Svájcban soha senkinek eszébe nem jut, hogy a miniszterelnöknek izompacsirtának kéne lennie, és meg kéne mondania, hogy svájciak, uezgyi, utánam.

Hahner Speciális példa.

Csepeli Miért? Svájc úgy működik, mint egy óra.

Hahner Azért nem jó példa, mert a kora középkortól kezdve annyira demokratikusan szerveződött az a sok kis kanton, az önkormányzatok...

Csepeli Az elvben igazam van. Nem arról van szó, hogy itt mindig, minden társadalomban csak az erősek juthatnak pozícióhoz. Nem Rómában élünk, ahol a császárokat sokszor két vagy három hónapra választották. Érzésem szerint egy demokrácia nem kellene, hogy ezt a fajta tekintélyelvű potenciált kihasználja és kizsákmányolja, amit az emberek táplálnak magukban.

Pető A kortárs politika egyébként a szorongásmenedzsmentet is elvégzi. Itt van a bizonytalanság kora, a migráció, Kína, Amerika, sorolhatnánk a globális szorongásokat is, amelyek az emberiséget mozgatják. A vezetők elvégzik a szorongásmenedzsmentet is, amikor a politikai krédójuk szempontjából ideális problémákat nagyítják fel, lásd a migráció ügyét. Ezek után képesek kezelni, és akkor vágyakoznak utánuk, hiszen ők azok, akik képesek megvédeni ettől, noha ők fogalmazták meg, hogy ez a probléma, hiszen valójában, hogyha végigmentünk volna a probléma megfogalmazása és az ellenség kijelölése előtt a magyar társadalmon, valószínűleg sokkal alacsonyabb számban lett volna a migráció a megjelölt legsúlyosabb problémák között. Kimondják helyettem, hogy mitől szorongjak, mennyire szorongjak, ki az ellenfél, és mit kell vele tennem. Ezt mind-

et megmondják, és mivel csak ők mondják meg, a túloldalon nagyon nehéz ezekkel szemben bármilyen erőt is mutatni. Ki is jelölik a szorongás nagyságát, a méretet és a nevét is megnevezik, és ezekkel szemben védik meg aztán azokat, akik végül erős vezetőre vágnak ezekkel a kijelölt szorongásokkal szemben.

Hahner A háború után Franciaországban nagyon hiányzott a hatalomból a monarchikus elem, amire a francia hagyományok szerint úgy tűnik, hogy szükség van. Sokkal könnyebb tisztelni, szeretni, becsülni vagy gyűlölni azt az államfőt, akinek tényleges hatalma van, mint egy testületet de Gaulle '58-ban megváltoztatta az alkotmányt, jelentős személyiségek bukkantak föl a francia politikában, és szilárdabbá vált attól a politikai rendszer, hogy a demokratikus és az arisztokratikus elem mellett monarchikus elem is van, az erős államfő. Ahogy az Egyesült Államok alkotmánya is azért maradt fenn ilyen sokáig, mert tartalmaz demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemet. Tehát az erős vezetőnek helye lehet egy politikai rendszerben. Svájc nagyon jó ellenpélda, de nem nagyon tudnék még egy ilyet találni.

Csepeli Nem azt mondom, hogy most direkt pályázat útján keressük a kripliket ahhoz, hogy miniszterelnökök vagy elnökök legyenek. Amit te rendszerként felvázoltál, azt már Arisztotelész megtette, politeának nevezi, melynek az az erénye, hogy a három elem, a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus egymást ellenőrzi, és mindegyikben

vannak erős emberek természetesen...

Hahner Amerikában is a legnépszerűtlenebb elnök az volt, aki a legjobban visszafogta magát, Jimmy Carter.

Herskovits *Akkor beszéljünk Orbán Viktorról...*

Hahner Azt hittem, történelemről fogunk beszélgetni. A politikai vezetőket inkább hosszú távon tudjuk igazságosan megítélni, nem?

Herskovits *Meghatározó személyiség, pályáját végigkísérték a társadalom fejletlenségének és az erős vezetőre vágyásnak az összefüggései. A Mozgó Világ február–márciusi dupla számában lehet olvasni Flekk Zoltán írását arról, hogy milyen történelmi hagyományai vannak nálunk az állampolgári passzivitásnak. Elkerülhetetlen magyar sors, hogy nekünk mindig ilyen vezetők kellenek és valahogy mindig kilyukadunk ide? Vagy ez a világtrend?*

Pető Bármit is gondolunk a rendszerről, látjuk, hogy társadalmi többség van mögötte. És persze lehet érvelni a választási rendszer ilyen-olyan tulajdonságával, de a NER-szavazók száma magában mindig több volt, mint amennyi a fő ellenfelének. Tehát ebben az értelemben nem volt olyan választás, amit elvesztett volna akármelyik választási rendszerben. Ha a saját értékvilágomból szeretném leírni, akkor könnyen le tudom írni, nyilván, hogy mi a morális meggyőződéselem vagy az ítéletem arról, amit Orbán csinál, vagy ahogy alakítja a politikai rendszert,

ám összességében, egy lépéssel távolabbról szerintem ez bonyolultabb probléma. Obama önéletrajzában olvastam – ő is erős vezető volt egyébként –, hogy volt egy tanácsadója, aki különböző külpolitikai ügyekben adott neki tanácsokat. Olykor-olykor berontott hozzá, és állandóan ledorongolta a különböző ügyeket. Nem tudom, miért találkozik Erdoğannal, hiszen közben Erdoğanék ezt meg ezt tették. Obama azt mondta, hogy a reáliák határozzák meg a politikájukat, tehát valójában a hatalomban nem tudnak idealisták lenni, nem lehetséges az eszmék maradéktalan érvényesítése. De szüksége volt erre a tanácsadóra, hogy az idealizmusnak legalább a hangja bemenjen a fejébe, mikor döntéseket hoz.

Csepeli A személyiség abban a pillanatban válik determinánssá egy politikus esetében, amikor meg tapasztalja, hogy tudja érvényesíteni az akaratát, mert talál magának partnereket, és ezzel létrehoz egy olyan pszichológiai környezetet, amely pszichológiai környezet aztán visszatükrözi az ő akaratát, és ilyen szempontból nem mindenkinben van meg az az erő, hogy ezt a fajta akaratot kifejlessze. Medgyessy Pétert volt szerencsém személyesen ismerni, dolgoztam is vele, ő ennek pontosan az ellentípusa volt, abszolút nem akart semmit. Gyurcsány meg akart valamit, de neki meg a környezete volt olyan, amely eltérítette az akaratától. Obama valószínűleg idealista volt, de én úgy látom, hogy nem az ideálok azok, amelyek a döntéseket befolyásolják, hanem a környezeted és a környezeted által hozzád közvetített társadalmi elvárások. Orbánnak van egy hatodik

érzéke, mint a kutyáknak, amelyek meghallanak olyan hangokat, amiket mi nem hallunk. Ebben tényleg piacvezető.

Hahner Magyarország történetét egyébként mindig sötét színekben vázoljuk fel. Pedig ha végiggondoljuk, az ország az Árpád-korban kelet-európai nagyhatalom volt, Mátyás király idejében is nagyhatalom volt, utána egész szépen át tudta vészelni azt az oszmán uralmat és azokat a háborúkat, amelyekbe más országok belerokkantak. Hihetetlen szerencséje volt Magyarországnak, hogy a 17. század végén le tudta mondatni az Oszmán Birodalmat egy ilyen nagy területről. Az Oszmán Birodalom ezután csak száz évvel később mondott le egy hasonlóan nagy területről, a Krími Kánságról, de ahhoz Nagy Katalin kellett és az Orosz Birodalom. Magyarország szerencsés volt. A Rákóczi-szabadságharc után jött kétszáz év reformkor. Katus László, az általam roppant tisztelt egykori történész kolléga nevezte az 1700–1800-as éveket hosszú reformkorszaknak. Magyarország fölzárkózott, és végül a 20. században atomfizikusokat küldött az Egyesült Államokba, és így tovább. A szovjet táboron belül a legvidámabb barakk voltunk. Tehát elő lehet adni Magyarország történetét úgy is, hogy általában sikerült átvészelni a nehéz korszakokat, és mindig sikerült talpra állni. Bízom benne, hogy a jövőben is megőrizzük ezt a képességünket.

Herskovits *Miért kell mindig azt bizonygatnunk, hogy voltak szép pillanataink...*

Hahner Ennek Mohács óta meg-

van a hagyománya: „Bűneink miatt gyúlt harag kebledben”... A katolikusok szerint a reformátusok miatt jött a mohácsi vész. A reformátusok szerint a katolikusok miatt, a kurucok szerint a labancok miatt, és így tovább. A maga korában általában nem kedvelt Mátyás királyt a 16. században egekbe emelték és dicsőítették. Mindig a múlt az, ami fényes, ami dicsőségesebb. A római történetírók szerint az ókori germánok az erkölcsi tisztaság szimbólumai voltak. Ami régi és távoli tőlünk, az mindig csodálatos és fantasztikus. A marxista történetírás pedig az osztályharcra alapozva belénk sulykolta azt, hogy mindig elnyomták a szegény dolgozó népet, a Horthy-rendszer pedig vagy feudális, vagy fasiszta, de nagyon sötétre kell festeni, és így tovább. Jó lenne ezen túllépni végre. Egyik könyvemben arról írtam, hogy az 1600-as évek végén Magyarországra szerencsesorozat zúdult. XIV. Lajos ráijesztett a német fejedelmekre, ezért a legjobb harcosok és akcióhősök eljöttek Magyarországra Badeni Lajostól kezdve Savoyai Jenőig és Lotharingiai Károlyig. Akkor kötötték meg angol közvetítéssel a békét az oszmánokkal, mielőtt kitört a spanyol örökösödési háború. Ha már kitört volna, már nem küldtek volna ide hadsereget a Habsburgok. A Rákóczi-szabadságharc nem bukkott el, amit el akart érni, elérte, csak a vezetők szűk köre külföldre távozott. Károlyi Sándort a kortársak nagyra becsülték, nagy formátumú politikusnak tartották, aki békét teremtett és egyetértést. Az 1809-es győri csatát abszolút nem tekintették a harcosok gyalázatos vereségnek. Csak a reformkorban nyilvánították a legnagyobb szégyennek.

A '48-as szabadságharcot kiegyezés követte, Magyarország megint föl-emelkedhetett, és így tovább. Nem hiszem, hogy bármiféle hosszú távú, sötét árnyék nehezedne ránk.

Csepeli Most előadtad a fordított Himnusz.

Hahner Miért is ne? Nem szebb így? Lengyelország története másból sem áll, mint öldöklő és fölösleges polgárháborúból. Lengyelország a II. világháborúban elképesztően sokat szenvedett, olvastam Norman Davies *A varsói felkelés* című kötetét, és azt mondtam, ehhez képest Magyarország olcsón megúszta a világháborút. Franciaországban milyen polgárháborúk voltak? A nagy francia forradalmat dicsőséges eseményként ünneplik. A halottak számát 200 és 300 ezer közöttire becsülik. Az amerikai polgárháborúban a halottak száma a civilekkel egymillió körül lehetett. Nem is beszélve az orosz, a vietnámi, a kínai történelemről. Ezekhez kellene hasonlítani a történelmünket, és mindjárt más-képpen látnánk magunkat.

Herskovits *Rendben, voltak nagyon szép korszakaink. Viszont most szerintem megrekedt állapotban vagyunk. Ha elolvassuk egy-egy Ady Endre-esszéjét vagy Mikszáth-novellát, azt mondjuk, hogy körülbelül ugyanott tartunk. Orbán Viktor tizennégy éves uralma után is eszébe jut az embernek ez a száz évvel ezelőtti urambátyámvilág. Ehhez válasszunk személyiséget...*

Csepeli Persze, ez van, amiről beszélsz, de Ady egészen más kontextusban írta az elképesztően éles eszű

megállapításait az akkori Magyarországról. Több Magyarország van. Valóban van ez a kolbászos, futbalos ország – mi is van még? Megvan: a disznóölés! De emellett rengeteg multinacionális vállalat működik nálunk, igen sok ember dolgozik nálunk. Létezik egy posztmodern Magyarország is, amelyről nem veszünk tudomást, mert túlságosan a saját Orbán-ellenes buborékjainkban létezünk.

Pető Helyben vagyunk, disznóvágás és foci, ez nagyon én vagyok...

Hahner Most ezzel mi a baj? Nagyon kellemes dolog egy disznóvágás szerintem.

Pető Két vb-döntőt is elvesztettünk, lehet, hogy ez is sötétre festi a történelmi tablót. Komolyra fordítva a szót: nagyon érdekes, ha megnézzük a brexit, az amerikai és a francia elnökválasztás, a török vagy a lengyel és a magyar választások választói térképét. Kísértetiesen hasonló térképeket látunk. A nagyváros, a főváros elmegy liberális, progresszív, balos irányba, és a vidékiesebb, ritkábban lakott régiókban a szintén bonyolult leírható, mindenképpen jobbos, újnacionalista vagy újpopulista erők lépnek fel. Szinte minden országban ugyanazt látjuk. A hordozható identitású elitek nagyon nehezen férnek hozzá a lokális identitású emberek problémáihoz. Nem értenek meg, ha mondjuk salgótarjáni bányász vagyok, mert nem hordozható az identitásom, nem beszélek angolul, nem olyan a végzettségem, amit tudnék hasznosítani más országban. Ezzel szemben a pénzügyi végzettségű, angolul

beszélő, nagyvárosban lakó elitek valójában nagyon könnyen tudják hordozni az identitásukat. Mindegy, hogy Berlinben dolgoznak vagy Budapesten vagy Frankfurtban, abban az értelemben mindegy, hogy jó jövedelemhez, munkához, lakhatáshoz tudnak jutni, és a gyermekeik vagy a családjuk integrálódni tud a helyi közösségbe, ez nem okoz megoldhatatlan feladatot. Azoknak, akiknek nincsenek meg ezek a hordozható identitáshoz szükséges képességeik, csak egy esélyük van, az a hely, ahol vannak. Számukra a migráció ezért tűnik ezerszer nagyobb problémának, mint annak, aki egyébként tud kommunikálni, ismer a más kultúrákat, vallásokat, olvas angol nyelven. Ez az identitástörés az, ahol a nyugatos elitek és a helyiek ellentétpárja szembetűnő mindenütt a világon. Ha megnézzük, még a problémák is szinte kísértetiesen hasonlóak Franciaországban, az USA-ban és Magyarországon.

Hahner Jó, hogy fölhoztad, a migrációról nem állíthatjuk, hogy semmi gond nincs vele, és ez csak Orbán Viktor ijesztgetése. Jártam Bordeaux-ban tizenöt éve, és volt egy szabad délelőttöm, láttam a gótikus katedrális, és hirtelen egy arab városban találtam magam, nőt nem láttam az utcán, csak férfiak ültek a kávézók előtt arab öltözkében, és néztek rám, mit keres ez itt? Nem éreztem magam túlságosan jól, nem szeretném, ha Magyarországon is tapasztalnék ilyet, amitől még távol vagyunk. De maradjunk abban, hogy ez tényleges gond, a nem integrálódott rétegek nagyon nagy gondot fognak okozni Nyugat-Európában.

Csepeli Nagyon szép a kulturális sokszínűség, de el kellene ismerni, hogy az európai kultúra valamilyen módon szerencsésebb irányba fejlődött, és nemcsak kizsákmányolásból áll és rasszizmusból és férfisovinizmusból és így tovább és így tovább, hanem bizonyos olyan értékekből is, amelyeket védeni kellene, és amelyeket még nem tudtak a föltörekvő harmadik világbeli országok utolérni. És azok bizony néha még veszélyeztethetik is ezeket az értékeket.

Erre utaltam, amikor azt mondtam, van Orbánnak hatodik érzéke, ezt 2015-ben megértette, és többek között ennek is köszönhető, hogy ilyen tartós az uralma.

Herskovits *Akkor a végére egy utolsó kérdés. Teljesen eltávolodtunk a történelemtől. Ha személyiségről beszélünk, ott van például Magyar Péter...*

Hahner Biztos, hogy vele kell foglalkoznunk?

Csepeli Akkor már inkább Napóleon...

Hahner Számomra teljesen ellen-szenves figura.

Herskovits *Az a lényeg, hogy felbukkan valaki, akinek olyan kultusza lesz seperc alatt...*

Pető Ha megnézzük a Magyar Péter köré szerveződő, frissen alakuló támogatottság logikáit vagy érzelmi indulatait, azok nem különböznek az Orbán Viktor mögött föltűnő támogatók és rajongók érzelmi indulataitól. Ugyanazt az erős vezetőt

keresik, csak más értékalapon azonosítják, vagy mást látnak benne, esetleg Orbán Viktorral szemben határozzák meg magukat, és így keresik a kikötőt. Nem véletlen, hogy a friss rajongók minden racionalitással szemben kötődnek új közösségükhöz. Bármilyen történik, a hűségem erősebb, mint az érkező ingerek, amelyek egyébként megingathatnának a hitemben. Az, hogy most vele mi lesz, vagy hogyan szerepel a pártja, mire megjelenik ez az újság vagy ez a beszélgetés, addigra már lehet, hogy az ellenkezőjét mondanánk, úgyszólván fölösleges kísérletezni.

P. Szűcs Azért engem valami mégis nyugtalanít. Nagyon örültem, hogy Hahner Péter elmondott egy ellenhimnuszt és egy magyar sikertörténetet, amellyel szemben áll egy másik történet, egy magyar algoritmus. Egyetlen példát szeretnék fölhozni. Amikor harmincvalahány évvel ezelőtt, a rendszerváltás idején nagy tüntetések voltak, mondhatnám, tele érzelmekkel, fel sem merült, hogy személyiségigény lett volna. Volt Duna-körös, falurombolás-ellenes tüntetés. Az, hogy ma vannak a tömegek, és erős az éhség a személyiség iránt, fölveti azt a kérdést, hogy mi a helyzet az intézményi hiányokkal. Harmincvalahány évvel ezelőtt, legalábbis a demokrácia ígéretében, még intézmény kellett és nem személyiség. Mi történt? Mi változott ennyire meg?

Csepeli Erodálódtak az intézmények, de valószínűleg azért tudtak olyan könnyen erodálódni, mert a rendszerváltás idején létrejött a barakcsolt alkotmány, melyben nem volt semmi olyan garancia, ami a

megváltoztatását megnehezítette volna más demokratikus országok alkotmányaival szemben. Tulajdonképpen ez volt az az ősbűn, ami olyan végtelenül könnyűvé tette 2010-ben a fülkeforradalom győzelmét, pontosabban a sikerét az intézmények leépítésében. Mert a mai intézmények eléggé nevetségesek, beleértve magát a köztársasági elnököt is, aki képes volt behazudni az országnak a képébe...

Herskovits *Várjuk a hozzászólásokat.*

Vásárhelyi Mária Magyar Pétert tipikus politikai válságterméknek gondolom. Az ellenzék, a kormánypárt, az elégedetlenség és a válság dobta a felszínre Magyar Pétert. Örültem a tüntetéseknek, miközben tudom, hogy az egyre szélesebb körű társadalmi elégedetlenség és a saját egzisztenciális helyzet folyamatos rosszabbodása mozgatja az embereket. Nem értek egyet azazal, hogy a Fidesz népszerűségét nem rongálja az, hogy itt mindenki egyre rosszabbul él. Igenis rongálja, el is ment a Fidesztől közel egymil-

lió. A válság termelte ki Magyar Pétert, aki rövid idő alatt el fog tűnni, de azt nem gondolom, hogy a társadalom nem érzékeli vagy nem reagál felháborodottan arra, hogy 2022 óta folyamatosan romlanak az életkörülményei.

Hahner Én irracionális módon optimista vagyok, és bízom benne, hogy minden társadalom előbb-utóbb zöld ágra tud vergődni, hogyha békén hagyják, és a háborúk nem forgatják fel a történetét.

P. Szűcs Engem a történelmi személyiségnek a szavatossága érdekelt volna ebben a közelítésben, de azért ennek ellenére elhangzottak itt olyan fontos dolgok, amelyek legalábbis arra a következtetésre indítanak, hogy valami azért előkeült a beszélgetésben. Ha más nem, akkor az, hogy a nagy emberek eltűnése kollektív élmény. Ezt felváltotta a papírszemélyiség, amely egy idő után eltűnik a színpadról, és egy olyanfajta válság keletkezik, ami mindenképpen légüres tért eredményez. Majd meglátjuk. Köszönöm szépen a beszélgetést.

Hónapló

Dalos György

A reményhordozó

Berlin, 2024. április 7.

Talán nem veszi tolakodásnak az olvasó, hogy új szóval bátorodom megajándékozni édes anyanyelvünket. A német „Hoffnungsträger”-t ugyanis az interneten elérhető szótárak inkább értelmezik, mint fordítják – legpontosabbnak még a romantikus „reménysugár” felel meg az eredetinek. A klaszszikus Halász Előd-nagyszótár nem ismeri a kifejezést. Márpedig az itteni médiában igencsak használatos: alkalmazták az Erdoğannal dacoló sikeres török ellenzéki pártra, a klímaválságot túlélő afrikai elefántokra, az élénkülő német–indiai kereskedelmi kapcsolatokra, a koronavakcinákra, az újabban legalizált kannabiszra, bár nem mint élvezeti cikkekre, hanem mint a háziállatok daganatos megbetegedéseinek gyógyírára. És persze személyeket is szokás ezzel a szóval méltatni, lett legyen az illető magas rangú politikus, mint Mihail Gorbacsov, vagy csodacsatár, mint a perui Claudio Pizarro, aki hosszú éveken át volt a Bundesliga oszlopa.

Összefoglalva és személyre alkalmazva a dolgot: olyasvalakiről mondják ezt, aki tartósan vagy egy ideig reményeket testesít meg, akitől megoldást várnak elhúzódó válságokra, kiutat a kiúttalanságból, vigaszt a vigasztalanságból. Ilyenkor, ha túl hiszékeny a közönség vagy túl rossz a helyzet, az elvárások misztikus dimenziókat ölthetnek és a „reményhordozó” képességeitől és szándékaitól függetlenül megváltói státuszba emelkedhet. Ilyesmi történik mostanság Magyar Péterrel, s meg kell adni, hogy ő elég szuverén módon helyezkedik bele a szerepbe. Miközben semmiféle politikai programmal nem hozakodik elő, amit ígér, Orbán megdöntését, az nem kevesebb egy rendszerváltásnál. S nem csak úgy tesz, mintha ez a cél a láncszerű tüntetésekkel és naponkénti fellépéssel elérhető volna, hanem roppant mozgalmasságával elhíhetővé is teszi, hogy sikeres lesz. Ha úgy vesszük, már maga ez is siker, igaz, egyelőre nem a miénk, csak az övé.

Magyar eredetileg egy nem túl gusztusos családi háborúság szereplőjeként robbant be a nyilvánosságba, mára viszont egyértelműen politikai entitássá vált. A tömeg tette azzá, amely egy szombat délután ellepte a belvárost – a megfigyelők ötven-, száz- vagy akár háromezerre becsülik, s a légi felvételek valóban hatalmas, tekintélyt parancsoló jelenséget mutatnak. Ennek a hömpölygő áradatnak kevés köze van az eddig létezett ellenzéki pártokhoz, mi több, legalább akkora kihívást jelent számukra, mint a kormánypártoknak. A tiltakozó potenciált egyelőre a „reményhordozó” személye viszi az utcára, illetőleg maga a remény, hogy Magyar Péter felbukkanásával „annyi balszerencse közt, oly sok vizzály után” változhat a trend, meghalad-

ható az Orbán-éra. Az persze nem világos, hogy mennyi szavazatot hoz majd Magyaroknak a választói akarattá fejlődő elégedetlenség, és mi lesz akkor, ha mondjuk tíz százalékkal a parlamentbe kerül az új alakulat, a Talpra Magyarok Közössége. Már ízlelgetjük is a három szótagú, könnyen skandalizáló rövidítést: TMK.

*

Úgyszólván percenként régi utcák, terek, rakpartok, házsorok, kapualjak villódznak a világhálón azzal a felhívással, hogy ismerjük fel, miféle helyszínnel van dolgunk. Furcsa vizsga ez. Ha a velencei Szent Márk teret vagy a szentpétervári Nyevszkij sugárutat kapjuk ki, az inkább műveltségi teszt, de ha Budapest, főleg Pest kerül terítékre, az számomra nem rejtvény. Nagyvási hóbort nélkül állíthatom, hogy serdülőként a Margit híd pesti hídfőjétől a Petőfi hídig a Nagy- és Kiskörút környékét keresztül-kasul bejártam, és pedig gyalogszerrel. Szenvedélyem volt a gyaloglás, amúgy maradéktalanul sportszerűtlen természetemnek egyetlen egészséges erő kifejtése. Maratoni arányokat első gimnazista koromban öltött, amikor a tanulószobából ellógva vettem nyakamba a várost, és este fél hatkor tértem haza, mintha egészen addig bifláztam volna. Turizmusomnak két bukás, majd pótvizsga lett az eredménye, hozzátartozóim könnyek között fontolgatták, hogy kivesznek a gimnáziumból, és úgymond beadnak „ipari tanulónak” – akkoriban ez a deklaszálódás alapesetének számított.

64

Valahogy azután megkapaszkodtam a lejtőn, ráerősítettem a tanulásra, no meg szembejött a KISZ, a barátságok, a szerelmek, a költészet, az ifjúkor természetes tempója. A kalandozások kora, akárcsak a nomád magyarok esetében, véget ért, a szép magányos sétálós délutánok elmaradtak. Ami megőrződött belőlük, annyi, hogy a mondott kerületekben mindmáig otthonosan mozgok, bárkinek elmagyarázom, hogyan jut el a Weiner Leó (régebben Horn Ede) utcáról a Hutyra Ferenc utcáig, a Rózsák terétől a Gozsdu udvarig. És ismerősek a házak, tudom, hol volt a lakásunkhoz legközelebbi pékség, utánjátszó mozi, Keravill üzlet, Patyolat, körzeti orvosi rendelő, Szabó Ervin könyvtárfiók. Ez a tudás csupa olyan helyszínre vonatkozik, amely már nem létezik, vagyis holt tudást hordozok magamban. Ez akkor válik evidenssé, amikor az interneten a régi fotókhoz évszámot is megadnak. „1912”, „1933”, „1940” még hagyján, no de „1960”, „1974”, „1981”, „1990” – itt már nem városismeretemre kérdeznek rá, hanem az életkoromra céloznak – kikérem magamnak!

*

A mariupoli Drámai Színház 1960 novemberében nyílt meg Alekszej Arbuzov szovjet sikerszerző *Irkutszki történet* című drámájával. (A temelési témába foglalt érzelmes színművet ugyanabban a hónapban mutatta be a budapesti Nemzeti Színház is Németh László fordításában, parádés szereposztásban.) Túl a jelentős kulturális eseményen maga a szovjet klasszicista stílusban kivitelezett épület is újdonság volt, mintegy meghatározta a városképet – az előtte álló és a városi parkra néző térséget attól kezdve Színház térnek nevezték. A félmillió megveszékhely és kohászati központ akkoriban Zsdanovnak, Sztálin kultúráirányítójának nevét viselte, és az

Ukrán Szocialista Szovjetköztársasághoz, annak is donyecki megyéjéhez (oblaszty) tartozott.

Hatvan esztendővel később a város immár újólag Mariupol néven a független Ukrajna részeként élte mindennapjait. A színház, mint bármely művelődési intézmény, erősen rá volt utalva az állami szubvencióra, és a klasszikusok mellett leginkább derűs darabokat, köztük bulvárkomédiákat vitt színre – de létezett. 2021/2022-es évadját Moliére *Scapin furfangjai* című vígjátékával nyitotta. 2022 februárja feszes műsorrendet ígért a három játszóhelyen: a nagyszínpadon, a kishínpadon és a kamarateremben, többnyire ukrán nyelven és orosz feliratozással. A klasszikus orosz irodalmat Csehov képviselte, de nem színpadi művel, hanem *Verocska* című novellájának kétszereplős adaptációjával. Az ukrán nemzeti hagyományt Tarasz Sevcsenko színpadra alkalmazott poémája, a *Hajdamákok* közvetítette egyórás kishínpadi előadásban. Február 19-én, szombaton a színház hétvégi csemegéivel kedveskedett a közönségnek: a nagyteremben a *Nyolc nő*, Robert Thomas bűnügyi komédiáját adták. Február 24-én csütörtökön a kamarateremben Tatyjana Ivacszenko kijevei szerző *Frida* („Az örült galamb”) című drámája került volna színre – Frida Kahlórról, a viharos szerelmi életű mexikói festőnőről – nyilván a kényes témával magyarázható, hogy a már harmadik éve futó darabot 18 éven felüli nézőknek ajánlották. Erre az előadásra azonban már nem került sor.

Jevgenyija Zabogonszkaja világítástervezőt hajnalban, telefonon érte a hír, hogy Oroszország beindította a „speciális hadműveletet”. Ekkor már a külváros felől hallatszottak is a robbanások. Férjével, a színész Szergejjel együtt a színházba sietett, ahol már gyülekezni kezdtek a művészek és műszaki dolgozók is. Dél felé teljes volt a pánik a blokád alá vett városban, a hirtelen vásárlási láz az élelmiszerboltok kifosztásában tetőzött. Ugyanakkor az orosz támadók „zöld folyosót” ígértek a menekülőknél. Ekkor terjedt el a hamis hír, hogy a buszok a Színház térről fogak indulni Ukrajna biztonságosabb nyugati területei felé. Eredetileg a menekülni szándékozók csak behúzódtak a bombák és belövések elől a színházépületbe, de aztán egész családok, öregek és gyerekek, terhes vagy nemrég szült asszonyok ott is maradtak. Estére már több mint ezren települtek a Dramteatr háromemeletes, 600 személyes nézőterére, színpadára, a két kisterembe és minden elképzelhető szabad felületre, így az óvóhelyre is. Ennyi ember még sohasem volt egyszerre a színházban. Jevgenyija főleg fiatal színészekből brigádot toborzott – ők jártak be élelmiszerért a szétbombázott piacra, életfontosságú gyógyszerekért a városi kórházba, ők szerveztek tábori konyhát. A brigádtagok a könnyebb felismerhetőség kedvéért ruhatári bilétát viseltek a nyakukban.

Három hétig tartott ki az ostromlott város ostromlott színháza, amikor 2022. március 16-án, feltehetően két, egyenként 500 kiló súlyú orosz légibomba zuhant az épületre. Akik a pincében tartózkodtak, épségben túléltek a támadást. A felsőbb szintek azonban teljesen védtelenek maradtak. A halálos áldozatok számát több százra teszik, ez azonban csak becsült adat, mert objektív vizsgálódásra sem akkor, sem később nem adódott lehetőség – a

Mariupolt megszálló hatalomnak éppenséggel a nyomok eltüntetése állt érdekében. A romos épületet jelenleg drótakadályok veszik körül, az otthontalanná vált társulat pedig szétesett. Egyik része mintegy vándorszínész truppként Nyugat-Ukrajnába menekült, és egy időre az Ungvári Színház fogadta be őket, alkalmilag szlovákiai és lengyelországi teátrumokban is vendégeskedtek. Magyarországi meghívásról nem tudunk. Többen az oroszra vált Mariupolban maradtak, ahol az Orosz Drámai Színház (mariupol-teatr.ru) társulatának tagjaiként a Filharmónia épületében lépnek fel. Mostanában Robin Hawdon *Tökéletes esküvő* című vígjátékát adják elő oroszul. A körülményekről talán sejtet valamit, hogy az előadások 17 órakor kezdődnek, és a színház „nyomatékosan kéri” a nézőket, hogy „ne késsenek”. Úgy látszik, Mariupolban helyes minél korábban hazatérni.

Hargitai Miklós

Calima

66

Ha kinézünk az ablakon fölfelé, a hegyek irányába, akkor balra Benalmadena Pueblo, vagyis az ófalú házait látjuk, jobbra pedig a város jelenlegi központját, Arroyo de la Miel és annak lakónegyedeit. Hogy miért hívnak egy településrészt a kopár és száraz Andalúziában Arroyo de la Mielnek, azaz mézfolyónak, arra bő másfél év alatt nem jöttünk rá, egészen mostanáig. Errefelé a méhészkedés nem divat; konkrétan egyetlen kaptárral sem találkoztunk még, és ha lennének itt méhek, az év nagy részében nem tudnának mit enni. Az idei esztendő azonban más. Egyelőre – csak el ne kiabáljuk – hűvösebb és jóval csapadékosabb a szokásosnál. Április közepéig több eső esett, mint tavaly egész évben. A víztározók töltöttsége túllépte a 40 százalékot, ami még mindig nem túl sok, de egy hónappal korábban ezt se hitte volna senki. És ha a tekintetünket reggelenként, napfelkelte után (ami itt nagyjából 8 órát jelent) Arroyo irányába fordítjuk, akkor igenis látjuk a mézfolyót. Sárga, mint a kankalin, és árad, hömpölyög lefelé, szinte az illatát is érzi az ember a legalább három-négy kilométeres távolság ellenére.

A magyarországi olvasó természetesen joggal teszi föl a kérdést, hogy neki ehhez mi köze. Amikor az embert az andalúz partra veti a sors, és olyan a munkája, hogy időről időre cikkeket kell hazaküldenie, szinte bizonyosan szembesülni fog azzal a kihívással, hogy nagyon nehéz innen olyasmit írni, aminek van valamennyi otthoni relevanciája. Nem is egy, de legalább két világ választ el minket Magyarországtól, és ami az egyikben a valóság, az a másikból nézve értelmetlennek, de legalábbis érthetetlennek tűnik. Hogy mást ne mondjunk, a család Magyarországon maradt része rendszeresen faggat minket a migrációs konfliktusokról – elvégre itt élünk a frontvonalban, látótávolságra Afrika partjaitól –, meg arról, hogy hogyan teszi tönkre a szocialista kormány Spanyolországot. Sajnos mindezt az M1 a Kunigunda

utcából sokkal tisztábban látja, mint mi itt a helyszínen, ezért alakult ki az a gyakorlat, hogy inkább a mikrovilágunk megfoghatóbb történéseire szorítunk. Nem kizárt, hogy mindez úgy hangzik, mintha egy felkészítőt (vagy éppen lebeszélőt) írnánk azoknak, akik valahova errefelé migrálnának a belátható jövőben, de egyrészt sosem lehet tudni, másrészt pedig talán annak sem árt meg, aki úgy dönt, hogy kalandvágyból inkább otthon marad.

Visszatérve a lényeges dolgokra, a mézfolyó egy hullámzó virágszőnyeg a Cádiz irányába futó hegyi autópálya és Arroyo között a domboldalon. Nagyjából olyan széles, mint a Duna keskenyebbik ága az Óbudai-szigetnél, azt pedig, hogy milyen hosszú, nem látjuk a házaktól. Hogy miért pont ekkora, arra a természetföldrajz ad magyarázatot. A „folyóvölgy” egy vízmosás, ahol összegyűlik a hegyről lemosott hordalék. Közel s távol ez a legjobb, legbősegebb talaj a környéken, és a lezúduló vizek időről időre meg is öntözik. A virág, ami benne nő, klasszikus bevándorló. Afrikából érkezett, és néhány évtized alatt egész Dél-Spanyolország legjellemzőbb tavaszi díszé lett. Állítólag Bermuda boglárkának hívják, de ez csak az angol elnevezés mechanikus fordítása, Magyarországon a legjobb tudomásunk szerint nem ismerik. Mindegy, a lényeg, hogy Arroyo ilyenkor (is) gyönyörű: a domboldal a sárga virágoktól tényleg olyan, mintha egy hatalmas, de láthatatlan kéz mézet csorgatna végig a zöld gyepon. Hogy méhek vannak-e ott, azt ebből a messzeségből nem látni, de pillangók biztosan vannak, mert mindenütt vannak ilyenkor. Spanyolul mariposa a pillangó, és ha létezik sokjelentésű szó a spanyol nyelvben, akkor ez az. Ha lánynak mondják, akkor olyasmit jelent, hogy „kedvesem” vagy még inkább „gyönyörűm”. De a Jézus név megfelelőjeként is használják – húsvét táján a miseszövegben is sűrűn felbukkan –, és ha jól értjük, a föltámadt Krisztusra értik, aki három napig golycsba tekerve feküdt a sziklasírban, hogy aztán isteni alakban térjen vissza az élők közé. Ennél pontosabban nehéz elmagyarázni, de talán nem is kell, érzük be azzal a ténnyel, hogy így van, illetve azzal a kiegészítő információval, hogy Benalmadenában, közel a buddhista sztupához van egy mariposario, más néven lepkeház, ahol színpompás trópusi lepkéket lehet nézegetni a természetes környezetükben (már amennyire egy hatalmas üvegházat természetes környezetnek tekinthetünk).

Most azonban végre van valami, ami tényleg összeköt minket az otthoniakkal, és amit úgyszólván egyszerre élünk át: a calima. Aki nem ismerné a szakkifejezést: a calima eredetileg annak a forró, száraz, sok napon át tartó szélnek a kanári-szigeteki neve (de most már mindenütt Spanyolországban így hívják), ami a vörösesbarna port hozza Afrikából, néha egészen Pestig. Nálunk előfordul, hogy nemhogy a mézfolyót, de a napot is napokig nem látjuk miatta; azt is csak megtippelni lehet, hogy süt-e egyáltalán, vagy borús az ég a homokszőnyeg fölött. Máskor sem számít ritkaságnak, hogy sok a homok a levegőben; nyár végén, amikor hónapok óta nem esett az eső, és porszáraz minden, a szárazföld belseje felől is rendre megérkeznek a porfelhők. De a calimát semmi mással nem lehet összehasonlítani, csak egy másik calimával. Idén már legalább a harmadiknál tartunk, és még messze nincs vége a szezonnak.

Andalúziában az emberek nem veszik zokon, „na, már megint itt van”, mondják, ki sem ejtve a nevét; megcsóválják a fejüket, aztán mennek a dolgukra. Számukra csupán annak a jele, hogy ez az országrész a legtöbb jellemzőjét tekintve Afrikához tartozik – a lemeztektonika valamiért Európához ragasztotta, de Afrika néha érte nyúl, világossá téve, hogy az övé (is), és nem fogja csak azért elengedni, mert történetesen egy másik kontinensen van. Nem haragszanak érte, de a mindennapokat azért nagyon is befolyásolja. Ha calima van, akkor az ember kétszer is meggondolja, amíg egyszer kimegy a lakásból. Ha nem muszáj, akkor ablakot sem nyitunk, de a teraszon így is mindent belep a por – ha pedig mégis ki kell menni, akkor csikorog a homok a fogunk alatt. A légúti allergiások alaposan megszenvedik: a szemük begyullad, csúnyán köhögnek, és orrukon-szájukon dőlnek kifelé az irritáló részecskéket kifelé tuszkoló testnedvek. A ruhát fölösleges kitergetni, mert megszárad ugyan, de úgy, mintha a kutya futott volna vele egy kört a salakos edzőpályán. A kocsit jóérzésű ember nem viszi ki a garázsból, amíg a calima tart. És az utcai árustól nem veszünk gyümölcsöt, mert nem lehet annyira megmosni, hogy ne maradjon rajta valamennyi a homokból. Amikor pedig vége lesz, kiderül, hogy valójában nyugodtan szelőlőztethettünk volna, mert anélkül is minden poros odabenn.

De a tavasz, amit csupán megszokásból hívunk így, nem csak a calima miatt más. Mifelénk ilyenkor hullanak le a falevelek, úgyszólván a virágzással egy időben. Hiába esett meghökkentően sok eső, a park, azaz a helyi közélet színtere hervasztóan fest. Otthon máshoz vagyunk szokva: a bennünk élő vegetációs ciklus gyöngyvirágtól lombhullásig tart, itt meg mintha fordítva járnának az órák. Benalmadenában és környékén az április a legkopárabb hónap – ha valaki véletlenül ilyenkor téved ide, ne essen pánikba, de ne is arra a fajta tavaszra számítson, amit mondjuk a Kútvolgyi úton megszokott. Az az egyszerre eső-, virág- és napfényszagú évszak itt nem létezik. Ha esik, akkor az özönvíz egy pillanat alatt elmossa a szagokat, és ha eláll, ugyanilyen gyorsan fölszárad.

Van egy gyümölcs, a nispero (a szótár naspolyának fordítja, de ránézésre semmi köze ahhoz, amit Magyarországon naspolyának ismerünk; inkább sárga szilvára hasonlít), ami most érik – úgy rémlik, hogy említettük már: itt minden hónapban érik valamilyen gyümölcs. Januárban a narancs, februárban a papaja, márciusban az eper (vagy fordítva), most a nispero, május elejére pedig beérnek az első fügek, meg persze a korai cseresznyék is. Júniusban már minden van, a szőlőtől a barackon át a dinnyéig, és ez így marad egész nyáron. A kora ősz a körte- és almaféléké, a ringlóé meg a mangóé, aztán jön a kétféle datolyaszilva (a khaki és a persimon), és mire ezek karácsony táján kifutnak, már megint itt a narancs.

Ezenkívül viszont nem történik semmi. Néha esik, néha fúj; néha homokot hoz a szél délről, néha zivatarfelhőket északnyugatról. Meg lehet szokni. Azt is, hogy a hazai hírek, ha csak az ember nincs ráfűgve a magyar hírportálokra, nem szivárognak el idáig. Olyan spanyol emberrel már találkoztunk, aki hallott Azahriah-ról, de a Magyar Péter-hullám még nem ért ide. Magyarország csak a nehezen (vagy egyáltalán nem) működő szolgáltatásai-

val van jelen az életünkben – próbáltak már például valahonnan a távolból elektronikus úton személyit csináltatni? Ahhoz képest, hogy immár körülbelül annyi pénzt küldünk haza – nem mi személyesen, hanem a Nyugatra szakadt magyarok összesen –, mint amennyit egy-egy békeévben az EU-tól kap a magyar költségvetés, az államunk nem bánik túl jól velünk. Mondjuk az EU-val sem, de amíg nem lép ki belőle (belőlünk), addig tulajdonképpen mindegy: ha otthon lennénk, akkor is csak ugyanerre számíthatnánk.

Parászka Boróka

Kettős beszédünk

Mint amikor a kerítésen kívülről figyeltük a bent érő meggyet, olyan volt Magyarország uniós csatlakozása húsz évvel ezelőtt. Erdélyből követve az eseményeket akkor természetes volt, hogy az „anyaország” csatlakozik először, s Románia, az örök lemaradó, a hátsó sorban álló, a rossz vagy rosszabb tanuló majd csak később válik taggá. Öröm és kudarcélmény furcsa keveréke, tulajdonképpen hozzá voltunk szokva ehhez a kettős élményhez. Ha Magyarországnak jó lesz, vigasztaltuk magunkat mi, erdélyi magyarok, akkor nekünk is jobb lesz.

Aztán rá három évre mégiscsak eljött a „mi” időnk – vagy az „ő” (a román többség?) idejük. Soha nem lehet megtalálni egy nemzetállamban a helyes névmás használatát, ha az ember kisebbségi. Van valamiféle kollektív entitás, akarva-akaratlan, de hogy mi ez, hogy lehet erről beszélni, hogy lehet tagjaként létezni azonosulás, feloldódás nélkül? Ki tudja ezt. Magyarország húsz, Románia tizenhét éve tagja az uniónak. Ezt kellene ünnepelni most. Mondhatni, most már a mi kertünkben is érik a meggy, sőt a mi (vagy az ők?) meggyfái magasabbra nőnek, többet teremnek, nagyon úgy tűnik. Fogalmazhatunk így, ha ragaszkodunk a bugyuta hasonlatokhoz, ha egyszerűen akarjuk elmondani, hogy Románia uniós tagságának története sikeresebb, mint Magyarországé. Ha komolyan gondoltuk volna az uniós eszmét, akkor lenne valami közös haszon, közös siker, amit így, immár együtt értünk el. Egy közösségbe tartozva. Az elmúlt húsz évben ennek a közösségiségnek a tartalma vált a legkevésbé értetté, tisztázottá – ez az egyik nagy vesztesége ezeknek az évtizedeknek.

Húsz évvel ezelőtt, vagy tizenhét, azt gondoltuk, hogy a közeledés ideje jön el. Varratmentes Európa, eltűnő határok – ilyen jelszavak keringtek. Minden történt, csak közeledés nem. Mentális és politikai értelemben semmiképp. Húsz év után Európa Magyarországon szitokszóvá vált. Sőt, az igazi szitokszó Brüsszel, és az Európáról való beszéd elhalt. Nincs szó európai gondolatról, európai közösségről, csak Brüsszlelről. Brüsszel az új Moszkva – a mögöttünk lévő két évtizednek ez a legrémesebb mondása. A Brüsszelt ellenséggé, szitokszóvá egyszerűsítő kormány Brüsszel alatt kényszert, el-

nyomó hatalmat, ellenséget ért. Ki-ki értelmezze úgy a propaganda stigmáját, ahogy tudja, a lényeg, hogy féljen.

Mi van ezzel, a brüsszeli ellenségképzéssel szemben? Hogy sikerült ez ellen tiltakozni, védekezni? Ezzel szemben alternatívát kínálni. Semmi sincs vele szemben, az alternatívákat nem látja a magyar választó és nem érti.

Nem arról van szó, hogy az unióellenes hangok hangosabbak, erőszakosabbak. Hogy a jobboldal Európa-ellenessége vagy unióellenessége az erősebb. Hanem arról, hogy ez az elzárkózó, stigmatizáló hang kizárólagossá vált. Magyar közösségekben mindenképp. Nincs baloldali Európa-alternatíva, és nincs Európa-védelem. Valamikor a tízes évek közepén, a menekültválság kezdetén, rögtön a görög gazdasági összeomlás után elhalt. Észre sem vettük, hogy megszűnt. Akkor, amikor Dél-Európa segítséget és szolidaritást kért és várt, a kelet-európai országok pedig méltányos felzárkóztatásban reménykedtek.

Nagy felelősségünk van ebben nekünk, erdélyi magyaroknak. Az, hogy a Fidesz-kormány a különböző ellenségképekre építette a hatalom megszerzését és megtartását, és hogy ezek közé az ellenségképek közé beillesztette Brüsszelt (és vele az Európai Uniót), elszámolható a magyar belpolitikai játszmák számlájára. Magyarországon sikerült egypólusú hatalmat, központosítást építeni erre. Sikerült leépíteni a többpártrendszert, a társadalmi többszólamúságot.

De Romániában nem ez történt. Romániában erősödött az unió iránti elkötelezettség. Minél nagyobb befolyást szerezni az uniós érdekképviselői szerveknél, minél inkább jelen lenni az uniós intézményrendszerekben – erről szolt az elmúlt tizenhét év, és erről szolt az idej választási kampány is. Zajlik az uniós verseny, és nem akar lemaradni Románia. Nem is engedheti meg magának, egyrészt azért nem, mert román állampolgárok az unió számos tagállamában élnek – több millió ember. Másrészt azért nem, mert most dőlnek el az erőviszonyok Európa keleti határvidékén. Románia vezető szerepet akar, gazdasági stabilitást, befektetéseket. És ehhez segítséget nyújt az Európai Unió, az uniós tagság eszköz és nem akadály. Az EP-kampány úgy indul május végén, hogy ezt az összes romániai párt szem előtt tartja. Kivéve a szélsőjobb AUR-t, és a magyar érdekképviselőt, az RMDSZ-t. Az AUR a nemzetállami retorika hangján szolt, kihasználja a Covid-válság és az Oroszország által Ukrajna ellen indított háború társadalmi következményeit, a feszültségeket, felhangosítja az orosz propagandát – a káoszban, konfliktusokban érdekelt. Az RMDSZ pedig importálja a magyarországi unióellenességet Romániába, ahelyett, hogy a fordított irányba haladna. Fenntarthatna a magyar politikai életben egy unióbarát politikát, elkötelezettséget. Megmutathatná, hogy a kisebbségi magyar közösségeknek is – és úgy általában a teljes magyar közösségnek is – önálló, autentikus Európa-politikára van szüksége. Részt kérhetne a kelet-közép-európai érdekvédelemből. Ha Dél-, Kelet- és Közép-Európa helyzetbe kerül, ha ezeknek a térségeknek jó, a magyar közösségnek is jó.

Ehelyett megy a brüsszelezés, az izolálódás és a leszakadás. Kolozsváron Kelemen Hunor ismétli azt, amit Orbán Viktor mond Budapesten. Más

nem is tehet, mást nem is mondhat, mert annyira kiszolgáltatott szövetségesének, a Fidesznek.

Pedig nem egyszerű ez a megfelelés, a budapesti politikai megrendelések lojális kiszolgálása Kolozsváron. Románia annyira elkötelezett és érdekelt az uniós politikában, hogy az RMDSZ nyíltan, egyértelműen nem lehet unió- (vö. Brüsszel-) ellenes. Ezért aztán kialakult egy sajátos, erdélyi magyar kettős beszéd. „Kell Brüsszel, de nem ez a Brüsszel kell”, „fontos nekünk az unió, de nem így” – ilyen jelszavak repkednek az erdélyi magyar érdekképvi- selet kampányában. Olyan mondatok, amelyeket Budapesten láttamoznak, helyeselnek, és amelyek Romániában még nem verik ki a biztosítékot.

A trianoni döntés óta nem állt elő ilyen faramuci helyzet. Az erdélyi magyar érdekképvi selet a nemzetállamiság legelkötelezettebb képviselője ma Romániában. Ha úgy tetszik, az RMDSZ Bukarest nagykövete Brüsszellel szemben. Mert azt ugye nem mondhatjuk, hogy az RMDSZ a budapesti hata- lom védelmében és erősítéseképpen beszél így Romániában? Ez a deklarált cél persze, Kelemen Hunor Orbán Viktornak kontrázik. De ha a pusztá té- nyeket tekintjük, akkor bizony az RMDSZ nemzetállami politikája akarva- akaratlan nem a magyar, hanem a román nemzetállamot erősíti – szemben a jól felfogott magyar kisebbségi érdekekkel. Amikor az RMDSZ „Brüsszel ellen” szólal fel, akkor tulajdonképpen Bukarest – a centralizált román nem- zetállam – érdekeit szolgálja. Akkor, amikor végre a román elit ezt maga mögött hagyta, vagy legalábbis igyekszik maga mögött hagyni.

Mi lesz ebből? Ha a nacionalista, nemzetállami szólamok győznek, a ki- sebbségi magyar közösségek rajtavesztenek. Visszaépülnek azok a nemzet- államok, amelyeknek a lebontását, gyengítését ígérte a rendszerváltás. Ha az uniópárti erőké lesz a meghatározó szerep a júniusi EP-választások után, a magyar kisebbség szintén rajtaveszt, mert évek óta következetesen ezek- kel szemben lépett fel, ezekkel szemben határozta meg magát, és gyakor- latilag felégetett az érdekképvi selet maga körül minden európai szövetségi rendszert.

Különleges az idei választási kampány. Azt a csapdahelyzetet, amibe az erdélyi magyar választók kerültek a magyarországi és erdélyi magyar unió- ellenes politika miatt, a román pártok felismerték, és igyekeznek kihasz- nálni. Évek óta szó van arról, hogy sikerül-e kilépni az etnikai politika ke- retei közül, a magyar érdekképvi selet fel tud-e vállalni egy, az etnopolitikai programoknál gazdagabb stratégiát. A rendszerváltás óta az volt az illúzió, hogy ez akkor fog megvalósulni, ha a kisebbségi magyar érdekképvi selet érettebbé, nyitottabbá válik, ha megszólítja és maga mellé állítja a többségi szavazókat is. Jöhetnek majd azok a magyar polgármesterek, parlamenti képviselők, akiket a román választók választottak meg. Ebben reményked- tünk. Meg abban, hogy a magyar politika színvonalának javulása hoz majd politikai fejlődést. Iramdiktálók leszünk. Ehelyett most kivétel nélkül az összes román párt felismerte, hogy magyar szavazatokat szerezhet meg. Egyszerűen azért, mert az erdélyi magyar (brüsszelező) politika annyira be- szűkülte, egytémássá, anakronisztikussá vált, hogy a magyar választó kény- szerhelyzetbe kerül. Ha többet akar ellenségképeknél, például gazdaság- és

szociálpolitikai ajánlatot keres, valamiféle ajánlatot az uniós együttműködések folytatására, akkor valamelyik román pártra szavaz.

Az idei az első olyan kampány, amelyben az összes román párt, ideértve a magyarellen es szélsőjobboldalt is, két nyelven – románul és magyarul – kommunikál. Látnak arra esélyt, hogy a magyar választót megszólítsák, a magyar szavazatokat megszerezzék. Ha nem most fogják megszerezni, akkor a következő vagy azután következő választáson övük lesz – ma ez szinte biztosra látszik. Szoktatják a magyarokat a többségi pártok a gondolathoz, hogy van a magyar politikai gettón túl is élet.

Hogy mennyire közprédává vált a magyar szavazat, azt a román szélsőjobb jelzi igazán. Ők nem játsszák azt a kétkulacsos játszmat, amit az RMDSZ. Nem beszélnek egyszerre uniókritikus és uniókonform nyelven. Nincsenek kötelmeik: legyen szó akár oltáspolitikáról, háborús politikáról, Moszkváról, Brüsszlelől, nyíltan beleállnak a gyűlöletkeltésbe. És az orbáni politika gyűlöletnyelvét anyanyelvi szinten beszélő, azzal átitató magyar választóknak ez tetszik, ez bejön. Jobban bejön, mint az RMDSZ óvatoskodása. Aki elég sokat nézi a magyar közmédiát (és mi mást tenne egy erdélyi magyar), az jó eséllyel az AUR-ra szavaz. Értjük ezt igazán, mélységében, mit jelent? Ha a rendszerváltás utáni évtizedben járnánk, akkor azt mondhatnánk: a Kosuth rádió vagy az M1 hallgatói-nézői Vadim Tudorra, Gheorghe Funarra szavaznak. El tudtuk volna képzelni akkor?

Mi történt ez alatt a húsz év alatt? Húsz éve a nacionalista kurzusok lassú gyengülésében, eltűnésében bizakodtunk. Ehhez képest radikalizálódott a nacionalizmus. Magyarország vált a zászlóvivőjévé, konzerválójává. És mi magyarok váltunk a fenntartóivá. Leszámolás saját magunkkal, ennyi húsz évünk mérlege.

Vékony Dorottya: Source of Care

Több mint alapos gyanú

Várhegyi Éva A bankrendszer elfoglalása c. könyvéről

A Tea Kiadó és a Magyar Narancs könyvsorozatának (*Magyar Narancs könyvek*) első darabjaként 2023 végén került a könyvesboltokba Várhegyi Éva írása. A szerző több évtizede foglalkozik a bankok működésével, követi a magyar bankrendszer történetének fordulatait. A most megjelent kötet betetőzése munkásságának, amely megkoronázza a több mint egytucatnyi megjelent könyvét, amelyek közül most csak négy címet emelek ki: *Bankrendszer Magyarországon*. Reflektor, 1985; *Bankok versenyben. A magyar bankpiac állapota, fejlődése és jövője*; Pénzügykutató Rt. 1995.; *Bankprivatizáció*; Kulturtrade, 1998.; *Bankvilág Magyarországon*; Helikon, 2002. A könyv nagy körütekintéssel, kitűnő szerkezetben, hihetetlenül alapos apparátussal, dokumentációval alátámasztott munka, a közgazdaság- és politikatudomány egyik legkiválóbb alkotása. A szerző lendületes és könnyed stílusban írta meg művét, az első laptól az utolsóig lehetetlen, izgalmas olvasmány, valóságos krimi. A kötet ugyanakkor nagy gondossággal, tudományos igényességgel, pontos fogalmazással, gazdag apparátussal készült hiánypótló alkotás, amely méltán számíthat arra, hogy iránta nemcsak pénzügyesek, makrogazdászok, gazdaságtörténészek érdeklődnek, de politológusok, szociológusok is kedvtelve olvassák. Az olvasó érdeklődését már az alcím

is méltán felkelti, mert nagyon határozottan előre megfogalmazza, mit is kapunk a könyvtől, ha elolvassuk: *Hogyan állítja szolgálatába a bankokat a politikai hatalom?*

Várhegyi Éva monográfiája 250 oldalon, nyolc és egy a zárógondolatokat tartalmazó kilencedik fejezetben gondos forráselemzéssel, a bankrendszer teljes horizontjára, de az egyes bankcsoportokra akár „mélyfúrásokkal” is kitekintő elemzéssel, a kezdeti célok és a megvalósulás szakaszainak összevetésével bizonyítja, hogy nem véletlenül került Orbán és társai kezébe, illetve zsebébe a magyar gazdaság egyik legfontosabb parancsnoki magaslatára: a bankrendszer. Gondosan kitervelték, hogy mi a stratégiai cél, a végrehajtás során – ha szükségessé vált – rugalmasan módosítottak a taktikán, felhasználtak gazdaságon kívüli kényszert, az elvileg semlegesnek és részrehajlásmentesnek gondolt törvényhozásnak a zsebeik érdeke irányába hajló alkalmazását, de nem riadtak vissza a monetáris szabályozás körmönfont alkalmazásától sem. Ettől jó egy krimi, hogy in situ látjuk, a gondos Hercule Poirot vagy Mrs. Marple vagy Sherlock Holmes a mi érdekeinket képviselve hogyan tárja fel azt, hogy ki, hogyan, milyen eszközzel és milyen motiváció által fűtve hajtja végre bűnös cselekedeteit az adófizetők, a megtakarítók, a betétesek és a hitelezők zsebére játszva.

Az első fejezetben az előkészületekig, a kitervelésig és a próbajáték, a Postabank lerablásának azonosításáig jutunk el. Ekkor még mindegyik politikai csoport gyenge kezdő, mindegyik sejti, hogy hatalmi aspirációiban sokat segíthet egy bank, „amelyik igazán közel áll önhöz”, ám még nem merik a legnyíltabb gátlástalansággal rátenni a kezüket az adófizetők pénzének a megkaparintása mellett a betétesek pénzére is. A próbajáték a 90-es években még amatőr, csak az okozott veszteség profi szintű. A próbajátékot a második fejezetben a megszerezni kívánt szektorok azonosítása és néhány kiszemelt bank megszerzése követi. Ahogy fokról fokra halad előre a történet, úgy válik egyre izgalmasabbá. Különösen tanulságos a bankrendszer koronagyémántjának, a pénzügyi irányító hatóságnak, a Magyar Nemzeti Banknak a megszállásáról szóló harmadik fejezet. Az MNB-sztori azért különösen érdekes, mert ebből megtudjuk, hogy a monetáris politika, pénzünk vásárlóerejének védelme korántsem az egyetlen és központi célja a jegybanknak. E központi cél mellé – amiért egyáltalán a jegybankok függetlenségét a nemzetközi szakirodalom és szabályozás hangsúlyozza – odatüremkedik a kormány gazdaságpolitikájának alázatos, a vezér fejében még meg sem fogalmazott célok szolgálata. Ám ebből a fejezetből azt is megtudjuk, hogy a jegybank elnöke, akit a vezér korábbi „jószoigálatai”, és nem feltétlenül megkérdőjelezhetetlen pénzügyi szakértelme miatt nevezett ki a jegybank élére, aszerint jutalmazza vagy éppen bünteti a bankokat, hogy kiszolgálják-e a vezér privát érdekeit. A különböző

– elvileg minden bank számára elérhető – jegybanki (refinanszírozói) konstrukciókhoz való hozzáférésüket a vezér és a jegybankelnök személyes és családi céljai kiszolgálásában mért hűségük arányában szabja ki, ezzel szorítja rá a bankokat, hogy engedelmes támaszai legyenek a „trónoknak”, amelyeken a vezér és a jegybankelnök trónol. A negyedik fejezetben a kormány házipénztárai: a Magyar Fejlesztési Bank (Magyar Bálint kifejezésével élve: Maffia Fejlesztési Bank) és az Eximbank kerül sorra, ezek segítségével a Covid utáni hullarablástól se tartózkodik vezér és rablócsapata. Az ötödik fejezetben az agyafűrt valahai kolléga, Spéder Zoltán által kiagyalt hadműveletet, a takarékszövetkezetek bekebelezésnek sztoriját ismerhetjük meg, amelynek a végén nem csak a takarékszövetkezetek kistulajdonosai, hanem a kitervelő se nevet, mert ő is „vezéráldozatként” esik el, miként a kistulajdonosok. A hatodikban az OTP versenytársának szánt nagybank, az MBH Rt., a Gólem, a „nemzeti bajnok” létrehozásának a folyamatát követhetjük nyomon. Önmagában ez a fejezet is elégséges bizonyítéka a Bertolt Brecht-től kölcsönzött bonmot-nak „Mi egy bankrablás egy bankalapításhoz képest”? A hetedik fejezetben a baráti és az irányított körön kívüli bankok megszelídítésének, a gazda, a vezér lábához szoktatásának a technikáit ismerhetjük meg, benne egy kitűnő Csányi Sándor-portréval. A nyolcadik fejezetben pedig megismerkedhetünk azzal az érdekes kérdéssel, hogy miért jó egy haveri bankokra épülő bankrendszer.

Ez utóbbi fejezet mondja ki világosan, hogy a haveri bankrendszer,

illetve a haverkapitalizmus kétféle módon teszi lehetetlenné, hogy a polgárok élvezhessék a kapitalizmus és a kapitalista verseny által számukra kínált hasznokat. Egyfelől megfosztja a polgárokat a választás lehetőségétől, azaz a szabadságtól, ami kizárólag a verseny következménye lehet és ami abban jelenik meg, hogy a betétes, a megtakarító, a kölcsönfelvevő a banki szolgáltatások összemérhető és minden ügyfél számára azonos feltételekkel elérhető ár és minőség alapján szelektál és azt választja, amit a maga szempontjából a legelőnyösebbnek tart. Ezen az ágon a haveri bankrendszer nem kényszeríti a bankokat, hogy a betétesek, a bank részvényesei és a bankok hitelfelhasználói egyaránt élvezhessék a verseny által kikényszerített hatékonyságjavulás hasznait, mert – ha vannak – ezt a haverok által uralt és a bank számára kötelezően finanszírozandó ügyfél fölözheti le. Másfelől a közjó szolgálata a haveri bankrendszer (és haveri kapitalizmus) miatt azért is lehetetlen, mert a haveri bankrendszer fölött (is) rendelkező politikai hatalom az adófizetők pénzének a felhasználásával ellensúlyozza a saját zsebét tömő és bankok számára alig csillapított kockázatot, az esetleges veszteséget vagy a versenyben rosszul teljesítő által elszenvedni kényszerült hátrányt. Ebbe nyilván beletartozik az az eset is, hogy a nem prudens módon, a saját tulajdonosi csoportját hitelező haveri bankot megmenti a csődtől. Emiatt a haveri bankrendszer a polgárok pénzéből csavart fidibuszt mindkét végén égeti. Egyszer, mint ügyfél (fogyasztó/betétes/tulajdonos), másodszor, mint adófizető. Úgy is mondhatnánk,

hogy a haveri bankrendszer rászólik a polgárok fosztogatására. Persze kérdés, hogy a politikailag befolyásosok és a pénzvilág urai közötti „haverkodás” teljes mértékig elkerülhető-e, van-e olyan ideális ország, amelyben a haverok nem tesznek kísérletet arra, hogy vállalataikat a haverbank finanszírozza, és fordítva a haverok bankja nem akarja-e a haveri kézben levő vállalatot finanszírozni. Nyilván nincsenek az abszolútizálásig élesen különválasztható érdekcsoportok, de nem mindegy, hogy az erkölcsi, a jogi, a pénzügyi-működési követelmények legfeljebb puhák, érvényesítőik pedig elnézőek, vagy a bankrendszer eleve úgy épül fel, hogy elősegítse a haverok befolyásszerzését.

Várhegyi Éva monográfiája sokoldalúan bizonyítja Bill Clinton megfogalmazásának igazságát: „Ezek a fickók örökre (a hatalomban) akarnak maradni, és pénzt akarnak keresni.” Az én fejemben ehhez szervesen hozzátartozik az a Mikola István által kikotyogott vágy, ami nyilván nem csak az ő fejében élt élénken, de ami jól alátámasztja Clinton igazságát. „Ha négy évre nyerni tudnánk, és [...] utána mondjuk az ötmillió magyarnak állampolgárságot tudnánk adni, és ők szavazhatnának, húsz évre minden megoldódna” – fogalmazott Mikola István a Fidesz 2006. március 19-én tartott vasárnapi kongresszusán, nagy tapsot aratva. Akkor nem így történt.

A bankrendszerben lezajlott, Várhegyi Éva könyvéből minden rezdülésében nyomon követhető történet ismeretében érdemes visszalapozni Orbánnak ahhoz a nyilatkozatához, amit Debreczeni Józsefnek adott, amikor Debreczeni az első könyvét

írta róla: „A legnagyobb hiba. Örökség nélkül itt hagyni egy politikai irányzatot, materiális örökség nélkül, hogy csak a szellemi örökségből éljünk meg, ez nem megy.” [...] Ezt úgy kellett volna megcsinálni, az én fejemben legalábbis, hogy meg kellett volna találni azt a nyolc-tíz nagyvállalkozót, akik majd Magyarország nagytőkései lesznek. Ennél sokkal több nincsen. És ezeket kellett volna – nem kormányzati eszközökkel, hanem egyszerű banki kapcsolatokon keresztül – támogatni. Ezekkel kellett volna személyes kontaktust kiépíteni, amelyet ők aztán jól tudtak volna használni a piacon, mint versenyelőnyt. Azt a kapcsolatot, amely őket így Magyarország miniszterelnökéhez vagy annak legbelső köréhez fűzte. Igen, az ország nyolc-tíz nagytőkés gazdasági érdekszférájává vált volna meghatározott területeken. [...] Ezt kellett volna megtenni. A bankárok előtt világossá tenni, hogy ez a mi nyolc-tíz emberünk. Aztán már hagyni, hogy az üzlet a maga logikája szerint elrendezze a többi. Esetleg a fejlesztési forrásoknál, pályázatoknál lehetett volna még segíteni, de ott is csak szolidan, semmiképpen sem átlépve a jó ízlés határait.” (Debreczeni József: *Orbán Viktor*, 2002, Osiris, 273–274. o.)

Várhegyi Éva: A bankrendszer elfoglalása. Hogyan állítja szolgálatába a bankokat a politikai hatalom? Budapest, 2023, Magyar Narancs könyvek. 254. oldal, 4690 forint.

Azt is írhatnám, hogy semmilyen diploma nem kell annak követéséhez és a kötetben közölt leírások alapján annak megértéséhez, hogyan tette magáévá az Orbán-maffia a magyar bankrendszert. Éppen alapossága, tárgyyszerűsége okán méltán válhat egy későbbi, szerencsésebb korszakban annak a vádiratnak egyik fejezetévé, amely rámutat és bizonyítja, hogy Magyarországon is – hasonlóan a 20. század Németországához –, ahogy a nürnbergi per amerikai fővádolója, Jackson fogalmazott: „Egy bűnös társulásnak [...] sikerült megkaparintania magát a német kormány gépezetét [...] A németek megszervezték, jó előre megtervezték, elrendezték és törvényesítették a rablást is, úgy, ahogy általában mindent megszervezték; majd gondosan összeállított beszámolókat írtak, hogy bebizonyítsák: íme az adott körülmények között minden lehető

elkövettek a rablás legalaposabb végrehajtása érdekében.” Ez az a könyv, amelyet minden magyar betétes, kölcsönfelvevő, fogyasztó, jogot végzett vagy teljesen laikus, miután elolvasta és megértette, hogy hogyan fosztogatják, naponta olvasgathat, hátha egyszer tesz is ellene. Szakkönyv, tudományos munka így válhat hatásos fegyverré.

Irán és a pokol tornácai

Negyvenöt évvel az iráni „iszlám forradalom” után ismét fortyog a pokol üstje. A maga kifőzte forró lében folyvást perzselődik a szélsőséges perzsa teokrata rezsim – kívül és belül egyaránt. A térségbeli fő ellenségével, Izraellel vívott igencsak jelképes ütésváltás aligha marad következmények nélkül. A maholnap 90 milliós hazai lakosság föl-fölhabzó elégedetlensége sem sok jóval kecsegteti a vallási vezetést. Erre Teherán (vagy Kom, a síita fellegvár) rendre megpróbál kőkeményen reagálni.

Áprilisban egy „forradalmi bíróság” halálra ítélte az ismert iráni rappert, Tumadzs Szalehit, mert másfél évvel korábban a nyilvánosság előtt támogatni merészelte a tiltakozókat, akik azért lázadoztak, mert az erkölcsrendészet agyonvert egy fiatal kurd nőt, Mahsza Aminit – a nem megfelelő fejkendőviselése miatt. A sztárelőadó védői kötelességszerűen fellebbeznek, de nem lehet sok kétségünk a „végítélet” felől. A perzsa ajatollahok bírói (had) gyakorlatát híven tükrözi, hogy csak tavaly 853 vétkes végezte bitófán.

Elég egy pillantást vetni egy iráni buszmegállóra, hogy érzékeljük a nemek megítélésében jelentkező radikális különbséget. Elöl szállhatnak föl a lézengő hímneműek, míg a járgány zsúfolt hátsó felében torlódnak egymásra a szigorúan feketete fejkendőt viselő hölgyek. Köztük hermetikus vonal.

Mindez olyannyira igaz, hogy amikor még teheráni irodájában tévé-

interjút kértünk a 2003-ban Nobel-békedíjjal elismert Sirin Ebáditól, megérkezésünkkor kibontott hajjal, laza öltözkében várt bennünket. De mire készen álltunk a felvételre, a hírneves emberi jogi amazon is jobbnak látta, ha gondosan eltakarja a frizuráját.

A korábban bíróként tevékenykedő hölgy egyetemi oktatóként is aktív volt, emberi jogi képzésére évről évre egyre több diák volt kíváncsi. Az 1999-es elnökválasztási kampányban aktív szerepének köszönhetően a 270 parlamenti képviselőből – láss csodát – már 14 lehetett nő! De miután folytatódttak ellene és családja ellen a lejárató, zaklató kampányok, Ebádi jó másfél évtizede a szabadságharc helyett a szabadságot választotta. Azóta is emigrációban él.

Az áprilisban Izraellel lezajlott szimbolikus adok-kapokra reagálva Ebádi a Szabad Európa Rádió perzsa nyelvű Farda adásában sietett kijelenteni, hogy a teheráni vezetés által lezártnak ítélt (?), de gyaníthatóan éleződő szembenállást a rezsim igyekszik majd arra használni, hogy igazolja kitartó küzdelmét – az iráni nép ellen. Akár kitör egy nyílt háború (Izraellel), akár nem, 1978 óta odahaza mindig is folyt a háború – a nép ellen, a nők ellen, tombol a gazdasági háborúság, és marad az éles szembenállás Izraellel és az (arrafelé csak Nagy Sátánnak titulált) Egyesült Államokkal – summázott a méltán híres perzsa jogvédő.

A zsidó államot 1948-as megszületése óta „illegális megszálló hatalomként” a tengerbe viasztörítandónak jelölő muszlim fanatikusok Iránban a magukat „iszlám forradalmároknak” tekintő vallási fanatikusok aligha fogják letenni fegyvereiket. Magam is tanúja voltam, amikor támadás érte Iszfahán nagymecsetében egy Kalasnyikovra támaszkodó prédikátor „Halál Izraelre” és Halál az Egyesült Államokra” ígéssel tüzelte híveinek tömegeit. Szikrázott a szentély levegője...

Izraeli villámháborúsi – eddig

Ne feledjük, hogy Irán a maga legalább 580 ezresre becsült aktív hadseregére és legalább 200 ezres jól kiképzett tartalékosára támaszkodva jelentős erőt képvisel. Ha ez sem volna elég a regionális feszültség fölizzításához, mindehhez hozzájön az „atomkor”. Való igaz, hogy Izrael – bár hivatalosan még sohasem vallotta be –, feltehetően nukleáris hatalom. Regionális fő ellensége, Irán pedig régóta lejteti „haláltáncát” az atomfegyver előállításának kritikus mezsgyéjén.

Tény, hogy a még Donald Trump „fémjelezte” washingtoni adminisztráció 2015-ben egyoldalúan fölmondta a hosszú évek alkufolyamatában tető alá ácsolt iráni nukleáris egyezséget. Azóta is hiábavaló erőlködésnek tűnik, hogy az ENSZ többi vétőjogú nagyhatalma és Németország visszaállítsa a Teherán urándúsítását korlátozó, cserében anyagi kedvezményeket (a befagyasztott iráni bankbetétek kioldását) nyújtó meg egyezést.

A Nemzetközi Atomenergia-ügynökség évek óta több-kevesebb sikerrel próbálja ellenőrizni a perzsa

állam urándúsító intézményeit. Ám miközben az ellenséges hírszerzések és a légi felderítések minden erőfeszítést megtesznek a fejlesztések ellenőrzésére, egybehangzó jelentések szerint Fordo és Natanz dúsítóüzemeit már 60 méterre a föld alá rejtették. Nem lehet véletlen a turbános főméltóságok magabiztos fenyegetőzése.

A minap az iráni atomhatóság korábbi vezetője, Ali Akbar Szálehi maga erősítette meg, hogy hazájának műszaki felkészültsége minden tekintetben adott ahhoz, hogy atomhatalommá váljon. Autós hasonlattal élt: „Egy járgánynak szüksége van a kellő karosszériára, motorra, kormányzóképessegre. Megépítettük őket? Igen. Összeraktuk a motort? Persze. Minden egyes alkotórésszel készen állunk.” Az összes „kellék” készen áll. Összerakásuk csak elhatározás kérdése. És a vallási vezetés erre irányuló akarata felől sem lehet kétségünk. A kockázat tehát fölöttébb nagy.

Ráadásul a teheráni kormányzat – ezen belül pedig az Iszlám Forradalmi Gárda, amely a gazdasági-pénzügyi hatalmával „állam az államban” – jelentős hadállásokat épített ki az arab világban. Komoly pozíciókat szerzett az egykori háborús ellenség Irakban, épp ott, ahol a hírhedt Al-Kúdsz különleges iráni támadó brigádok parancsnokával, Kászem Szulejmánival 2020 nyarán – épp a bagdadi repülőtér mellett – végeztek egy amerikai drónraajtaütés során. De Teherán jelentős anyagi és katonai támogatást nyújt a libanoni síita Hizbollah szervezetének, finoman szólva sem hanyagolja el a gázai övezetben hiperaktív Hamászt, és istápolása nélkül például a jeme-

ni – szintúgy síta – húszik (vagy hűtik) sem kalózkodhatnak a déli tengereken.

Jeruzsálem és Teherán (no meg az őket támogató sajtó) korábban is egymásra mutogatott, amikor a másik fenyegetésére adandó választ ecsetelte. Márpedig a diákcsinnyek óta tudjuk, hogy minden konfliktus egy visszaütéssel kezdődik. Irán és Izrael feszültségterhes kapcsolatrendszerében ez újra meg újra megismétlődik. A zsidó állam pontos bemérései alapján április elsején csapást mértek Irán damaszkuszi főkonzulátusára, ahol a váratlan akciónak – hogy-hogynem – több katonai parancsnok is áldozatául esett. „Amikor megtámadták a konzulátusunkat, az olyan volt, mintha a mi területünket támadták volna meg. A gonosz rezsimet meg kell büntetni, és meg is fogjuk büntetni” – mondta Ali Hamenei ajatollah, Irán vallási vezetője televíziós beszédében.

Az iszlám *vezírkár* tehát úgy ítélte meg, hogy erre vissza kell ütni. A meglehetősen lazára tervezett „el-lentámadást” – állítólag csaknem két héttel előre (!) jelezték az amerikai kormányzatnak is. Washingtonban mindezt utóbb megkérdőjelezték. Pedig akár árulkodó is lehetett (volna), hogy egy nappal az iráni válaszcspás előtt Joe Biden amerikai elnök a támadást firtató kérdésre szüksézáúan csak annyit üzent Teheránnak: „Ne!”

De történt bárhogy is, április derekán – a támadó fegyverek számától eltekintve – a perzsa rohamot bízvást nevezhetjük inkább jelképes figyelmeztetésnek. A lassan érkező drónok java részét leszedték, és tán egy rakéta ért célba, az sem túl nagy

kárt okozva. A támadássorozat kivédésében az izraeliek mellett amerikai, brit, francia és jordániai gépek is részt vettek, sőt egyes információk szerint hírszerzési adatokkal még Szaúd-Arábia is segítette a csapás elhárítását.

De az iráni figyelmeztető akcióssorozat okán újfent bebizonyosodott, hogy Jeruzsálemben bízvást számíthatnak a washingtoni katonai támogatásra, még ha rendszeresen bírálják is Izrael háborús politikáját. Legföljebb a szintén megtámadott ukránok reklamálhattak, hogy a Nyugat bezzeg a zsidó államnak egységesen védelmére kelt, miközben ők régóta keveslik a légharításhoz szükséges harceszközöket.

Aztán ahogy várható volt, még a pészah (a zsidó húsvét) beköszönte előtt jött a jelképes izraeli ellenakció.

A válasz nem sokat váratott magára. És ez sem volt pusztító erejű, inkább csak olyan „jobb lesz, ha vigyázatok” jellegű. Elvégre az iszfaháni vallási központ környékén katonai bázisok tanyáznak. Itt található számos nukleáris kutató- és fejlesztési központ több ezer (!) mérnökkel, sőt a Forradalmi Gárda támaszpontja is. Az első iráni jelentések szerint ezeket az erőközpontokat a támadások nem érintették, bár utóbb műholdfelvételekkel igazolták, hogy egy légvédelmi radarbázist alaposan szétziláltak. A közeli natanzi atomkutató központot teljes épségében mutogatta a teheráni tévé.

Az izraeli figyelmeztető akció másik célpontja a messzi északon fekvő Tebriz volt. Talán nem véletlenül. Hiszen itt búvik meg az iráni légierő föld alatti rakétabázisa. Kár nem keletkezett, de az üzenet adott volt.

Mindkét félnek

külön is megvan a maga baja

Nyugati megfigyelők szerint azzal, hogy kölcsönösen (és sokadszor) fölrúgták az amúgy is törékeny elvi tűzszünetet, egyben résnyire nyitották Pandóra szelencéjét. Így akár a megütközést keltett gázai ütközeteiből könnyen kibővülő válsághelyzet alakulhat ki.

Ami biztos, az izraeli Netanjahu-kormánynak és szélsőjobboldali partnereinek jól jött a területe ellen közvetlenül Iránból indult első akció, hiszen az eddig őket a gázai megtorlásokért ért kritikákról legalább valamelyest elterelte a figyelmet. Az sem kétséges, hogy „Bibi” Netanjahu a hadiállapot fönntartásában érdekelt. Hiszen ha véget érne miniszterelnöki hatalma – és mentelmi joga –, bírósági eljárások, netán börtönévek várnának rá, neje és az ő korábbi „csínytevései” miatt.

Ha pedig igaz, hogy az izraeli válaszcsepást kis hatótávolságú drónokkal hajtották végre, az azt látszik igazolni, hogy a Moszad (vagy egyéb hírszerző leágazásai) mélyen beáshatták magukat a perzsa államba.

Tény, hogy a Teheránban (és Iszfahánban és Tebrizben) jelentéktelennek csúfolt izraeli visszavágást követően Iránban folytatódott a le tartóztatások. Az elmúlt évekhez hasonlóan emberi jogi aktivisták, újságírók és jogvédők kerültek rács mögé. Ahogy egyikük fogalmazott:

az Izraellel vívott legutóbbi csetepaték legkeservesebb áldozatai végül „a szabadság és demokrácia után áhítozók” lettek. De az igazi hadszínterek – a külföldre kényszerült Sirin Ebádi szerint – továbbra is az iráni városok utcái, ahol a rezsim szorongatása ellen tiltakozók csapnak össze a brutális állami elnyomással.

A rezsim pántjai repedezni látszanak. A vallási állam első embere, Hamenei 85 esztendő, és úgy hírlik, nincs ereje teljében. Utódlásért a kulisszák mögött ádáz tusa dül. A mögötte

álló köztársasági elnök, Ebrahim Raiszi pedig közvetlenül a támadások után a tévé nyilvánossága előtt figyelmeztette a lányokat-asszonyokat, hogy „a fejkendő tiszteletben tartása nemcsak vallási, hanem politikai, sőt törvényi kötelezettséget jelent”.

Két éve még hónapokig tartó tömegtüntetéseken tiltakoztak az erkölcsrendészet martalócai által a kihallgatáson elkövetett „haláleset” ellen tiltakozva. A fejkendőviselet – finomítva az iszlám öltözködési szabályok – betartatásának szigora legföljebb lappangva tartja az általános elégedetlenséget.

Ha ez sem volna elég, Iránt évek óta vaskos gazdasági nehézségek sújtják. Hiába dúskál olaj- és földgázvagyonban, a szankciók sújtotta Oroszország (amelyet Ukrajna elleni háborújában drónjaival támogat a rezsim) nyomott olajáraival nyomaszthatja a vallási állam eladásá-

it. A hétköznapi ellátási gondok nap nap után éreztetik hatásukat.

Így aztán nem meglepő, hogy a márciusi első, majd a májusi második parlamenti választásokon a most 290 fős medzsliszbe (a teheráni törvényhozásba) jó, ha 40 olyan képviselő jutott be, akikre a reformpárti vagy legalább centrista erők az áldásukat adták. Egyértelműen „nyugati” reformer politikus nem lesz a parlamentben, mivel az ilyen jelölteket eleve kizárta a választásból az egyfajta alkotmánybírósgékként is működő Örök Tanácsa. A haladásra buzdító erők így el sem indultak, netán bojkottra buzdítottak.

Konzervatívok és még konzervatívabbak közül lehetett választani. A politika iránti egykedvűséget jellemzi, hogy az első fordulóban még hivatalosan is mindössze 41 százalékos volt a részvétel. Egyes körzetekben pedig a mérsékelt jelenlét dacára is 30 százaléknyi érvénytelen szavazatot mutattak ki.

A síita vallási rendszer egyelőre stabilan áll. Szövetségesei Iraktól Jemenig és Szíriától Izraelig mindenféle értelemben „feltüzelt” állapotban készülnek a következő rajtaütésekre. Iránon belül és kívül (a szélesebb térségben) a harc folytatódik.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

Albánia, ahol több zsidó élt a holokausz után, mint előtte

82

Albánia valószínűleg az egyetlen olyan német megszállás alá került ország, ahol a II. világháború végén több zsidó élt, mint a kezdetekor. Ma Albániában büszkék arra, hogy minden nehézség és veszély ellenére megmentettek olyan embereket, akiket a „művelt” és „nyugati” világban tömegesen gyilkoltak meg. Az albánok többsége, túllépve az évszázados történelmi elmaradáson, amit a fél évezredes török hódítás, aztán a zárt kommunista uralom jelentett, a valódi, a nyugati Európához kíván csatlakozni, és ehhez fontos érvnek tartja azt, hogy itt menedéket leltek a máshol üldözöttek.

Viszonylag keveset tudunk erről. Az albán kommunista rendszerben nem foglalkoztak a kérdéssel. Egy kivétel akadt. Apostol Kotani,¹ aki a kommunista diktátor Enver Hoxha felesége kérésére kezdett bele a kutatásba, s ma is az egykori kommunista apparatcsik tudományosan nem túl alapos munkái képezik tudásunk alapjait. Ugyanakkor az elmúlt években születtek fontos tudományos munkák,² filmek a tör-

téntekekről. Így, amikor a Washington D. C.-beli *United States Holocaust Memorial Museum* megbízásából³ a történeteket kutattuk, dokumentumokat kerestünk, visszaemlékezők interjúit rögzítettük, már jócskán volt mire támaszkodnunk.⁴

Bár a mai Albánia egyre népszerűbb turistacélpont, mégis a magyarországi közvélekedés még mindig meglehetősen előítéletes a „szkipetárok”, azaz a sasfíkok földjével kapcsolatban. Báró Nopcsa Ferenc a 20. század legelején utazta be az országot, és könyvében⁵ szembeszállt már akkor azzal a primitív állásponttal, hogy „kezdetleges nép és ország”-ként említi Albániát. „Mindenfelé, jóllehet szegény és kevésbé művelt, de feltétlenül tisztességes, vendégszerető, derült kedélyű, megbízható és igen értelmes emberekkel ismerkedtem meg” – írja. Megemlíti a *Kanun Lek Dukagjinitet*, a szokásjogot ösz-

During the Holocaust, Hiperboreea Journal, Journal of History 20196., pp. 33–49. Monika Stafa és prof Shaban Sinani szintén tanácsaikkal segítettek minket.

³ A munkát Noemi Szekely-Popescu kurátor vezetésével kezdtük 2018-ban. Az albán interjúkat Lira Blakaj készítette, az interjúk megtalálhatók az ushmm.org oldalon.

⁴ Köszönetet kell mondanunk Benda László barátunknak és kollégáknak, akinek nélkülözhetetlen tanácsai és kapcsolatai nélkül nem tudtunk volna belekezdeni ebbe a munkába, valamint Përparim Kabo professzornak, aki Tiranában nyújtott nekünk felbecsülhetetlen segítséget.

⁵ Báró Nopcsa Ferenc dr.: *A legsötétebb Európa*, Utazások könyvtára, 1911, Budapest.

¹ Apostol Kotani: *A History of Jews in Albania*, a szerző kiadása 2012, Tirana.

² Alapvető munka Monika Stafa: *Hebrenjtë në shqipëri*, Onufri 2019, Tirana – sajnos csak albánul, de a szerző segítségével hozzáfértünk a több mint 500 oldalas mű angol kivonatához, Shaban Sinani: *Albanian and Jews: The Protection and Salvation*, Naimi Publishing House, 2014 Tirana, és szintén angolul például Esilda Luku: *Why Did Albanians and their Collaborationist Governments Rescue Jews*

szefoglaló művet, amely nemcsak a vérbosszú szabályait írja le részletesen, hanem a vendégszeretet törvényeit is. S ezek szerinte oly erősek, hogy „*A vendégszeretet szabályainak ez a szigorú betartása s az otthon (besa), amit élvez a vendég, [...] természetesen nagy mértékben megkönnyíti az idegenek utazását Észak-Albániában.*”⁶ És ezzel el is értünk az egyik – mind Albániában, mind a világ más részein – igen elterjedt magyarázathoz, miként lehet az, hogy a fasiszta olasz, majd a náci német megszállás ellenére az albánok nem adták ki az ott élő, ott bujkáló zsidókat. A kanun és a besa – a becsületkódexen alapuló hagyományos és egyébként a Balkán más területein is valóban létező erkölcsi parancs alapján fogadták be és védték meg az üldözötteket – hallhattuk párszor. Erősíti ezt a nézetet Norman H. Gershman amerikai zsidó fotográfus *Besa*⁷ címen kiadott kötete is. Gershman volt az, aki felkutatta a kétezres évek elején a még élő muszlim zsidómentőket, dokumentálta a történetüket.⁸ Nem vitatva azt, hogy a hagyományoknak szerepe lehetett a mentőakciókban, Monika Stafa azért felhívja a figyelmet, hogy az albán „népi erény” kevés lett volna a „végső megoldás”-sal szemben.

A politikai környezet, a földrajzi

viszonyok, azaz a magas és nehezen járható hegyek, Albániának mint államnak a viszonylagos szervezetlensége, az olasz és német megszállókkal szemben érzett, partizánháborúig fajuló ellenszenv szintén hozzájárult a mentőakciókhoz. Mint ahogy az is, hogy az Albániában lévő zsidóktól nem nagyon lehetett mit elrabolni. Sem vagyonuk, sem olyan társadalmi pozíciójuk nem volt, amiért érdemes lett volna megszabadulni tőlük. Az Európa más részeiben meglévő keresztény alapú antijudaizmus, majd az ennek nyomán meglévő antiszemitizmus is ismeretlen maradt. Esilda Luku albán történész ehhez hozzáteszi, hogy az ország lakosságának 85-90 százaléka analfabéta volt, ezért nem olvasta, nem ismerte a kor hatásos antiszemita irodalmát.⁹

Többen állítják, hogy a modern albán államot megszervező I. Zogu király kifejezetten zsidóbarát lett volna. Tény, hogy az I. Károly (magyar királyként IV. Károly) koronázására Bécsbe utazó politikust az osztrák hatóságok két évig nem engedték vissza hazájába. Attól tartottak, hogy akadálya lehet az osztrák hatalmi törekvéseknek a Balkánon. Így Ausztriában szerzett zsidó ismerősöket a későbbi király. Aki viszont nézett szembe azzal, hogy országában szinte nincs értelmiség. Zogu állítólag felismerte, hogy az európaizációban sokat segíthetnek azok az általában iskolázott emberek, akiket az úgynevezett művelt Európa jelentős részén üldöznek. A kevés levéltári forrás szerint élt egy olyan elképzelés, hogy ha sikerül zsidókat vonzani az országba, ők fel-

⁶ Nopcsa i. m., p. 13.

⁷ Norman H. Gershman *Besa, Muslims Who Saved Jews in World War II*, Syracuse University Press, 2008, Syracuse, New York.

⁸ Az iszlám-arab népek zsidóellenességének Albániában nyoma sincs. Ráadásul itt az iszlámnak egy jóval megengedőbb, mondhatni liberális változata terjedt inkább el, a bektasi. A közösség mai vezetője, Baba Mondi szintén fogadott minket. S büszkén említette ő is, hogy zsidókat mentettek hittársai a vészidőszak idején. Majd, ramadan ide-oda, slivovicával kínált minket.

⁹ Esilda Luku i. m.

lendíthetik a kézműipart éppen úgy, mint ahogy közreműködhetnek egy értelmiségi réteg létrehozásában. A jövőt senki sem láthatta előre, mégis érdekes, hogy az európai zsidók – minden rémisztő előjel ellenére – sem tolongtak a lehetőségért.

Shaban Sinani felidézi, hogy a Népszövetségben már 1926-ban előkerült egy javaslat, hogy Albánia legyen egy afféle ideiglenes állomása a zsidóknak, akiket Európa egyre több helyén nemcsak egyénileg, hanem kollektíven is üldöztek. Bár ebben az évben Olaszország már rákényszerített egy „barátsági” egyezményt Albániára, ami nehezítette a zsidómentő tervek megvalósulását. Ezzel együtt a Tiranába

akkreditált amerikai követ, Herman Bernstein előkészített egy megállapodást, amelynek értelmében öt-száz zsidó családot fogadnának be, amelynek tagjai aztán állami tulajdonú földeken gazdálkodhatnának, bevezetve korszerű termelési, öntözési szisztémákat. Bernstein még egy cikket is írt minderről a *The New York Times*ba¹⁰, megemlítve, hogy Albánia a föld legkevésbé antiszemita országa. A tervhez 250 millió arany márka kellett volna, amit görög és szerb bankokon keresztül fizettek volna az albán hatóságoknak, bár Edmond Malaj felveti, hogy esetleg

egyes hivatalosságok megvesztegetésére is kellett volna pénz.¹¹ Ám ezt az összeget nem tudták összeszedni, így elbukott a terv. Zogu király utasítására 1935 júliusában jelent meg egy rendelet arról, hogy az albán diplomaták Európában adhatnak albán útlevelet azoknak a zsidóknak, akik ezt igénylik. Alig akadt, aki élt a lehetőséggel.

Ma is sokszor előkerül az a történet, hogy Albert Einstein albán útlevéllel menekült volna Amerikába az albán tengerparti Durrësen keresztül. Einstein képe és a eset leírása ma ott látható a tiranai Nemzeti Múzeumban. Ám ennek igazgatója ottjártunkkor azt mondta nekünk, hogy valójában sem-

miféle valódi bizonyíték nincs erre a történetre, s a kiállítás átrendezésekor el fogják ezt a poszttert távolítani.

Igaz, Albánia nem került a népszerű menedékhelyek közé, ennek ellenére akadtak próbálkozások. A legkevesztetőbbnek egy 1935-ös tűnt, amikor az albán gazdasági miniszter ösztönzésére az országba érkezett a nemzetközi cionista szervezet képviselőjében Leo Elton brit cionista újságíró, aki aztán tapasztalatairól egy 45 oldalas jelentést írt. Az elképzelések szerint Albánia jelentősebb számú zsidót enged be az országba, amely a Népszövetség felügyelete alatt hasonló státusba kerülne,

¹⁰ Bernstein, Herman, *New York Times*, 1930. április 3.

¹¹ Malaj i. m., pp. 196., 197.

mint a úgynevezett palesztin mandátum, amely a brit korona védnöksége alatt állt. Állítólag jó pár cikk meg is jelent akkoriban arról, miként fog Albánia „izraelizálódni” vagy „palesztinizálódni”. Az albán politikát nyilván nem vagy nem csak humanitárius szempontok vezették, de talán még a gazdaságiak sem önmagukban. Igen fontos szempont lehetett, hogy a kicsiny és szegény ország miként tudja nemrégiben megszerzett függetlenségét megőrizni, s talán a zsidó opció kihasználásával szerettek volna közelebb kerülni Angliához, az olasz dominanciával szemben.

Mint tudjuk, Albánia saját függetlenségét sem tudta megvédeni. Az olasz megszállás másnapján (1939. április 7.) Zogu király és magyar származású felesége, Apponyi Geraldine, kétnapos gyermekükkel elmenekült az országból. De a száműzetésbe került király, aki továbbra is megpróbálta visszaszerezni országa függetlenségét, azt ajánlotta, hogy ha a szövetségesek, elsősorban a britek, segítik visszakerülni a trónra, akkor vállalja, hogy 50 ezer zsidó családot, akár 200 ezer embert is, befogad és így megóv az ország.¹²

Az is igaz, hogy már az olasz megszállás előtt is a mind nagyobb befolyásra szert tevő olaszok akadályozni próbálták a zsidó jelenlétet. 1938 után az albán hatóságok is visszavettek nagylelkű ajánlatainkból, többek között attól tartva, hogy kommunistákat fogadnának be zsidóként az országba.

1939-ben tehát Olaszország megszállta Albániát. S bár Olaszországban 1938-tól érvényben voltak a zsi-

gorú zsidóellenes törvények, ezeket Albániában, amelynek trónjára az e jogszabályokat is jóváhagyó olasz királyt, III. Viktor Emánuelt ültették, csak immel-ámmal alkalmazták. Többször szóba került, s ennek iratai megtalálhatók ma az albán nemzeti levéltárban, hogy vegyék listába a zsidókat, esetleg internálják őket, ahogy azt Olaszországban tették, először a nem ott született zsidókkal. De az albán hatóságok passzív ellenállásán mindez elakadt. Az 1929–1931-es népszámlálás adatai szerint kétszáz zsidó élhetett régóta Albániában (más forrás szerint 204, és volt néhány Görögországból érkezett zsidó, akik albánnak vallották magukat¹³). A zsidók megsemmisítéséről döntő wannseei konferencia határozata szerint is kétszáz zsidót kell Albániából a halálba deportálni. (A teljes jegyzőkönyv szerint 11 millió zsidó megölését tervezték el.)

A relatíve békés időknek az olasz fegyverletétel után (1943. szeptember 8.) lett vége. A nácik megszállták az addig olasz uralom alatt lévő Albániát, s nekikezdték a zsidók felkutatásának. Akik száma addigra a bizonytalan, de a kutatók által konszenzusosnak tartott adat szerint bő kétezerrel nőtt. Főleg Jugoszláviából menekültek ide, de érkeztek a szomszédos Görögországból, Németországból, Ausztriából, Csehszlovákiából is, és néhány magyar nevet is láttunk a levéltári listákon. Így Langfelder Kláráét, aki 1894-ben született Budapesten, Oblath Veráét, aki 1918-ban született Budapesten és Patak Gusztávét, aki 1932-től élt Albániában.¹⁴

¹² Dési János: *Miként lett Albánia majdnem zsidó ország?* Pestí Sólet, 2019. június, p. 8.

¹³ Malaj i. m., p. 187.

¹⁴ Albán nemzeti levéltár zsidókkal kapcsolatos iratai.

Albániában joggal büszkék arra, hogy megmentették a zsidókat. Még akkor is, ha a németek megszállta Albániában is szerveztek egy Waffen-SS csapatot, a 21. Skanderbeg hadosztályt. Amelynek katonái a koszovói Pristinában 1944 kora nyarán részt vettek az ott élő zsidók, valamint szerbek, partizán- és kommunistagyanús emberek összegyűjtésében és deportálásában. A tiranai bábkormánynak semmi köze nem volt sem ehhez a katonai csapathoz, sem az általuk elkövetettekhez.¹⁵ Próbáltunk keresni olyat, aki katona volt ebben az egységben, hogy interjút készítsünk, de valószínűleg már senki sem él közülük.

És akkor most nézzünk részleteket azokból az interjúinkból, amelyeket Albániában készítettünk.

86

Meglepő történet, amit Kujtim Civeától (*1936) hallottunk a dél-albániai Berat városában. Családja középosztálybeli muszlim família. Apja a város vezetői közé tartozik. Szép, nyolcszobás házban élnek. Ide érkezik a volt Jugoszláviából 1943-ban egy zsidó család. Testvérek, azok férjei, feleségei, gyermekei, unokái, unokatestvérek és nagybácsik. Vagy huszonöt-harmincan vannak, és szeretnének együtt maradni. Az utcán szólítják meg interjúalanyunk édesapját azzal, nem tudna-e nekik helyet adni itt valaki. Az amúgy is népes muszlim családhoz így csatlakozik egy jókora zsidó família. Annak ellenére befogadják őket, hogy az albánok tudják: az olasz megszállók újabb és újabb kísérletet tesznek a zsidók összegyűjtésére, vagyis a befogadás számukra sem veszélyte-

len. Aztán a német megszállás után tovább nehezedik a helyzet. Akkor halálbüntetéssel járt volna, ha kiderül, mit tesznek.

A zsidó család tagjainak pénzt kell keresniük, dolgozniuk szükséges, ha élni akarnak. Mit találnak ki? Egy kis pékséget nyitnak az albán városkában, és sokáig kifli, zsömle, kenyér értékesítéséből tartják fenn magukat. A két család együtt él, étkezik. Miután a muszlim és a zsidó étkezési szabályok hasonlóak, ezért ez sem okoz gondot. Egy napon a vendéglátó családfő megkérdi vendégeit, hogy ők nem szoktak-e evés előtt imádkozni. Otthon szoktak, de itt nem mernek, nem akarnak ezzel feszültséget kelteni – felelik. A családfő a Koránt idézi: mindenkinek tartania kell a szokásait. Így zsidó és muszlim áldással vezetik be ettől kezdve a közös étkezéseket. Sőt, interjúalanyunk szerint vendégeik is igazodtak az ő szokásaikhoz, például ramadán idején napközben nem ettek. A német megszállás után nehezednek a körülmények. Német razziák, házkutatások sora következik. Ekkor a háziak ósdi albán ruhákba bújtatják a zsidókat, hogy a németek ne jöjjenek rá, mi folyik itt. Mikor nagyon elfajulnak a viszonyok, rendszereznek a bombázások, ráadásul a nácik közzéteszik, hogy deportálni akarják a zsidókat, az albán család is menekülőre fogja, és a hegyek közé húzódnak, egy nagynénjük távoli házába. Vendégeiket magukkal viszik. És ott, együtt tartanak ki a háború végéig.

Miért tették mindezt? Interjúalanyunk, aki a kommunista rendszer összeomlása után egy iszlám iskola vezetője lett, Korán-idézetekkel támasztotta alá, hogy nem tehettek

¹⁵ Stafa Shinani i. m.

másként. Ő is hivatkozott a közismert albán vendégbarátságra. És azt is hozzátette, hogy édesapjának, mint a falu egyik vezetőjének példát kellett mutatnia a többieknek is. Emlekezett a megmentett család nevére, akik aztán a háború után, ahogy szinte az összes megmentett zsidó, elhagyta az országot. A kapcsolatok pedig érthető okokból szakadtak meg, hiszen Albánia hamarosan teljes izolációba került, egészen 1991-ig.

Miként nem szűrt szemet egy ekkora csapat menekülő senkinek? Ráadásul nem is rejtőzködve éltek sokáig, üzletet vittek, házról házra jártak, albán nyelvtudás nélkül – meglehetősen feltűnőek lehettek. Mégis, abban joggal bízhattak a menedéket nyújtók, hogy a szomszédok, a környékbeliek nem fogják feljelenteni őket. Az olaszokat, később a németeket még inkább, ellenséges megszállóknak tartották az albánok, s a helyi lakosság nem működött velük együtt, még akkor sem, ha Tiranában a németek albán bábkormányát létezett. Az albán partizánmozgalmak is erősek voltak már ekkor – tehát volt háttere a mentőakcióknak.

Ráakadtunk egy már ismert történet eddig hiányzó másik felére is. A USHMM gyűjteményében szerepel egy fotósorozat, amely a Mandil család meneküléséről számol be. A família az egykori Jugoszláviából, Újvidékről menekült Koszovón keresztül, különös kalandok között Albániába, ahol aztán hónapokon keresztül együtt élt egy albán családdal, akik segítették, rejtgették őket. A fotós Mandil képeit, beszámolóit eddig is ismertük.¹⁶

A legfurcsább talán az a fotó, ame-

lyet 1942-ben az olasz ellenőrzés alatt lévő Pristina börtönében készített a letartóztatott zsidókról egy másik zsidó fogoly, Gavril Mandil. A képaláírás szerint nyolc hónapot töltöttek itt őrizetben. A fényképek tehát ismeretek voltak, és az is, hogy egy albán család segítségével menekültek tovább. Mi felkutattuk és rávettük egy interjúra megmentőiket, a Veselik család még ma is élő tagjait, akik elmondták nekünk, hogyan éltek együtt, miként bújtatták és rejtgették az egész családot.

Talán legidősebb interjúalanyunk Orhan Frasheri (1922–2019), aki a dél-albániai kisvárosban, Beratban élt. Részletes beszámolót adott a helyi lakosok és az olasz, majd a német megszállók viszonyáról, harcairól, azokról a mozgalmakról, mint a Balli Kombetar (Nemzeti Front – antikommunista, függetlenségi szervezet), illetve a partizánokról, akik mind a szabad Albániáért harcoltak. Elmondta, hogy a városban az ő tudta szerint legalább 29 zsidó családot rejtettek el, mentettek meg az albánok. Három család 12 tagját az ő családja bújtatta az édesapja házában 1942–1943-ban. Később a német megszálláskor olasz katonákat, majd partizánokat is rejtgették – mindez tulajdonképpen az ellenállás egyik megnyilvánulása volt.

A történetek visszatérő motívuma, hogy a rejtgetett családoknak hosszabb időszakra kellett berendezkedniük, általában dolgoztak, nem egy közülük saját üzletet nyitott. Felidéztük már a berati pékeket. Isak Kormaku (*1933) Elbasanból azt mondta el, hogy a családja kis vendéglőjében 1941-ben jelent meg egy Jugoszláviából menekülő zsidó pár, akit ők vettek gondozásukba. Véden-
ceik fodrászatot nyitottak, s hat hóna-

¹⁶ <https://shorturl.at/djwxS>

pig működtették, aztán továbbálltak, amúgy az olasz rendőrfőnök segítségével. Utánuk két újabb zsidó család érkezett, s a hat embert szintén ők segítették. Ez a két család textilkereskedésbe fogott, szorosan együttműködve egy albán szomszédjukkal. Később a német megszállás után menekülniük kellett, de ehhez is kaptak segítséget.

Egy másik történet arról szól, hogy egy módos német család, valamikor a Kristályéjszaka után miként menekült el Németországból. A hamburgi Neumann família USA-vízumot szeretett volna kapni. Mikor nem jutottak hozzá, megelégedtek az albánnal is, amit a zsidók viszonylag könnyen megkaphattak. Albánián keresztül próbáltak volna továbbmenekülni, de onnan már nem jutottak ki. Előbb a tengerparti – és ma már népszerű üdülőhely – Durrësban éltek egy úgynevezett nyílt internálótáborban. Nem voltak örök, de nem hagyhatták el a települést, rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen, cserébe – az olasz törvényeknek megfelelően – minimális szociális segítséget kaptak. Durrësből később Beratba száműzték őket. Itt a Hamburgban nagypolgári, gazdag életet élő család egy kis mosodát működtetett, hogy ne haljanak éhen. Szomorúak és elégedetlenek voltak az életkörülményeik miatt. Átkozták a percet is, amikor ide kerültek. Igaz, bántódásuk nem esett, sőt az albánok befogadták, támogatták őket, de csak a szegénységüket tudták megosztani velük. Már a vége felé járt a háború, amikor egy rádióhoz jutottak, s abból tudták meg, hogy mi történt az európai zsidósággal, mi várt volna rájuk is, ha Albánia nem fogadja be és menti meg őket. A

visszaemlékező Johanna Neumann később az első közé tartozott, aki beszámolt a világnak az albánok mentőakcióiról, most már hálával felidézve mindazt, amit értük tettek. A mai Albániában meglepően sokan büszkéek arra, hogy nagyszüleik nemzedéke menekülőket segített a vészkorszak idején. Két példa csak e nemzeti büszkeségre.

Találkoztunk az egykori albán király unokájával, Leka herceggel. A harmincas éveiben járó, jobb nyugati egyetemeket végzett fiatalember nagy tiszteletnek örvend a köztársasági Albániában, amely ugyan a királyságot elutasította egy népszavazáson. Leka herceg hosszan beszélt nekünk arról, hogy milyen fontosnak tartja a zsidómentés emlékének fenntartását és a téma kutatását. Megemlítette, hogy ő maga is írt erről egy disszertációt egyetemi tanulmányai során. Majd nemcsak elmondta nekünk, hogy kik a téma legfontosabb szakértői, hanem a zsebéből előkapott telefonján gyorsan fel is hívta nekünk őket, hercegi tekintélyével beajánlva minket náluk.

Berat egyik poros kocsmájában üldögéltünk egy délelőtt, köröttünk szorgosan emelgették a helybéli férfiak a rakis poharat – az iszlám szesztilalom szokása, úgy tűnik, itt elenyészett. Egy helyi emberrel volt találkozónk, akinek az édesapja szintén zsidókat bújtatott a háború idején. A szomszéd asztalnál ülve egy nagydarab és nem is színjózan férfi, meghallva miről beszélünk, rögtön odaugrott hozzánk, és nagy hangon közölte, hogy az ő nagybátyja is mentett zsidókat. S máris tárcsázta a nagybácsit, hogy mondja már el nekünk is, hogy volt. Az nem lehet, hogy az ő történetét ne örökítsük meg.

Az Első Hölgy esete Aczél Györggyel

Mezei Mária azok közé a nagy magyar színésznők közé tartozott, akik kanyargós pályájuk során nem adhattak annyi élményt, értéket a közönségnek, amennyi tehetségükből, művészi erejükből tellett volna. Ennek sok történelmi, politikai, személyes és egészségi oka volt.

Kérdés, hogy Aczél György tevékenysége mennyiben szerepelt az okok között, vagy mennyiben hatott ellenük. Aczél György kapcsán, de tőle függetlenül is folytonosan szembe kell néznünk azzal a kínos bizonytalansággal, amelynek oka az a sűrű, mesterségesen gerjesztett homály, amely a döntések megszületését körülvette az állampárti diktatúrában. Aczél e homály legtudatosabb gerjesztői közé tartozott. Elhárított magától pozitív és negatív döntéseket is, amelyeket érdemben ő hozott meg; magára vállalt – másokat, munkatársait, Kádárt, a Politikai Bizottságot stb. fedezve – döntéseket, amelyeket nem ő hozott meg. Ez számos esetben a párt követelménye is volt.

A – szándékos vagy szándéktalan – történelemhamisítás királyi útja ezen a homályon előítéletekkel, önkényes feltételezésekkel átvágni. Tehetik ezt Aczél esetében (is) apologizáló vagy démonizáló szándékkal.

Ezért elmarasztható elsősorban a homályért felelős rendszer és benne Aczél György. Másodsorban a rendszerváltás utáni kor erre hajlamos történészei és közírói. Viszont a leg-

kevésbé sem ítélnél el azok, akik a diktatúra idején helytelenül vagy túlzott mértékben Aczél Györgyben látták a számukra pozitív vagy negatív döntések, történések mozgatóját, jótevőjüket vagy üldözőjüket, akit áldhatnak vagy átkozhatnak. Ők, köztük Mezei Mária, a legkevésbé sem voltak abban a helyzetben, hogy tisztábban láthassanak. Nekik erre nem volt lehetőségük, és nem voltak eszközeik.

Mezei Mária példája kivételesen alkalmas a vizsgálódásra, mivel a legszemléletesebben mutatja be a két szélső pólust, melyek egyikét maga a művésznő, másikat az ő hagyatékát feldolgozó és több kötetben közrebocsátó irodalom- és színház-történész – egykoron kiváló egyetemi oktatóim egyike – Szigethy Gábor képviseli.

Szigethy rendelkezésére álltak Aczél György Mezei Máriához intézett levelei, üdvözlőkártyái, melyek Mezei Mária hagyatékában fennmaradtak, Aczél Györgynek az MTA Kézirattárában őrzött hagyatékából viszont hiányoznak. Az Aczél-hagyatékban fennmaradtak Mezei Mária Aczél Györgynek írt levelei vagy azok egy része. (MTA Kt. Ms6084/141-157.) E levelek, illetve azok tervezetei, pizkozatai vélhetőleg nincsenek meg a színésznő hagyatékában, hiszen akkor életének elkötelezett kutatója, a hagyaték feldolgozója bizonyára felhasználta volna azokat.

Mezei Mária megőrizte levelei egy részének kéziratát vagy gépiratának másolatát. Így adhatta közre Szigethy Gábor a színésznő Révai Józsefhez és több színházigazgatóhoz írott leveleit. (Mezei Mária: *Kedves hatalom!*, szerkesztette és előszóval, jegyzetekkel ellátta Szigethy Gábor, Holnap Könyvkiadó, Budapest, 2001.) Az itt közölt levelekről olvasuk a jegyzetekben, hogy „a kéziratok hagyatékban a most közölt hét levél lelhető fel, vagy az elküldött levelek eredeti kézírata, vagy a gépirat másodpéldánya, vagy mindkettő”.

Tárgyunk szempontjából a legfontosabb levél szerint – amelyet Mezei Mária 1975. június 19-ére keltezett – Aczél négy évvel korábban azt kérte a művésznőtől, hogy „írjak kézzel írott levelet Magának, mert gyűjti a híres nagy emberek leveleit. [...] Komolyan vettem. Azóta óriási feladattá növelttem magamban, hiszen e levél talán megmarad belőlem...” Mezei Mária azonban úgy döntött, hogy inkább készülő könyvét fogja kézírásával Aczél-nak ajánlani (ami a *Vallomástöredékek* megjelenése után meg is történt, holott az Aczél-hagyaték korántsem teljes dedikációgyűjteményében nem található), ezt a levelet azonban – tekintettel nehezen olvasható kézírására – gépelve küldi el. Csupán a levél végére írt pár szót kézírással: „Kérem, értesítsen – ha elolvasta ezt az epistolát – amit mégis gépelve küldök. Írásom olvashatatlan. Íme a minta – Istennek ajánlom –”. (Ms6084/142. A jelzetet alább nem ismételjük meg.)

Különös és sajnálatos, hogy éppen egy ennyire fontosnak érzett levél – „hiszen e levél talán megmarad belőlem” – kézírata, másolata hiányzik Mezei Mária hagyatékából, de bármi elkallódhat.

Szigethy Gábor vélekedése Aczél szerepéről Mezei Mária életében, legmarkánsabban a *Kedves hatalom!* előszavában fogalmazódott meg: „Aczél elvtárs, a politikai nagyhatalom mindig válaszolt Mezei Mária leveleire. Sőt, kéretlenül is írt üdvözlőkártyát újévre, jobbulást kívánó sorokat levelezőlapon a kórházba. [...] *Levelezőlapon* – a postán, a kórházban lássa mindenki, mennyire szereti Aczél elvtárs a nagybeteg művésznőt. És Aczél elvtárs mindig, mindent megígért Mezei Máriának. Hogy lesz televíziós felvétel. Hogy a Magvető Kiadó megjelenteti a *Vallomástöredékeket*. Hogy ha egészsége bírja, játszhatja tovább élete nagy szerepét, Alexandra del Lagót *Az ifjúság édes madarában*. Aczél György leveleiből azonban egyértelműen kiderül – »Kedves Mária, higgye el, mindent elkövettem, de sajnós...« –, hogy gondolhatta bárki azt: Aczél elvtárs szava politikai életünkben mindenható, de alig-alig tudta megakadályozni – Mezei Mária esetében sajnós egyáltalán nem tudta megakadályozni –, hogy a kulturális műhelyek élén álló nagy hatalmú elvtársak saját belátásuk szerint önállóan cselekedjenek. »Higgye el, kedves Mária, mindent el fogok követni...« Sajnos arról nem tehetett, hogy Köpeczi elvtárs, Both elvtárs, valamint Többi elvtárs másképpen ítélte meg a helyzetet, mint Aczél elvtárs, és saját hatáskörében saját belátása szerint cselekedett. Televízió, könyvkiadó, színház: nem készült felvétel, nem jelent meg a könyv, nyugdíjba kényszerítették.” (*Kedves hatalom!*, 12–13. o., kiemelések itt is, a továbbiakban is az eredeti szövegekben.)

Másutt Szigethy Gábor így fogalmaz: „Miután kíméletlen, művészenek álcázott pártkatonái segítségével (ajánlott olvasmány: Mezei Mária: *Vallomástöredékek*. Bp., 1981. 138–145. o.) sikerült idő előtt nyugdíjba gyötörnie a páratlan tehetségű színésznőt, a magas rangú pártkatona nagyon hangsúlyozta, mennyire aggódik a művész egészségeért.” (Szigethy Gábor: *Pikáns zsoldár – Mezei Mária*. Kortárs Kiadó, 2021, 151. o.) (Az „ajánlott olvasmány” Mezei Mária Both Bélához, a Nemzeti Színház igazgatójához nyugdíjazása előtt évekkel írt levele, melyet azonban csak Aczél látott, aki „nem engedte”, hogy a levelet elküldje. L. *Kedves hatalom!* 65–66. o.)

A *Kedves hatalom!* előszavában idézőjelben szereplő szövegek arról, hogy Aczél mindent elkövet, de sajnos..., nem szerepelnek az ismert és Szigethy Gábor által közreadott Aczél-levelekben. Ezek konstruált idézetek, amelyek a színháztörténetész feltételezése szerint inkább szóban hangozhattak el, hiszen Aczél-nak volt annyi esze, hogy ne írásban ígérgeessen vagy mentegetőzzön. Ezt nem zárhatjuk ki, de igazoltnak sem tekinthetjük. A Szigethy által közreadott levelekben egyetlen konkrétum szerepel egy keltezés nélküli levélben: „Pestre érkezve megkerestem Szinetár elvtársat, aki megígérte, foglalkozni fog a dologgal s rövidesen megkeresi önálló estje ügyében.” (*Pikáns zsoldár*, 221. o.) Aczél szokása szerint taktikusan fogalmaz, nem ígér többet, mint hogy Szinetár foglalkozni fog a dologgal.

Ezenkívül egyetlen konkrét ígérről tudunk, de nem Aczél, hanem Mezei Mária fentebb említett 1975-

ös leveléből: „Ó, milyen drága volt [ti. Aczél – R. S.], amikor lelkesen ígérte: szól Illés Bandinak – rendelje meg a könyvem. Azóta senki nem telefonált – csak a Vigilia. [...] Bandi okos és kegyetlen.”

Ezek szerint Aczél – legalábbis ekkor – nem a Magvető, hanem a Szépirodalmi Kiadó vezetőjének figyelmébe ajánlotta a művész készülő könyvét.

Szigethy Gábor azt is feltételezi, hogy Mezei Mária átlátott Aczél György „hazugságain”: „Mezei Mária mindenestre megőrizte a neki küldött névjegyeket. Nem akarta elfelejteni: mennyit ér, mit ér a segédszínészből lett nagy hatalmú pártmunkás hazug mázba csomagolt, álságos jóindulata. A Magyar Népköztársaságban élt. Megtanult farkasszemmel nézni a mindig újabb és újabb álarcot öltő, gátlástalanul hazudozó politikusokkal.” (*Pikáns zsoldár*, 154. o.)

Aczél nyilván sokszor hazudott, maga a rendszer is, melynek élvonalbeli vezetője volt, hazugságra épült és hazugságokra kényszerített, de az már kérdéses, hogy Mezei Máriának min kellett volna átlátnia, hiszen attól, hogy valaki az esetek egy részében hazudik, nem lesz minden szava hazugság. Valamiről csak akkor állíthatjuk, hogy hazugság, ha azt igazolni tudjuk.

Erre egy esetben tett kísérletet Szigethy Gábor, mégpedig Aczél 1977. május 19-ére keltezett névjegyű üzenetének kommentárjában. Az üzenet így hangzik: „Drága Művész-nő! Sokszor kerestük telefonon, de nem találtuk. Sok szeretettel üdvözlöm.” Kézzel ráfirkantva: „Kézcso.” [Sic!] A kommentár: „Csakhogy amikor e kis levélkét 1977-ben Aczél elv-

társ a titkárnőjének lediktálta, majd idétlen aláírását a szöveg alá firkantotta, Mezei Mária már szinte soha nem mozdult ki az otthonából, és a házban mindig volt valaki, aki fölvette a telefonkagylót. De hát Aczél Györgyöt az ilyen kis apróságok soha nem zavarták. Tudta, hogy hazudik, de azt gondolta, hogy a hazugság hasznára válik.” (*Pikáns zsoltár*, 153–154. o.) Nos, nem jól emlékszik a Kádár-korszak viszonyaira, aki úgy véli, egy telefonos kapcsolathoz elég volt, ha akadt valaki, aki fölveszi a kagylót. Éppen 1977-ből származik az a levél, amelyben Mezei Mária megemlíti, hogy napok óta süket a telefonja. (*Vallomástöredékek*, 99. o.) Ez bizony gyakran előfordult akkoriban.

Ennek a hazugságnak nem is lett volna semmi értelme, hiszen Aczél sokkal szívesebben telefonált, mint írt. A színésznővel is szívesebben közölte volna a mondandóját telefonon. A szóbeliség embere volt, már csak azért is, hogy azok a hazugságok, amelyekről valóban azt gondolta, hogy a hasznára válnak, ne legyenek dokumentálhatók. „Már nem jó a telefonszám – amin nem tudtam olyan korán keresni, hogy benn ne találjam” – írja Mezei Aczélnak abban az 1975-ös levélben, amelyben az áll: „sokszor és döntően jól tett velem s ezért megszerettem Magát.”

Mielőtt Szigethy Gábor téziseit szembesítenénk Mezei Máriaéval s mindazzal, ami tudható, idézzük fel a színésznő pályájának a Kádár–Aczél-korszak előtti szakaszát, mert anélkül nem értelmezhető az Aczélhoz való viszonyulása.

Mezei Mária előbb volt nagy sztár, mint nagy színésznő. Ezt életének

krónikása is így látja: „....szinte észre sem vette: 1936-ban már pesti színésznő, igazi sztár.[...] A *franciás* Mezei: hazug maszk, álruha, talmi jelmez, amelyet nem érez sajátjának, amelytől szabadulna. Tíz éve színész, amikor könyvet ír. *Névjegy*. A *franciás* Mezei, a körülrajongott, ünnevelt sztár színésznő akar lenni. És lesz! 1943-ban Ibsen-szerepben mint Rebekka West. Megrázó alakításáról beszél a főváros.” (*Pikáns zsoltár*, 30.o.) Mezei Mária is azt írja a *Névjegy*-ben: „Nem tehetek róla, ha most már megbetegszem a méltatlan feladatoktól. *Szobrot szeretnék faragni, nem széklábakat*.[...] Várom, egyre türelmetlenebbül várom azt a pillanatot, amikor olyan szerepet kapok, amiben valamit végre közölhetek embertársaimmal.” (*Vallomástöredékek*, 77–78. o.) Az *Izgága Jézusok* című előadóestjén kijelenti: „Az életem, a karrierem lényegében hazugságra épült, mint a világ, ami a 30-as években körülvelt.” (*Vallomástöredékek*, 218. o.)

Van ebben egy kis túlzás, mert azért jutott Mezei Máriának ekkor is egy-két szerep, amely széklábfaragásnál több volt, de nem sok. Például Marlborough hercegnő szerepe Scribe *Egy pohár víz* című darabjában még 1937-ben. A *Rosmersholm*-ot, amelyben Rebekka West szerepét kapta, az 1942–43-as szezonban tűzték műsorra a Madách Színházban.

Éppen elkezdődött volna a színésznő nagy korszaka, amikor majdnem másfél évtizedre félresodorta őt a háború és a diktatúra. Már a Franciaországba szóló ösztöndíjára sem tudott kiutazni a háború kitörése miatt. A *Rosmersholm* bemutatója idején 33 éves volt, amikor 1956-ban

visszatérhetett önmagához méltó módon a színpadra, 48 éves. És már másfél évtized sem volt hátra addig, amíg a betegség lesodorta a színpadról.

„1944 márciusában, a németek bevonulásának napján felbontottam a Vígszínházzal kötött szerződésemet. Két évi önkéntes hallgatás után, 1946-ban léptem újra színpadra.” Ezt írja magáról a *Film, Színház, Muzsika* 1959.

november 6-i számában. Ez nem egészen így volt.

1944. március 19-én Mezei Mária elkezdte próbálni a Pesti Színházban a *Hattyúlovag* című darabot, de két próba után visszaadta a szerepet. Ez volt ebben az évadban a második ilyen eset. Abban a szezonban még nem is lépett színpadra. A Vígszínháznak jogában állt szerződést bontani vele, ha egynél több szerepet utasít el, és ez meg is történt. (*Esti Újság*, 1944. március 23.)

A szerepek lemondása végigkísérte az életét: „igen »önsorsrontó« is voltam... Igen-igen, több szerepet adtam vissza, mint amennyit eljátszottam. De jókat ám!” (*Vallomástöredékek*, 305. o.)

A színésznőről készült képekből szerkesztett kötet előszavában írja Barabás Tamás: „... hányszor és hányszor – igazgatók, partnerek, rendezők, de sohasem a közönség – szidták Mezeit, hogy fegyelmezetlen, hisztérika, megbízhatatlan. Szerepeltetése biztosan behozza ugyan a

közönséget, de szerződtetése mégis komoly kockázat, mert sohasem lehet tudni, mikor marad el miatta, s mindig váratlanul az előadás.”

(Barabás Tamás: *Mezei Mária*, Officina Nova, Budapest, 1984.)

Mezei Mária

Nyilván ez is, a sok-sok betegsége, az átlagosnál talán kisebb fizikai és pszichikai teherbírása is hozzájárult ahhoz, hogy a pályája nem volt olyan gaz-

dag, amilyen lehetett volna. De számunkra most a történelmi, politikai okok az érdekesekek.

Mezei Mária a Vígszínházból való elbocsátása után átszerződött a Madách Színházhoz. „A Madách Színház a múlt héten elkezdte a próbákat Ibsen »*Ha mi holtak feltámadunk*« című drámájából, majd hirtelen beszüntették a próbákat...” (*Film, Színház, Irodalom*, 1944. április 23.) A lap fotókat is közöl a próbákról, amelyeken Mezei is látható.

Nem tudjuk, miért szüntették be a próbákat. Mindenesetre Mezei Mária ekkor kiszabadulhatott a megszállás, a háború poklából. Fölhúzódtott a Tátrába. Május végén érkezett oda, a német megszállás után két hónappal. (L. *Vallomástöredékek*, 245. o.) Egy szanatóriumi hotelszobában várta könyvei társaságában a háború végét. Hazafelé tartott, amikor feljelentették mint német kémeket. Az oroszok egy lengyel falu fogdjájában őrizték, ahonnan egy zsidó tolmácsnak köszön-

hetően szabadult ki, aki felismerte, tudott és beszámolt zsidókat segítő cselekedeteiről. Ez a csodálatosnak átélt megszabadulás hozta el életébe a hitet, amely meghatározta egész további életét.

Mezei Mária a hit Üzenetét hozta magával a hegyekből. Élete legfontosabb feladatának, küldetésének tekintette, hogy ezt az Üzenetet a maga fogalmazásában átadja az embereknek.

A világháború utáni néhány évben színészként jó lehetőségeket kapott, de az Üzenete nem volt kíváncsi, nem volt kelendő. „Házaltam vele, de nem kellett senkinek. Az emberek furcsán néztek rám és összesúgtak a hátam mögött. Akkor betettem a fiókba. Lakást rendeztem be, játszani kezdtem és vártam. Mikor pedig eljött az ideje – tavaly [1946-ban – R. S.] pünkösdkor – »véletlenül« jött egy pap, elvitt a templomba, bekapcsolták a rádiót, s én végre elmondhattam a *lényegeset, a fontosat*. Azóta minden sokkal könnyebb.” (1947, *Vallomástörödékek*, 97. o.) Ez a *Hoztam valamit a hegyekből* című megírázó vallomás 1946-ban megjelent a Református Egyház kiadásában.

A színházak államosítása és az állampárti diktatúra kiépülése után már színésznőként sem volt „kereslet” Mezei Máriára. A Vidám Színpadon, az Operett Színházban lépett fel méltatlan helyzetben, méltatlan szerepekben. Az Országos Cirkuszvállalat rozzant buszával járta az országot, és cirkuszi mutatványok között kuplékat énekelt. Közben eljátszották vele a reakciós asszonyok szerepeit a *Janikában*, az *Állami Áruházban*.

Három éve volt már „megtúrt bohóc”, társadalmi munkában kine-

vezett „WC-felelős” Budapest legkisebb színpadán, a Vidám Színpadon, amikor Tamási Áronnal és Lajtha Lászlóval megteremtették a „dramatizált, szcenírozott népdal” műfaját. *Bujdosó lány* címmel futott ez a negyedórás műsor székel népdalokkal a *Vannak még hibák* című kabaréműsor keretében. A kilencedik előadás után egy bizottság meghallgatta, gratulált hozzá és betiltotta. Öt nappal később a kétségbeesett színésznő hosszú levelet írt Révai József népművelési miniszternek: „Soha szerep ilyen közel nem állt hozzám, s a népdal szeretete mellett az a szándék vezetett megszületésénél, hogy ezzel a 15 perces számmal leleplezhetem magam s bebizonyíthatom, hogy azok a vádak, amik miatt állítólag csukva vannak a pesti színházak kapui előttem, nevezetesen, hogy polgári, formalista, negatív lényem van, mennyire alaptalanok. Révai elvtárs, segítsen rajtam. Nekem nem itt a helyem. A Vidám Színpadon ma nekem jutó feladatok olyanok, mintha egy erőművészt arra kényszerítenének, hogy egy tollszárral mutasson be produkciókat.” (*Kedves hatalom!* 16–17. o.)

Erre a levélre nem érkezett válasz.

Van itt még az előtörténetben egy tényező, amit számításba kell venni. Miközben Mezei Mária a hegyekben várta a háború végét, kényszerű tétlenségben, távol a színpadtól, a hivatásától, Aczél üldözöttként és üldözöttek mentőjeként, folyamatos életveszélyben élt és tevékenykedett a megszállt országban.

Abból a hét évből, amelyben Mezei Mária megalázó helyzetben kínlódott a pálya peremén, Aczél ötöt börtönben töltött, hosszú ideig magán-

cellában, brutálisan megkínózva, halálfélelemben. Aligha cserélte volna el vele a sorsát a színésznő 1944-ben vagy 1949–1954 között.

A többletszenvedés, legalábbis az utóbbi esetben erkölcsi többletet semmiképp sem jelenthet. Hiszen Mezei Mária az erényeiért bűnhődött, Aczél pedig annak ellenére, hogy osztotta, amíg oszthatta, bebörtönzőinek bűneit.

Ez a tény azonban nem változtat azon, hogy Aczél úgy nézhetett az 50-es évek mellőzöttjeire, mint akiknek sokkal kevesebb okuk lehet a panaszra, mint neki, aki nem panaszkodik, akinek követnie kell Kádárt a nem-panaszkodásban. Ez fontos lélektani tényező.

Az Izgága Jézusok vége felé Mezei Mária megemlékezik pályája nagy fordulataról: „Utam, ami 1949-ben meredeken a semmibe zuhant, 1956 után ugyanolyan meredeken rohani kezdett felfelé. Azóta Budapest összes jelentős színpadán – élén a Nemzeti Színházzal – játszottam és játszom a klasszikus és modern drámairodalom gyöngyszemeit. Csupa-csupa ajándék!”

Ez a fordulat egybeesett Aczél György felemelkedésével. Ami nem azt jelenti, hogy a kettő között oksági kapcsolat lett volna, de mindenestre ez összekapcsolódhatott Aczél személyével a színésznő számára – miként sokak számára, akiknek művészeti lehetőségei a Révai-korszakhoz képest jelentősen kibővültek. Ez tükröződik Mezei Mária leveleiben is, miként sokakéban.

A színésznő lojális volt a rendszerhez. A *Vallomástöredékek* számoss pontja tanúskodik erről. Az is,

amelyben a rábízott Üzenetről beszél: „Egy lengyelországi katonai falusi fogda lépcsőjén úgy villámlott fel előttem az igazság, mint Pálnak a damaszkuszi úton és úgy is változtam meg. Rám bízta ott egy Üzenetet, hogy adjam át. Megmutatták az ösvényt is, amin elinduljak, ami akkor is és ma is tökéletesen azonosnak tűnik azzal az úttal, amint az 1945 utáni Magyarország elindult, és amin a haladó világ menetel a cél, az emberi boldogság felé.” (21. o.)

„A megszabadult Magyarországra én is megszabadultan értem haza.” Ezt olvassuk az *Isten küldte vályogváram történetében*, amelyet 1969-ben olvasott fel Stockholmban, a Magyarok Világszövetsége hangversenyén. (155. o.)

A kecskeméti régi református gimnáziumban 1963 májusában az apjáról beszélt: „De a szegényember igazságának világuralmáról szőtt álmai – mint minden igaz álom – tovább keringtek az emberi szellem vérkeringésében s ma valóságos alakot kezdenek ölteni.” (130. o.) Ugyanitt: „Milyen szerencsés is a ma ifjúsága, akiket már áldozattal, emberséggel, tudással és szeretettel megmunkált termőföldbe ültet a lassan alakuló új világ.” (134. o.)

Az 1938-ban meghalt apjához írott 1981-es levelében, amely a *Vallomástöredékeket* zárja, így ír: „Tudod-e Édesapám, megvalósult az álmod: ma a nagyüzemi tsz-parasztok gazdag emberek és autón járnak. Igaz, én a szelíd állatokkal békésen élő természetes élet után vágyom s a mindenség harmóniájába illeszkedő ember kialakítását segítő Szereletszínház az álmod, de, hogy ma már nincs mezítlábas, éhes gyerek, se kallódó tanyai zseni – az bizony boldogság.” (360. o.)

Írta ezt 1981-ben, amikor már semmilyen kegyre nem vára-kozhattott, amikor már túl volt utolsó, mindenki számára emlékezetes, drámai veszprémi fellépésén, ahol a légszomjjal küszködve előadta Babits Mihály *Zsoltár gyermekhangra* című versét, amikor könyvének kiadása már sínen volt. Ezt nehéz alakoskodásnak vélni.

Mindehhez képest nem tűnik igazán megalapozottnak Szigethy Gábor megállapítása, miszerint „Mezei Mária híres volt arról, hogy nem igazán értett egyet pártunk és kormányunk haladó célkitűzéseivel”. Ez olyan mértékű képmutatást feltételezne a színésznőről, amit nehéz lenne személyiségével, az igazmondás iránti elkötelezettségével egyeztetni.

1969. április 4-én, életének hatvanadik évében – botrányos késéssel – a Kiváló Művész címet adományozták Mezei Máriának. Szigethy Gábor arról ír, mi mindent nem érthetett a kitüntetett ezzel kapcsolatban: „Hogy április negyedikén és április negyedike alkalmából tüntették ki őt, ezt sem könnyű megérteni. Mi köze van április negyedikének a színházhoz?” (*Pikáns zsoltár*, 216. o.) Mezei Mária az 1962-es egyiptomi útjáról, forgatásáról írott cikkében megemlékezik arról, hogy „voltam a Magyar Követség felejtethetetlenül szép április 4-i fogadásán”. (*Valomástöredékek*, 152. o.) Örömmel vette azt is, hogy 1967. április 4-én kiküldték őt Párizsba. (*Vallomástöredékek*, 210. o.) A párizsi Magyar Ház ünnepi programjában szerepelt Egri Istvánnal, Andor Évával, Nagy Sándorral együtt. (*Film, Színház, Muzsika*, 1967. április 21.)

Nem lehetett nyomós politikai ok arra, hogy Mezei Máriát a Ká-

dár–Aczél-korszakban félretolják. A pragmatikus diktatúra a politikai szempontból veszélytelen művészek integrálásában volt érdekelt. Minél népszerűbb művészekről volt szó, annál inkább. A pragmatikus politikai érdeket felülírhatták, Aczél esetében egyszer-másszor felül is írták személyes ellenszenvek, de nincs nyoma annak, hogy Mezei Máriával kapcsolatban Aczélban valamilyen ellenszenv élt volna. Mezei az 1975-ös levelében említi, hogy Aczél mesélt neki arról, miként látta őt sztárként a háttérből Pécssett és a Teréz körúti színpadon. (Aczél színészként is megfordult Pécssett.)

A nem igazán politikai jellegű színházi konfliktusokon túl, melyek során Mezei Máriát különböző színigazgatók nem becsülték, értékelték és kezelték értékének megfelelően – amint arról a *Kedves hatalom!* levelei tanúskodnak – a hitvalló küldetés nyilvánosságának ügye körül támadtak a színésznőt meggyötrő konfliktusok.

A hatvanas években még aktív és nagyszabású ateista propagandát folytattak, amelyeket egyházellenes tömegperek kísértek. Ezek során nevetséges vádakkal igen súlyos ítéleteket szabtak ki. Ez azonban nem érintette a lojális híveket, a kollaboráns egyházi vezetőket, az öntudatos férjével ellentétben Istenéhez ragaszkodó Szabó nénit a Szabó családban és Mezei Máriát sem.

1959-ben a *Bujdosó lány* mellett az *Üzenet*et hordozó Mezei is feltámadhatott, és tíz éven át, elnémulásáig élete legnagyobb sikereként járta az *Életem története* című önálló estjével, benne a rábízott *Üzenet*t az országot és a külföldet, Kolozsvártól

Torontóig. (L. *Vallomástöredékek*, 167. o.) De a lojális hitvallók nyilvánosságának is megvoltak a szigorú korlátai!

A Kádár-korszakban tölcseriszerrű nyilvánosságot alakítottak ki. A támogatottság-túrtság mértékében igyekeztek megszabni a különböző tartalmak helyét ebben a tölcserben a legszélesebb nyilvánosságtól a legszűkebbig. Persze ebben sem volt végigvitt következetesség, ez is változott az időben, ebben is voltak zavarok.

Mindenesetre félrevezető a Kádár-korszak nyilvánosságát a valamilyen körben nyilvánosság elé került tartalmak összességével mérni, eltekintve a nyilvánosság mértékétől. Nem (csak) az a kérdés, hogy „mi maradt a fiókban?”, hanem az is – sőt! –, hogy mi hová került a fiókból! Ha valamit egy alacsonyan tartott példányszámú folyóirat nyilvánosságába rekesztettek be, azt nem „engedélyezték” úgy általában, hanem betiltották egy tágabb olvasóközönség számára. Ha egy abszurd drámát vagy egy Csurka-színművet négy színház kívánt műsorra tűzni, és egynek engedélyezték, akkor azt betiltották három színház (három város) nézőközönsége számára. Ugyanez a helyzet az időbeli eltolással is. Ha egy Mészöly Miklós-művet hét évig fektetnek, akkor azt nem egyszerűen engedélyezték, hanem hét évre betiltották. Az, hogy Illyés Gyula nagy verse, az *Egy mondat a zsarnokságról* 1986-ban megjelent, nem enyhíti azt a tényt, hogy három évtizeden át ki volt zárva a magyar kultúrából.

Mezei Mária küzdelmei a hatalommal ebben a tölcserben való elhelyezkedésről szóltak. A „hegyekből

hozott Üzenetének” minél szélesebb nyilvánossága Mezei Mária számára létezésének alapvető kérdése volt, ugyanakkor a hitvallásnak nem a tölcser tetején volt a helye. „Szegény Csík siratásának” – a *Bujdosó lány*-ban – pláne nem. Önálló esteken, a *Vigiliában*, a *Confessióban* helyén volt, a rádióban, a televízióban való jelenléte volt a harcok tárgya. A *Vallomástöredékek* esetében sem az volt a kérdés, hogy valahol, valahogy megjelenhet-e, hanem az, hogy kiadja-e nagy állami kiadó az *Üzenetnek* azzal a teljes jelenlétével, ahogy az Mezei Máriának fontos volt.

Ami pedig az időt illeti: „Három nappal ezelőtt azon a széken ült a mai színház bujdosója, Latinovits Zoltán. Ez a renaissance formátumú, sok emberi hibával, túlzással, érzékenységgel riasztó és terhelő, de iszonyúan vonzó egyszeri tünelemény, ez a tökéletes színházművész. Miért nincs állandóan színpadon? El kell hordozni, el kell viselni a másik nagyságát. Ha egy színpadra kerülsz vele, Te is több leszel tőle.” Ezeket a sorokat kihúzták Mezei Mária interjújából, amely a *Film, Színház, Művészet* 1976. április 17-i számában jelent meg. (A *Vallomástöredékek*ben tévesen április 7. szerepel). Másfél hónappal Latinovits tragikus halála előtt. A kihúzott sorok megjelentek a *Vallomástöredékek*ben (306. o.) kihúzásuk tényével együtt – öt évvel Latinovits halála után...

A szerkesztő magától is tudhatta, hogy ezeket a sorokat nem tanácsos megjelentetni. Ugyanígy lehetséges, hogy erről a szerkesztő a pártközpont felelős munkatársaival vagy magával Aczéllal konzultált. Ha fel nem bukkan erről valamilyen dokumentum, kénytelenek vagyunk

együtt élni a bizonytalansággal ebben az esetben is. Aczél hagyatékában rengeteg neki bemutatott, a szerző vagy a szerkesztő által beküldött kézirat van. Ezekről tudhatjuk, hogy Aczélnek közvetlenül köze lehetett a sorsukhoz. Gergely Ágnes Mezei Máriával készített interjújáról ezt nem tudhatjuk.

Nem tudjuk, mikor kezdődött Mezei Mária és Aczél György személyes kapcsolata. Mezei Aczélnek küldött leveleit és névkártyáit csak az 1970-es évekből ismerjük. Ekkor a színésznőt a betegsége már lesodorta a színpadról. Nyugdíjasként küzdött a kórral, a légszomjjal. A nyugdíjas színésznőt lepte meg Aczél újévi üzeneteivel, pár soros leveleivel Szigethy közlése szerint (*Pikáns zsolttár*, 151. o.). Az általa bemutatott Aczél-levelek is ebből az időből valók (uo. 152–153., 221–222. o.). A dátummal ellátott levelek közül a legkorábbi 1969 áprilisában íródott.

A színésznő színházi küzdelmeit tükröző, a színigazgatókhoz szóló levelek, amelyek a *Kedves hatalom!* című kötetben olvashatók, korábban, 1959 és 1968 között születtek.

Mezei azonban már korábban, aktív színésznő korában is kapcsolatban állt Aczéllal, hiszen a Both Bélának, a Nemzeti Színház igazgatójának írt és 1965. május 28-án keltezett levelét elküldése előtt, illetve helyett Aczél Györgynek mutatta be. A másodpéldány hátoldalára a színésznő följegyezte: „*Csak Aczél olvasta* – nem engedte Bothnak elküldeni – de aztán csönd volt – egészen a Warrenné-ig.” (*Kedves hatalom!*, 65–66. o.)

Mezei Mária a *Vallomástöredékek*-ben 1981-ben publikálja ezt a levelet,

de nem közli, hogy azt nem küldte el. A levél azután született, hogy Both Béla az Apostolok presszójában többek füle hallatára kijelentette: „aki miatt pedig még egy előadás elmarad, az szezon végén veheti a batyuját”. Nyilvánvalóan Mezeire célzott, aki azokban az években az operálatlan vesekövével küzdött, kíméletet igényelt és megértést, amikor egy-egy előadás alól a felmentését kérte különösen megterhelő időszakokban. Ezt a kíméletet nem kapta meg. Both Mezei orvosának igazolását hamisnak állította, megértést nem tanúsított, és az augusztus elején lejáró szerződésének a meghosszabbításáról még májusban sem tárgyalt a színésznővel senki.

Ez volt az ő első évada a Nemzeti Színházban, ahová mindig is vágyott. Megkapta élete első kitüntetését április 4-én – még csak ekkor lett érdemes művész! –, és eljátszott négy számára igen fontos szerepet, köztük élete legnagyobb szerepét, Alexandra Del Lagót Tennessee Williams drámájában, *Az ifjúság édes madarában*. A levelében azt kéri: ha nincs más mód rá, hogy ne kelljen annyi előadást vállalnia, amennyit képtelen egészsége, sőt élete veszélyeztetése nélkül, akkor engedjék nyugdíjba vonulni a szerepei megtartásával.

Ezt a levelet nemcsak az igazgatónak szándékozott elküldeni, hanem valamekkora körben nyílt levélnek szánta: „Köszönöm mindazok türelmét, akik ezt a »körlevelet« elolvasták”. Ebből a levélből tehát – minimum – színházi körökben botrány lett volna. Ezért fordult vele a színésznő Aczélhoz, aki nyilván el akarta kerülni a botrányt, igyekezett elsimítani a dolgot. Ez sikerült

is. Nyilván ezért volt csönd „egészen a Warrenné-ig”, ezért nem kényszerült a színésznő nyugdíjba 56 éves korában, az akkori női nyugdíjkorhatár elérése után egy évvel. Csak később, amiről a *Vallomástöredékekben* (145. o.) ezt olvassuk: „Warrenné mestersége életem egyik legnagyobb sikere lett, pedig nem szerettem. B. B., mivel a harmadik előadásra képtelen voltam bemenni, megfenyegetett, s én szaván fogtam, amint tehettem, nyugdíjba menekültem.” Hogy a Both Bélának írt 1965-ös levelet miért tekinti Szigethy „ajánlott olvasmánynak” annak bizonyítására, hogy Aczél „gyötörte nyugdíjba” a művésznőt, nem világos. Hiszen a történések éppen az ellenkezőjét valószínűsítik.

Az a harmadik előadás, amelyre a színésznő nem tudott bemenni, 1967. szeptember 26-ára volt kitűzve. Ennek lemondása után tájékoztatta Both Béla Mezei Máriát, hogy a Warrenné Ladomerszky Margittal felváltva fogja játszani, s ha „hasonló körülmények között újabb előadás-lemondásra kerülne sor, kénytelen lennék intézkedéseket tenni azonnali nyugdíjaztatására.” (*Pikáns zsoltár*, 219. o.)

A Both Bélának szóló, de el nem küldött „körlevélben” Mezei Mária a hatalomnak tulajdonítja a lehetőséget, hogy ott lehet, ahol művészi súlya szerint lennie kell: „Köszönöm a Népművelésügyi Minisztériumnak és a Pártnak, akik lehetővé tették, hogy végre a Nemzeti Színház tagja lettem...”

Az Aczélhoz írott 1975-ös levélben az őt segítő hatalmat meg is személyesíti: „Nem tudom, hányszor és hol segített tudtomon kívül rajtam, ha keresztbefeledtem saját karrie-

rem útján, de a Nemzeti színházba [sic! – R. S.] Maga és Gáspár Sándor elvtárs nélkül sohse kerültem volna, ez sajnos bizonyos.”

A hatalom közreműködéséről tanúskodik az a két párbeszéd, amelyet Mezei a *Vallomástöredékekben* (139. o.) felidéz. Both Béla, a Nemzeti Színház új igazgatója hivatja: „– Van itt a fiókban egy csodálatos Mezei szerep: Anouilh: Colombejének Művészkirálynője. – Óh, Istenem – Béla, de boldog vagyok. Eltorzult arccal dől előre az íróasztal felett. – Csak nem képzelem, hogy ilyen elviselhetetlen púppal a hátamon vágok neki a Nemzeti színház [sic! – R. S.] igazgatásának?! – Akkor miért hivatott? – hebegtem. – Hogy ezt meg mondjam Magának. [...] Másnap próba után elmentem Gáspár Sándorhoz. Harmadnap hívtak a telefonhoz. – Both Béla beszélt. – Mária, mikor jön be aláírni a szerződést a Colombera? [sic! – R. S.] Vajon, ha 1945-ben nem utasítom el a Tragédia Évját és vele B. B. ölelését – mindez nem így történt volna?”

Hogy kellett-e Gáspár mellé még Aczél is ahhoz, hogy Mezei a Nemzethez kerüljön, nem tudjuk. Nem biztos. Gáspár 1964-ben még mindenképp nagyobb hatalom volt Aczélnál. Gáspár PB-tag. Aczélnak ugyan a miniszterhelyettesi tisztségénél jóval nagyobb súlya volt már 1964-ben is, de kevesebb, mint egy PB-tagnak, mint a „szakszervezeti mozgalom” vezérének. Gáspárnak azonban nyilván a színházakért felelős elvtársain keresztül kellett a befolyását érvényesítenie, és ezt leginkább Aczélon keresztül tehetette.

Both Béla a hatalom által ráerőszakolt, általa eleve nem kívánt beosztottat látott Mezeiben, akitől még

1945-ből eredő „sérelmek” lehettek. Ez önmagában magyarázza a Mezeivel szembeni ridegségét. 1981-ben pedig megjelenhetett egy ilyen Both Bélát diffamáló levél és visszaemlékezés. Both Bélát nem sokkal Mezei után, 1971-ben nyugdíjazták a Nemzeti éléről.

Mindezek alapján inkább gondolhatjuk, hogy Mezei mögött állt a hatalom Both Bélával szemben, mintsem fordítva. De ez persze csak a kettejük viszonyára lehetett igaz. Senki nem lehetett a Nemzeti Színház igazgatója hatalmi támogatás nélkül.

Fent idézett levelében ezt írja Mezei Aczélnak: „Láttam és hallottam Petőfiről beszélni, Petőfit mondani a Televízióban. Akkor az is kiderült, hogy *valódi* színész is lehetett volna Magából. Hála Istennek, hogy *valódi* vezető politikus lett helyette. Így sokkal többet használhatott, segíthetett nekünk.” Szigethy „segédszínészből”, illetve „műkedvelő színészből” lett politikai vezetőnek nevezi Aczél. (*Pikáns zsoltár*, 151. o., 154. o.) Nos, Aczél hivatásos színész is volt, olykor jelentősebb szerepekben is feltűnt. Ez az *Aczél és korunk* című monográfiából is kiolvasható (Sík Kiadó, 1997, 13. o., 16–17. o.), de ma már erről sokkal többet tudunk (Révész Sándor: *Aczél György színész is volt, mielőtt a Kádár-korszak nagy hatalmú politikusa lett*. Tudás.hu, 2024. március 1.)

Ez persze semmit nem mond arról, hogy milyen színész volt, és lehetett volna-e „valódi” színész. Ezt nem tudjuk. Színészi, versmondói tevékenységének néhány tanúja erről különbözőképpen vélekedik. Mezei Mária vélekedése Aczél egyetlen

Petőfi-szaválata alapján nem lehet perdöntő.

Alexandra Del Lago és Warrené szerepét Mezei Mária 1969-ben játszotta utoljára. Nagyjából addig, ameddig egészsége engedte. 1969 decemberében volt az utolsó bemutatója. Schiller *Stuart Mária*jában lépett fel 1970 májusáig. „Mikor 1970. január 5-én a hongkongi influenza vasmarka benyúlt értem dobozba-zárt művészetem régen fojtogató levegőjű kárpataira – a hazugul fogalmazott schilleri Erzsébet gyönyörű királyi ruháit tépte csak le rólam. Megkönnyebbülés volt. Még Alexandra del Lagó-t, legrokonabb lelkű színésznő gyereket se sajnáltam, hogy nem támad fel többé általam.” (*Vallomástöredékek*, 12. o.)

A nyugdíjazás ugyan ezek szerint nem sokat vehetett el Mezei Mária színpadi jelenlétéből, de ezt csak utólag lehet tudni. Annak pillanatában borzalmasan megviselte a művésznőt. Dajka Margit emlékezik vissza arra a délutánra, amikor színésztársa telefonált neki az utcáról, hogy remeg, nem tud elindulni: „Az utcán taxit fogtam, úgy robotgattam azonnal Mezei Máriaért. Felhoztam ide, hozzánk. Itt könnyek közt mondta el: szezon eleje lévén, felment az igazgatóhoz, épp az én tanácsomra, hogy megtudakolja, milyen szerepekre számíthat az idén... zavart csend után, ami a kérdést követte, így szólt: vagy menjek nyugdíjba talán? Pillanat, szólt erre az igazgató, sarkon fordult és kisietett a titkárságra. Egy perc sem telt bele, visszatért és letett egy levelet Mária elé: hát, ha így áll a helyzet, írja alá. A nyugdíjaztatási kérelme volt, ami – az igazgató gyors visszatéréséből

ítelve – már legépelve várta ezt az alkalmat.” (*Film, Színház, Muzsika*, 1980. október 4.)

Mezei Máriáé nem volt egyedi eset: „A Nemzeti Színháznak volt egy korszaka, még jóval előttem, amikor Mezei Máriát, Balázs Samut, Egri Istvánt, Bihari Józsefet úgy küldték nyugdíjba, hogy nem tartottak igényt további közreműködésükre. Ők valóban nagyon nagy sebeket kaptak és hordoztak tovább halálukig. Én is érezhetnék így, ha hajlamos lennék rá” – mondja Vámos László. (*Képes* 7, 1990. február 10.) A központi pártlap nem hagyta szó nélkül ezt a nyugdíjaztatási gyakorlatot: „Tegyük félre az illetet és az érzékenységet: Kiss Manyi nyugdíjba ment. Nyugdíjba ugyanúgy, ahogyan Mezei Mária. Természetesen látni fogjuk őket a színpadon, de már csak külön szerződés szerint fognak fizetséget kapni. Ehhez nincs köze a nyilvánosságnak és nem is érdeklik a részletek. De köze van a nyilvánosságnak ahhoz, hogy idős művészek nyugdíjazás előtt állnak és színházuk vezetői sóváran nézik a kiszemelt helyeket, mikor ürül meg státusz, mikor vehetnek föl az idős, nyugdíjba menő művész helyére fiatal. [...] Nehezen találunk szavakat. Nemcsak a fölháborodástól, hanem az elképedéstől is elakad szavunk. Kinek jutna eszébe Sir Laurence Oliviert nyugdíjaztatni? Vagy Alla Taraszovát, aki évtizedek óta vezető tragikája a moszkvai Művész Színháznak? A józan ész ugyan hol engedné meg a világon, hogy erejük teljében levő alkotó művészeket nyugállományba kergessenek? Mert kergetésről van szó, bárhogy szépítsük is a dolgot!” (*Népszabadság*, 1970. július 5.) Ezt MGP, vagyis

Molnár Gál Péter írta. Mezei Mária és Szigethy Gábor véleménye, miként Aczél Györgyről, úgy MGP-ről is a lehető legtávolabb áll egymástól. Mezei Máriának igen jó, Szigethy Gábornak igen rossz véleménye van MGP-ről, aki egyébként nem kevésbé lelkesedett Mezei Mária művészetéért, mint a művésznő hagyatékát gondozó irodalomtörténész.

„Molnár Gál Péter tehetséges színházi kritikus és jellemtelen, gerinctelen ember. Már harminc évvel ezelőtt is ez volt róla a véleményem... [...] Színházi írásai egy részét minden bizonnyal politikai rendelésre írta és ráadásul a Népszabadságban, az egyeduralkodó Magyar Szocialista Munkáspárt hivatalos lapjában”. (*Pikáns zsoltár*, 186–187. o.) Ezt írja MGP-ről Szigethy Gábor (aki maga is írt színikritikákat az egyeduralkodó párt központi napilapjába egykoron).

Az a kérdés, vélhetjük-e, hogy a Mezei Mária nyugdíjazását (is) élesen bíráló cikket MGP politikai megrendelésre írta? Ha igen, aligha gondolhatjuk, hogy Aczél intenciói szerint nyomorították nyugdíjba a színésznőt megbízott pártkatonák. Ha mégis ezt gondoljuk, akkor viszont azt kell hinnünk, hogy MGP a központi pártlapban frontálisan szembement Aczél intézkedésével.

Miközben a színésznő és krónikása ellentétesen vélekednek MGP-ről, egyetértenek abban, hogy a színikritikus olykor Aczél szócsöveként szólal meg. Mezei Mária ugyanis ezt írja Aczél Györgynek szóló 1975-ös levelében: „1972 okt. 16-án a Népszabadságbeli születésnap köszöntőt s a »Színház« c. lapban elindított »Bujdosó lány«-t sírva köszöntem telefonon Magának.” Mezei tehát

úgy vélte, hogy az MGP által írt köszöntőt Aczél Györgynek kell megköszönnie: „Mezey Mária pedig igazán hölgy. Első Hölgy. Vagyis: Prima Donna. Évtizedekig volt első hölgy színpadjainkon... [...] Ő volt a magyar színpadok legértelmesebb királytigrise... [...] egyike a nagy magyar színésznőknek. A leghitványabb szerepben, a legüzletibb sandaságú színházacska színpadán is az emberi jellem legteljesebb, mélységeit nyújtotta közönségének. Ha cukrászdában énekelte dalait és mondta Arany, Petőfi, József Attila verseit vagy zoltárokat énekelt, akkor is a művészi teljességet kínálta. Önmaga meggyújtásával terjesztette a szépet, az emberit.” (Népszabadság, 1972. október 15.) (A színésznő nevét sok helyen írják y-nal is, i-vel is. A *Vallomástöredékeket* Mezeiként jegyzi, leveleit is így írja alá. Ezt tartom mértékadónak a lexikonokkal és a Wikipédiával ellentétben.)

Az első dokumentum, amelyet az Aczél-hagyatékban Mezei Máriától találunk, egy névjegy 1971. május 19-i dátummal. „Kőkapu 10-es szoba”. „Isten hozta, kedves Aczél elvtárs”. (Ms6084/141.) Ennyi a szöveg.

A Kőkapu egy Károlyi-kúriából lett üdülő a Börzsönyben. 1971-ben egy időben időzött itt Mezei Mária és Aczél György. Négy évvel későbbi levelében a színésznő visszaüt arra, hogy 1945-ben a kastélyból kidobta őt Károlyi gróf inasa, most pedig... „1972-ben [helyesen 1971-ben – R. S.] a legszebb kőkapui szobában egész népünk nevében köszöntem meg a helycserét – hát igen, az Istennek – de hát én mindenben Őt látom. Magában is. Ó, milyen őszintén

tiltakozott akkor, mert át akartam adni a díszszobát.” A levél más helyén is szó esik a Kőkapuról: „Bizony négy éve már, hogy Kőkapun utoljára találkoztunk, és maguk [ti. Aczél és felesége – R. S.] búcsúzaskor megkerestek az udvari szobában... [...] füzeteimmel borított ágyamon – akárcsak most – fulladozva – életem eredményét próbáltam megfogalmazni. TV önállómra készültem lázasan, roncsoltan, világmegváltó tiszta szándékkal. Ha örülség is – csak így érdemes bármit csinálni – még akkor is, ha nem lesz belőle semmi. Nem is lett. Maga viszont megsimogatott, s bizonyára vigasztalásul arra kért, írjak kézzel írott levelet Magának, mert gyűjti a híres nagy emberek leveleit.”

Ezek szerint Mezei Mária nem Aczélnak rőttta fel a kudarcot, aki azt ígérte neki, hogy majd Szinetár Miklós keresni fogja. Nem tudjuk, kereste-e egyáltalán.

„A Magyar Televízió kapuja – hiába kopogtam, zörgettem, dörömböltem rajta 1960-tól 1971-ig – mondanivalóm »idealista világszemlélete miatt« zárva maradt.” (*Vallomástöredékek*, 168. o.) Azért nem teljesen maradt zárva. Az 1959-ben feltámadt *Bujdosó lányt* „Hat esztendő múlva – vigasztalásomra – két jóbarátom filmre rögzítette, s a televízió suta környezetben sajnos le is adta. Szánalmas volt. Az objektív előtt nincsenek csodák!” (*Vallomástöredékek*, 203. o.)

Csak az 1952-ben betiltott negyedórás összeállítást sugározta a Magyar Televízió 1968. december 6-án háromnegyed nyolckor a „Közös erővel. A szocialista országok gazdasági együttműködése” című műsor és a TV-híradó között.

Mezei Mária nyilván az *Életem történetének*, életét és *Üzenetét* átfogó önálló estjének a tévéváltozatát szerette volna megvalósítani. Hiába. Csak egy zsoltár lett belőle gyermekhangra azon az utolsó fellépésen 1980-ban Veszprémben.

Egy dolog jött még össze: „A televízióban ezen a héten Mezei-műsor lesz. Látunk majd valamennyit a régi Mezei Máriából, de ami fontosabb, a maiból is. A televízió forgatócsoportja Vitray Tamás vezetésével napokat töltött a kis házban, a betegágy mellett, s az eredményt, egy negyvenperces Mezei-show-t, látjuk ezen az estén.” (*Lobogó*, 1977. április 28.) 1977. május 3-án adta le a Televízió ezt a műsort 21 óra 35 perces kezdettel.

Az önálló est megjelent dupla hanglemezen *Bujdosó lány* címmel 1980 októberében, és a kiadvány 1981-ben megkapta Az év lemeze díjat. Pár hónappal később megjelent a *Vallomástöredékek* is az önálló est szövegével. Ez volt Mezei Mária *Üzenetének* a helye a diktatúra nyilvánosságának tölcserében... Ezt a helyet is csak a színésznő életének a vége felé foglalhatta el, amikor ő már a lélegeztetőgép fogságában élt.

A Magyar Televízióval ellentétben: „A Rádió jó barátom volt. Mikor 1973 nyarán Tamássy Zdenkó bekopogott és élő adásban »Kalandozni« hívott – boldogan vállaltam. Reménykedtem, hogy az ismerős mikrofonba egy óra alatt minden adósságom kibeszélhetem.” Nagyrészt ki is beszélt. Beszélt a hitéről, elhangzott a *Mikor Csíkból elindultam...* stb. Az egyórás beszélgetés 1973. július 14-én elhangzott a Petőfi rádióban, a szövege pedig megjelent a *Confessióban*

(1978/3.) és a *Vallomástöredékekben* (15–33. o.).

Ez azonban nem pótolhatta a minident átfogó önálló estnek az elhangzását. Elhangzott az is teljes egészében, két részben 1970 decemberében – az újvidéki rádióban. Ennek a felvételével tárgyalt, illetve harcolt a színésznő a Magyar Rádió illetékeivel 1978 novemberétől 1979 júliusáig.

Erről a harcról is beszámol Aczél-nak, és küldi a harc során keletkezett levelek másolatait. A levelekből nehéz kibogozni a történetet, talán nem is szükséges itt. Valami félreértés folytán azt hitte Zentai János főosztályvezető, hogy az önálló est olyan változatát kívánja Mezei Mária újra fölvenni, amilyennel New Yorkban szerepelt, s amelyben a hitvalló és a székely rész dominánsabb volt. Aztán kiderült, hogy csupán az újvidéki rádióban leadott változat bizonyos kiegészítéséről és javításáról lenne szó. Erre írta a főosztályvezető, hogy „Egyet kérek. A kiegészítésben ne legyen vallásos propaganda és Erdély siratását se mélyítse el, mert egyiket sem engedhetem meg”. (Ms6084/153.)

A betegágyából harcoló színésznő ebben az esetben is Aczél segítségét kéri, majd mellékeli a vitás kérdéseket reményei szerint végleg lezáró levelét egy Aczélhoz írott és 1979. július 8-ra datált kéziratos levél mellékleteként: „Drága jó Gyuri – hálás szívvel köszönöm segítségét – rettenetes, hogy újból terhelem – de kérem, olvassa el a mellékelt cikket. [...] *Az utolsó percben* igyekszem törleszteni adósságom apám felé – Hát ezért kérem további segítségét – Könyvem szeretném majd küldeni – A levél a Rádió-harc remélem utolsó

menete. Maga nélkül ott is mire jutottam volna?!” (Ms6084/145.)

Valóban az lehetett az utolsó menet. 1979. augusztus 18-án szombaton és 26-án vasárnap délelőtt két részben, 105 percben a Petőfi rádióban leadták a *Bujdosó lányt* Mezei Mária „1969-ben bemutatott önálló estjeként”.

A mellékelt cikket 1938-ban írták Mezei Mária apjáról mint igaz emberről, az adósság törlesztése pedig az apjához, a síron túlra szóló levéllel történt meg, amely a *Vallomástöredékek* utolsó szövege lett.

Mezei Mária nyilván valamelyik tekintélyes állami kiadónál szeretett volna megjelentetni a könyvét. Ezért is örült annak, amikor Aczél közölte vele: szolt Illés Endrének, hogy rendelje meg a könyvet. A Szépirodalmi Kiadót vezető Illés erre alkalmasabbnak tűnt, mint Kardos György, a Magvető öntörvényűbb igazgatója, Illés egyébként is munkakapcsolatban állt Mezeivel, aki több darabjában játszott.

Illés azonban nem rendelte meg a könyvet. Azt a reformátusok rendelték meg: „egyházunk kitárta karját a Bujdosó lány felé s haza akarja vezetni: kéri könyvemet”. (*Vallomástöredékek*, 35. o.) A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya adta ki a művet, amelyet két kiadásban villámgyorsan elkapkodtak. Az egyházi kiadónak nem voltak olyan lehetőségei egy könyv promotálására, terjesztésére, mint a nagy állami kiadóknak, a példányszámot pedig az esetek jelentős részében politikai szempontok szerint szabták meg. Bizonyára ebben az esetben is ez történt.

Aczélnek köze kellett legyen ennek a megoldásnak a kimunkálásához.

Jellegzetesen aczéli megoldás volt ez: a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad. Legfeljebb a kecske mégsem lakik egészen jól, de annyira igen, hogy ne mekegjen panaszosan.

Feltehetjük, hogy mérlegelték, milyen feltételekkel, kihagyásokkal, a hitvalló jelleg milyen leszűkítésével vállalhatná fel ezt a könyvet az állami könyvkiadás. A benne szereplő szövegek túlnyomó része előadásokból, publikációkból, kéziratokból ismerhető volt már. A mérlegelés eredménye, amelybe Aczél szokása szerint többeket bevonhatott, az lehetett, hogy könnyebb és sokkal kevesebb konfliktussal jár beszorítani a *Vallomástöredékeket* a vallásos-egyházi művek ketrecébe, mint illetően jellegének elmosásával államosítani.

Illés Endre aligha tehette meg, hogy az Aczéllal való megbeszélés nélkül szabotálja el az Aczél által megígért megrendelést. Az „aczélos” megoldás ilyen megbeszélések során alakulhatott ki.

Aczél kézírásos levélben köszönte meg a dedikált kötetet 1982. január 25-i keltezéssel: „Kedves Művésznő! Drága Mária! Örömmel és meghatóttan vettem kézbe »Vallomástöredékek« kötetét és köszönöm kedves ajánlását. Örültem, hogy megírta, hogy megjelent, és meghatótt, mert tudom, milyen nehéz körülmények között született, és hogy mégis volt hozzá ereje, ember feletti ereje. Milyen megrendítő írásának őszintesége. Köszönöm azt a különleges gondoskodást, a telefonját. Azt hiszem, hogy hozzávetőleg sejtem, milyen erőfeszítésbe kerülhetett! Tisztelettel és csodálattal szeretném azt kívánni, hogy legyen ereje folytatni, hogy a töredékek kiteljesedjenek és bámuló olvasói lehessünk teljes,

küzdelmes, önfeláldozó művészpályájának. Ezt várja tisztelő híve.” (*Pikáns zsoltár*, 210. o.)

A levélre két nappal később válaszolt a művész: „Drága Gyuri – a boldogságtól sírtam – míg levelét olvastam – Könyvem sohse jelenhet meg – ha maga nem »vigyázott« volna rám sok sok éven át. Sajnos ez kimaradt a könyvből. – Ha Isten és Maga akarja talán a Vigiliában pótolnám... Megengedné-e, hogy közöljek az én Magának írt régi levelemből...” (Ms6084/149.)

Aczél ezt természetesen nem engedte meg. Nem is engedhette volna meg magának.

De vajon hol lehet az Aczélnek dedikált példány?

Az állampárti diktatúra a hatalmi beavatkozás olyan nagymértékű szükségletét és lehetőségét teremtetten meg, amely kérelmezésre és hálára kötelezte mindazokat, akiknek nem állt módjukban erről a beavatkozásról lemondani, ha folytatni kívánták alkotómunkájukat, művészi munkájukat, biztosítani kívánták annak nyilvánosságát, és nem szerettek volna méltatlan körülmények között élni az állami mecénatúra kizárólagossága mellett és a hiánygazdaság körülményei között sem.

A kérelmezésnek és hálának Aczél György kitüntetett célszemélye volt. Alighanem a legkitüntetettebb. Hálás dolog volt hálásnak lenni Aczélnek, mert ő a feléje irányuló érzelmeket igyekezett visszatükrözni úgy, hogy a hálás személy megtiszteltnek és megbecsültnek érezze magát. Ez felelt meg politikai és személyes érdekének és habitusának, sznobizmusának egyaránt.

Ezeknek a kapcsolatoknak számos példáját dokumentálhatjuk az Aczél-hagyaték anyagával. Ezt mutattuk itt be egy nagy formátumú művész példáján.

Aki nem barátja a diktatúráknak, de barátja a művészetnek, nem lehet boldog egy nagy művész ilyen magas hőfokú érzelemnyilvánításától, amely a diktatúra legfelsőbb vezetőinek egyikét érinti. Aki pedig azzal áztatja magát, hogy ez az érzelemnyilvánítás nem volt őszinte, nem voltak mögötte valódi érzelmek, annak olyan mértékű képmutatást kell feltételeznie Mezei Máriáról, ami nem fér össze az ő megbecsülésével, nem fér össze azzal, hogy hitelesnek tartjuk a személyiségét, az írásait, a megnyilvánulásait. Nem fér össze azzal, hogy hitelesnek tartjuk a hitét.

Pető Iván

Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció

Karády Viktor és Kemény István 1970-es évek végén született, könyvnyi méretű tanulmánya a magyarországi zsidóság polgárosodásban betöltött szerepéről magyarul most jelent meg először. A mű önmagáért, de Kemény István és Karády Viktor külön-külön is indokolják, megérdemlik a kiadást.

A két szerző az eredeti publikálás idején Párizsban élt, a neves francia szociológushoz, Pierre Bourdieu-höz kötődő tudományos intézetben dolgozott. Munkájuk is a Bourdieu által alapított folyóiratban (*Actes de la Recherche en Science Sociales*) látott napvilágot, két részben, 1978-ban, illetve 1980-ban.

A mű keletkezésének érdekes történetéről Karády a mostani kiadás *Előszavában* részletesebben is beszámol. Ezzel az esszének nevezett írással fordult a szerzők érdeklődése először a magyarországi zsidóság irányába. Míg azonban Keménynél ez egyszeri alkalmat jelentett, ahogy Karády írja, emigrációs útkeresésének stációja lett, szerzőtársánál fordulóponttá vált, kutatásainak tartós, mondhatni végleges irányát jelölte ki.

Felmerülhet, hogy ez a kimondottan magyar tárgyú, a zsidóság szerepének vizsgálatán messze túltekintő társadalomszociológiai, -történeti munka miért nem jelent meg itthon egészen a mostani kiadásig. Hogy a nyolcvanas években miért nem, arra egyszerű a válasz: az 1977-ben

emigrációba kényszerült Kemény István munkái Magyarországon a rendszerváltásig nem kaphattak hivatalos nyilvánosságot, a hazai szegénységgel, a cigányság helyzetével foglalkozó szociológiai kutatásai miatt már 1973-tól publikálási tilalom sújtotta. Karády Viktor 1956-os emigrálásának „bűne”, a hetvenes évekre már elévült, így Magyarországon kutatóként, iskolaszociológiai vizsgálódásaihoz gyűjthetett adatokat. A könyvben közölt statisztikai információk döntően innen származnak. Arról, hogy 1990 után, mostanáig miért nem merült fel a kiadás, Karády az *Előszó*ban nem ejt szót, holott úgy látja, a témáról más, a könyvükhöz hasonló ambíciójú, globális értelemezés máig sem született.

Érdekes képet mutat a nyolcvanas évek magyar nyilvánossága, ha abból a szemszögből vetünk egy pillantást a dolgoszatra, hogy megjelenhetett volna-e, amennyiben nem Kemény az egyik szerző. A válasz: nem zárható ki – kivéve a Tanácsköztársaságról szóló, tabukat érintő néhány oldalt. A tanulmány szemlélete ugyanis, amelyre Bourdieu észrevehetően hatott, nem volt ugyan konform azzal, amit akkoriban Magyarországon hivatalosnak tekintettek, marxizmusnak neveztek, de „belefért” az egyre flexibilisebb, csak bizonyos tabuk betartásához ragaszkodó kultúrpolitikába. Elég itt csak arra hivatkozni, hogy Bourdieu műveinek egy válogatását 1978-ban ma

elképesztőnek tetsző 6000 példányban kiadták.

Karády is említi az *Előszóban*, hogy 1984-ben megjelent Hanák Péter összeállításában egy – ahogy írja – „tabudöntő áttörésnek számító” kötet *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* címmel. Itt a gyakorlatilag addig szintén publikációs tilalom alatt álló Bibó István 1948-as, zsidókérdéssel foglalkozó esszéjét is újraközölték. Hanák saját, asszimilációról szóló tanulmányában (tegyük hozzá, ez volt a *Bevezetésen* kívül a könyv egyetlen friss írása, amely eredetileg a *Jelenkor* című folyóiratban jelent meg 1983-ban) még hivatkozott is Karády és Kemény művére. (A kötetet az akkor a Hazafias Népfront élén álló Pozsgay Imre *Bevezetése* „legitimálta”.) Sajátos módon jelezte a zsidóság korábbi szerepének tárgyalhatóságát mások mellett az is, hogy 1986-ban reprint kiadásban kiadták az egykori újpesti rabbi, Votianer Lajos 1922-ben megjelent *A magyar zsidóság története* című művét. Ez távol állt ugyan a hatvan évvel későbbi társadalomtudományi szemlélettől, és természetesen nem ismerhette a „történet” folytatását, a zsidótörvényeket, a népirtást. Ugyanakkor számos, a Karády–Kemény-könyvben is használt és részben hasonlóan is értelmezett statisztikai adatot közölt a Trianon előtti Magyarország izraelitának nevezett népességéről, egyebek között a felülreprezentáltságot bemutató arányukról a középfokú és felsőoktatásban, illetve ennek ellenkezőjéről a közszolgálatban.

Karády a mostani kiadás *Előszavában* azt írja: a feudalizmus utáni hazai társadalomfejlődésben a zsidósággal kapcsolatos érdekvi-

szonyokra, a zsidók és nem zsidók közötti távolságra és az egyenlőtlenségek rendszerére fókuszáltak, és kiemelten figyeltek a foglalkozási mobilitásra, az iskolahasználatra. A könyv fő témája mellett a szerzők többször is jelentős kitérőt tesznek, hogy a társadalmi miliőt megvilágítsák. Így például esszéisztikus leírást adnak a dzsentrikről, az értelmiség helyéről az osztályszerkezetben stb. Szembetűnő viszont, hogy a „főszereplő” zsidóság szinte homogén, felfelé igyekvő, vállalkozói hajlamú vagy magas iskolázottságra orientálódó tömbként jelenik meg, alig látszanak a kevésbé mobil ortodoxok, a vidéki és nagyvárosi, habár asszimilációra hajlamos, de a modernitástól távol álló kisegzisztenciák vagy a zsidó származású alkalmazottak, bérmunkások.

Az 1980-as évek feltételezett magyarországi olvasója számára a mű egyik érdekessége, újdonsága – az adatgazdagságon túl – az lett volna, ha megismeri a szerzőknek a zsidóság társadalmi meghatározásáról, az asszimiláció folyamatáról vallott nézeteit. Hogy mennyire alkalmas a társadalmi osztály kategóriája a téma tárgyalására, azt később feltehetően a szerzők is másként látták, mint itt. Mindenesetre egyebek között azt olvashatjuk, hogy az asszimiláció csak az osztályelszigetelődés feladásával, az etnikai, kulturális csoporthatárok újrarajzolásával lehetséges. Első állomás az integráció, amikor egy kisebbség elsajátítja a többség elemi társadalmi jártasságait, a nyelvet, öltözködést stb., de őrzi identitását, a zsidóság a vallását, sajátos közösségi értékeit. Tegyük hozzá, mindezek a létező társadalmi osztályokon belül és nem

azokat átlépve lezajló folyamatok. Az akkulturálódás egy előrehaladottabb fok, amikor a sajátos kohézió már bomlóban van. Az asszimiláció a folyamat befejeződése, amely feltételezi, hogy a befogadó környezet jóváhagyja a beilleszkedési szándékot, ideális esetben az integráció kölcsönös. A végső stádiumhoz a szerzők, a felekezeti szabályok általi megosztottság fokozatos jelentéktelenülésének feltételeként fontosnak tekintik a szekularizációt, és bevezetik a fúzió fogalmát, ezzel jelölve azt az állapotot, ahol az eredet már nem lényeges.

A könyv a két világháború közötti időszakot a korábbi korszaknál jóval elnagyoltabban tárgyalja. Érdemben nem tér ki arra például, hogy a zsidótörvények és a holokauszt, a zsidó származás faji alapú „kezelése” – mondjuk így – visszamenőleg is átírta az asszimiláció történetét, hiszen a szándékot és következményeit is megsemmisítette. A tanulmány ugyanakkor természetesen nem foglalkozhatott azzal, hogy a társadalom tényleges tagoltságát szőnyeg alá söprő kommunista rendszer évtizedei után, a jelentős szekularizáció ellenére, milyen széles körben és elevenen jelent meg nyilvánosan a zsidó származás szempontja.

A könyv zsidó asszimilációt keretező elképzelése a keresztény és zsidó uralkodó rétegek stratégiai szövetsége, amelyet olykor társadalmi szerződésnek is neveznek. A természetesen informálisnak tekintett szövetség lényege, hogy a 19. század utolsó harmadától az első világháborúig az egészében liberális nézeteket képviselő (nem zsidó eredetű), nagyjából részben elszenvedő nemesség leszármazottjai

és a közéjük olvadt közrendűek megtartották az állam kormányzásának pozícióit, de a (nagyobbrészt zsidó származású) polgárságnak átengedték az ipari és kereskedelmi kapitalizmust, a kultúraszervezés és a szakértelmiségi pályák egy részét. A polgárság, anyagi és szimbolikus haszna alapján, lemondhatott a politikai ügyek érdemi irányításáról, míg a politikai hatalom hagyományos birtokosai egyrészt „mentesültek” a kapitalizmus „megtanulásától”, másrészt fontos volt számukra, hogy a nyelvi és kulturális értelemben hozzájuk asszimilálódók biztosították a magyar nemzetállamban a nemzeti kisebbségekkel szemben a magyar többséget. Itt indokolt megjegyezni, hogy Karády későbbi műveiben lényegében továbbvitte a stratégiai szövetség koncepcióját, amelyről értékelői indokoltan állapították meg, hogy a 20. század első felében többek által különféle módon képviselt, a magyar társadalom dualitásáról, a történelmi nemzeti, illetve a modern polgári társadalom ketősségéről vallott elképzelésre épül.

Meglehetősen vitatható a zsidó származású vállalkozók és a hagyományos magyar politikai osztály első világháború előtti érdekegyezését, pontosabban érdekütközésének hiányát átfogó stratégiai szövetséggé, mintegy megállapodássá konstruálni. Amennyiben létezett volna ilyesmi, éppen a zsidó származásúak társadalmi tagoltsága miatt, a zsidó származásúak számottevő része nem tartozott volna a hatálya alá. Nemcsak társadalmi státuszuk, hanem annak alapján sem, hogy sokuk identitásában nem szerepelt az általuk vallásnak tekintett és ilyen-

ként elhagyott zsidóságuk. Mindez azért is érdekes, mert létezik a két világháború közötti hivatalos antiszemitizmusnak olyan „igazolása” is, amely a „megállapodás” zsidók általi 1918–19-es felrúgásával, politikai szerepvállalásával indokolja ezt a politikát.

Érdekes, hogy a könyv borítója mintha felelne a zsidók kormányzattól távolmaradásának tézisével. Három férfi képét látjuk a dualizmus korából. Kvízkérdésként is elmegy: ketten közülük zsidó származásúak, egy magyar arisztokrata, ugyanakkor ketten magyar honvédelmi miniszterek voltak, ez hogyan lehetséges? Bizony, Andrássy Gyula és Hazai Samu egyaránt viselte ezt a posztot (a harmadik személy a gyáros Weiss Manfréd). Persze a zsidó származású miniszter kivételnek számított, Hazai után még Vázsonyi Vilmos került ilyen pozícióba az első világháború végén. De ellentmond a „szereposztásnak” más esetek mellett az is, hogy Budapestnek 1913-ban zsidó származású főpolgármestere lett, Heltai Ferenc.

A nagyjából ötven éve „elfekvő” történeti tárgyú írás eredeti szövegének lényegében változatlan közlésével összeegyeztethető lett volna néhány pontosító jegyzet. A szerzők például az 1919-es fehér- és vörösteror egyaránt többbezzres áldozatáról írnak, holott, ha pontos számok nem állnak is rendelkezésre, az elmúlt évtizedek kutatásai nyomán abban nagyjából konszenzus született, hogy a reális szám mindkét esetben 500-600 körül van.

Egyes kifejezések pontosítása is jó lett volna. Éppen egy zsidó asszimilációról szóló műben, a bonyolult identitás miatt, valódi nehézség az érintettek együttes megnevezése. Az egykori statisztikák, az adatokat az anyakönyvezett vallás alapján bontva, az izraelita kifejezést használták. Ugyanakkor számos okból a zsidó származásúakat nem lehet egyöntetűen izraelitának, mint ahogy „szimplán” zsidónak vagy hittársnak sem nevezni. Az említett kifejezések szinonimaként használata némileg zavaró. Nem könnyű a nem zsidók emlegetésekor sem megfelelő formulát találni, hiszen az evidensnek látszó magyarok vagy keresztények megnevezés éppen a magyar identitású, illetve a kitért zsidók miatt nem alkalmas. A könyvben néhány helyen használt törzsökös magyar, idézőjel nélkül viszont bizonyosan nem jó megoldás. A mű meghatározó témája a zsidóként számontartottak magas aránya a középfokú és felsőoktatásban. A helyzetre létezik egy nem túl szép, de egyértelmű kifejezés: felülreprezentált, a mű ugyanakkor a túliskolázás kifejezést használja. Ez a szó azonban már foglalt, akkor alkalmazzák, ha a munkavállalóknak magasabb az iskolai végzettségük, mint amire a munkájukhoz szükség lenne.

Karády Viktor, Kemény István: Zsidóság a magyar nemzetépítésben. A numerus clausus előtt és azután. Fordította: **Havas Gábor** és **Fáber Ágoston** (nevük csak az Előszóban szerepel, hiányzik az ilyen adatokat közlő helyről). Budapest, 2023, Múlt és Jövő. 244 oldal, 4420 forint.

„Tévedés történt az ön javára”

A hétszáz oldalas *Megsemmisülni* mindössze három év után követte a feleolyan vastag, mégis kétszer olyan sokáig írt *Szerotonin*t, vagyis a mostanában a bukmékerek Nobel-esélyeket latolgató listáinak élvonalában szereplő francia regényíró az utóbbi időben kimondottan rákapcsolt. Az új regény ehhez képest feltűnően lassú. Ezzel függhet össze, hogy akárhol is kellett félretennem, könnyű volt visszatérni a világába, hosszabb vagy rövidebb idő múltán is zavartalanul tudtam folytatni.

Houellebecq-nek, mint a nagy melankolikuskoknak, mindig is volt érzéke az elégikusság iránt, de mint a nagy cinikusok, ezt jól palástolta: korai regényeinek mozgalmas cselekményszövése, látványos kulisszái, sarkos politikai helyzetértékelései, a kiegészített főhősök hol végzetesebb, hol felszínesebb kiábrándultságának harsány színei valahogy rendre túlharsogták a lemondó végkicsengéseket. Pedig a magyarul elsőként megjelent *Elemi részecskék* utolsó oldalai is eléggé elégikusak: onnan nézve előre nem látható, rideg fenség ragyogja be az egész regényt, mintha a benne felvetett problémákra csak egy steril műtő hideg, fehér fényei között születhetne meg a megoldás.

Abban általában egyetértnek az olvasók, hogy a magyarul elsőként megjelent két regény, az *Elemi részecskék* és *A csúcson* a szerző legjobb munkái közé tartozik. A harmadikként megjelent *Egy sziget lehetősége* is nagyon jó, csak ta-

lán – már vagy még – nem olvasták elegenden. Az első két könyv még nem kapott burkolót, a címlapjuk meg lehetőségen hatásvadász módon ábrázolta a női testet, a belíveket pedig olcsóbb, sárgás papírra nyomták, vagyis a könyvek külső megjelenése valósággal lektúrt ígért. A harmadik kötet viszont már a komoly irodalomnak kijáró nyomdai ornátusban jelent meg, ráadásul a tartalma sem volt olyan botrányos, mint helyenként az előzők vagy éppen a következő, *A térkép és a táj*, amelyben az író bemutatja a saját bestiális meggyilkolását is. Nekem ez utóbbi, de különösen a következő könyv, a kis-laposan publicisztikus *Behódolás* csalódást okozott, míg a *Szerotonin* érzésem szerint szerencsésen talált vissza Houellebecq korábbi hangjához, típusaihoz és témáihoz, bár azt nem lehetett kikövetkeztetni belőle, hogy hogyan is fog folytatódni az írói pálya. Még a korábbi könyveket felidéző önisméltéseknek is örültem, miközben – visszanezve – a vidéki cselekményszál, a tengerparti jelenetek már a *Megsemmisülni* arányából vetítettek valamit előre.

Az új regény kiterjedtnek még nem mondható visszhangja nagyon kedvező, a *moly.hu* aprólékosabb kommentelői például bizonyos fokú kellemes zavarról számolnak be, váratlannak tartva a könyv lassabb tempóját, gyengédebb tónusait. A Snowwolf nicknevet használó hozzászóló szerint egyenesen ez az író első olyan könyve, amelyben „halk derű

(...), valami elfogadó bölcsesség, az élet szeretete” csillan fel; értékelését így fejezi be: „Houellebecq, remélem, még fog írni – félek ugyanis, hogy ennél jobbat már nem tud (...), és kevesebb már nem éri be.”

Csuhai István sem kevésbé lelkes az ÉS-ben: a könyvet szerzője „eddig legterjedelmesebb, egyúttal legmonumentálisabb és bizonyos értelemben leggondosabban kiegyensúlyozott műve”-nek, illetve „minden eddiginél finomabban és cizelláltabban barázdált regény”-nek nevezi. Csuhai az író művészetével való megismerkedésre, saját szavaival élve a „Houellebecq-szüzeknek” is ajánlja a könyvet, bár ehhez a *Megsemmisülni* szerintem tempójában és tendenciájában is túlságosan élesen különbözik az író eddigi könyveitől: visszafelé olvasva az életművet könnyen tévesnek bizonyuló várakozásokat kelthet. „Kiemelném azt a csúcsjelenetet, amiben megcsillan a »régi« Houellebecq: mikor a főszereplő igénybe veszi egy prostituált szolgáltatásait” – írja a *moly* sziddhartha nevű kommentelője, jó érzékkel mutatva rá, hogy a Houellebecq-regények egyik korábbi, provokatív főszólama itt alkalmi, mellékes, szinte csak ironikusan öntalálásszerű motívummá halkul.

Mindent egybevetve a könyvvel nincs semmi probléma, bárki nyugodtan elolvashatja, nem lesz – a szereplőkkel ellentétben – semmi baja. Igaz, e sorok írójából nem váltott ki különösebb kritikusi ingereket, úgy érzem, igaz rá, amit Schöpflin Aladár mondott Ottlik egyik novellájáról – „olyan hangsúllyal, mintha egy tojásra, egy lámpakörtére vagy legfeljebb egy meglékelte görögdinnyére mondaná: (...) nem tök, nem záp, ehető,

becsavarható, ég”, azaz: „jó”. Más szóval: egy darabig nem tudtam eldönteni, hogy amit olvasok, az olyan, mint egy nem egészen első osztályú író kimondottan jól sikerült regénye, vagy inkább egy kiváló író majdnem első osztályú könyve lehet ilyen.

Egy idős ember agyvérzést kap, amelynek következtében majdnem teljesen elveszti a kommunikációra való képességét, egyik gyerekének szinte csodálatos módon rendbe jön a házassága, egy másik végre elhagyja rideg feleségét, és rátalál az igazi szerelemre. Közben a francia egészségügyi rendszer, sőt a nagypolitika kulisszái mögé is bepillant-hatunk, Houellebecq ráadásul még egy krimi, hovatovább thriller ígéretével is megajándékozza az olvasóit. És bár ez utóbbi szálát később kissé lógva hagyja, azt hiszem, ez az első könyve, amelyből egy elég jó netflixes minisorozatot lehetne forgatni. Egyébként *A térkép és tájban* is sor kerül nyomozásra, az *Elemi részecskék* olvasható akár sci-finek is, *Egy sziget lehetősége* című könyvének egyik szála pedig tisztán az.

Az író tehát vonzódik a periférikus irodalmi műfajokhoz, de bárhogy csúri-csavarja, odáig most sem puhul, hogy happy enddel ajándékozná meg az ő hűséges olvasóit. Már *A csúcson* is úgy ért véget, hogy a főhősre épp rátalált a megszenvedett boldogság, amikor közbeszólt a valóság. A szereplők mindenesetre ebben a könyvben sem számíthatnak sok jóra, igaz, most legalább tartósan elhihetik, hogy – mint az egyik alak az adóhatóságtól érkező egyes levelek formuláját felidézi – „tévedés történt a javukra”. Végül persze kiderül, hogy amíg *A csúcson*-ban a brutális – bár nem példa nélküli –

véletlen egyértelműen tragikus végkifejlethez vezetett, a hétköznapi banális, de nem kevésbé fájdalmas fejlemények a *Megsemmisülni*-ben az elfogadás gesztusai révén valamiféle e világi nirvána távlattalan elégikusságába oldódnak.

A könyv cselekményét tehát egyrészt egy súlyos agyvérzésen átesett idős ember gyermekeinek magánélete, illetve szakmai tevékenysége – különösen az elbeszélőé, a gazdaságpolitikus Paul Raisoné – alkotja: ezeket követve Párizsból Burgundiába is eljutunk, miközben egy furcsa terrortámadás-sorozat logikájának a felfejtése is megtörténik, mégpedig a kommunikálni szinte egyáltalán nem tudó, egykor titkos ügynökként dolgozó, szélütött apa segítségével. Őt egyébként a gyerekek egy egészen groteszk művet végrehajtásával szabadítják ki egy eleinte ideális, később elfogadhatatlanná változó egészségügyi intézményből, illetve a megírás jelenénél – Houellebecq-tól már megszokott módon – néhány évvel későbbi jövőben játszódó regényben sor kerül a következő francia elnökválasztásra is. Ennek a szálnak az ideális olvasója nyilvánvalóan francia: egyes politikusok a saját nevükön szerepelnek, a majdani utódja után különös módon visszatérni készőlő, éppen hivatalban lévő elnök figurájában pedig az író honfitársai állítólag világosan felismerik Macront. Egy-két szereplő neve még a magyar olvasóknak is derenghet, de már a francia sztárújságírókéi aligha.

Az, hogy egy kortárs világirodalmi alkotásból mi jön át a magyar változat rivaldáján, egyébként is olyan kérdés, amely a kritikus figyelmét a műre mint műfordításra irányíthatja. Innen tehát a fordítással foglal-

kozom, annál is inkább, mert a könyvet egyrészt csak ajánlani tudom, különösen a szélesen áradó, saját kanyarjaiban, visszafolyásaiban és holtágaiban szívesen időző történetek kedvelőinek.

Houellebecq fordítója a kezdetektől fogva Tótfalusi Ágnes: a francia író a tőle megismert hangon kedvelte meg a magyar olvasó. A fordító most is jó munkát végzett, nincsenek a könyvben rendszerszintű problémák, például a szöveg nincs se alul-, se túlszínezve. A nagy terjedelmhez képest nem kirívóan nagy a homályos vagy pontatlan megoldások száma sem, de az olyan hibákat, amelyek megakasztják az olvasást, gondosabb szerkesztői munkával el kellett volna tüntetni.

A *molyon* a már idézett sziddharta kimondottan sokallja „a helyesírási/elütési hibákat”, és amikor a tájképfestő Claude Lorraine polgári neve „Gallé”, egy párizsi sugárúté „La Motte-Piquet”, egy pályaudvar elnevezése pedig „Gare de Nord”, formában szerepel (ez utóbbi nem is egyszer) a helyes „Gellée”, „La Motte-Picquet” és „Gare du Nord” helyett, az csakugyan szembeszökő. Ahogyan az is furcsa, hogy a 321. oldalon egy különös szóképződmény – „tulajdonképpen/valójában” – található, amely nyilván még a fordítói műhelymunka egyik korai fázisának maradványa. Máshol egy „17,6 decis” borosüvegről van szó, ami nem valamiféle magnum palacknál is nagyobb, rendhagyó francia úrméretre utal, hanem a „17,5 centiliter”, vagyis a régi, hét deciliteres palack negyedének megfelelő méret duplán elrontott alakja.

És ha már az örológiánál tartunk, érdemes azt is megemlíteni, ahogy

a fordító minden francia számára egyértelmű „Saint-Julien” után, a következő mellékmondatba tapintatosan és nagyon szerencsésen illeszti be a „bor” szót, ahogy találóan „fejedelmi”-nek fordítja a „royal” jelzőt (voltaképp: „királyi”), ahogy „álkiszivatalnokok”-at csinál a „pseudo-employés de bureau”-ból, vagy „kézműves kolbászok”-at az egyébként csak nehézkesen körülírható „saucissons du terroir”-ból. Éppen ezért kár, hogy amikor álmában a főhős egyszer tizenhatos érdemjegyet kap egy megoldására, akkor Tótfalusi Ágnes nem csempészi bele a mondatba – ellentétben a regény német fordítójával –, hogy: „húsból”.

De hát hétszáz oldalt egyszerűen nem lehet hibátlanul lefordítani. Épp ezért van szükség szerkesztőre, az eredetit a fordítással összevető kontrollszerkesztőre és korrektorra, akiknek tehát éppoly hálátlan a munkájuk, mint a takarítóké, hiszen csak akkor tűnik fel, hogy ők is vannak, ha a munkájuk nincs maradéktalanul elvégezve.

Itt van mindjárt a könyv első mondata: „A november végi-december eleji hétfőkön néha olyan érzése támad az embernek, különösen, ha egyedülálló, hogy a halál felé vezető folyosóba érkezett.” Hasonlatot rendszerint azért használ egy író, hogy valamit szemléletesebbé tegyen, de ebben az esetben a sötét, kora téli hétfő reggelek tapasztalata (a hasonlított) érzékletesebb, mint a halál felé vezető megfoghatatlan folyosó, amelynek felidézése pedig éppen az előbbi kép plasztikusabbá tételére hivatott. A mondat tehát poétikailag vagy retorikailag gyanús, még akkor is, ha az ember előtt nincs ott az eredeti. Abban ezen a

helyen a „couloir de la mort” kifejezés olvasható: vagyis folyosó is van, meg halál is, de a szókapcsolat így együtt egyszerűen azt jelenti, hogy „síralomház”, vagy ahogy néhány évtizede egy angol kifejezés tükörfordításaként elterjedt: „halálsor”. Vagyis arról van szó, hogy az egyedülálló emberek egyes őszi végi, téli eleji hétfő reggeleken úgy érezhetik magukat, mintha a kivégzésükre várának. Ami így már csakugyan szemléletes regénykezdet.

Anélkül, hogy vadásztam volna az ilyesmire – úgy nem is volna érdemes olvasni –, fel-feltűntek kisebb-nagyobb pontatlanságok vagy sutaságok, a másodperc és a perc összekeverésén át „a lakások bérleti árai”-n és a „birkahúsragn” át (helyesen: bérleti díjak és birkaragu), odáig, hogy a „Confluences” cégnév hol „Egybefolyások”-nak, hol „Összefolyások”-nak van fordítva.

De ezek még nem mennek az értetőség rovására. Komolyabb probléma, amikor a szöveg nem egészen világos. Ilyen például az, amikor a főszereplő köszönetet mond a lelkiismeretességéért egy orvosnak, aki ezt válaszolja: „Nekem ez a munkám”, mire a főhős elkezd azon morfondírozni, hogy „a szeretés nem kifejezetten egy szakma”. Csakhogy így eltűnik a két kijelentést összekötő logikai kapcsolat, amit a francia eredetiben a mindkét mondatban azonos „métier” („mesterség”) szó biztosít. Hasonló a helyzet ezzel az egymást követő két mondatlallal is: „»A világ nem abból áll össze, ami éppen van, hanem ami hamarosan bekövetkezik.« A mű végén volt egy szótár is, és külön szócikk jutott a *megérkezni* igének.” A két mondat közt a magyarban nincs semmi lo-

gikus kapcsolat: ez csak akkor tárul fel, ha tudjuk, hogy mind a „bekövetkezik”, mind a „megérkezni” ugyanannak a francia szónak – „venir” – a fordítása.

De az ilyesmit a figyelmesebb olvasó fejben még mindig korrigálhatja. Nehezebb a dolgunk viszont például ott, ahol a szöveg a választások kimeneteléről szól. Amikor kezdenek beérkezni az eredmények, az derül ki, hogy három nagy párt kapta a szavazatok hatvan százalékát, miközben „a korábbi jobb- és baloldali pártok jelöltjei látványos zűrzavarban osztoztak a megmaradt szavazatokon”, ami még érthető. A mondat azonban így folytatódik: „a pártok jelöltjei tetszőleges sorrendben jelentek meg a szavazólapokon” – ennek viszont már nincs semmi értelme. Valójában ugyanis arról van szó, hogy a három nagy párt jelöltjei után a hagyományos kisebbekéi nem annyira „látványos zűrzavarban”, mint inkább – ironiával hangsúlyozva a józan ésszel értelmezhető sorrend hiányát – „festői összevisszaságban” („dans un pittoresque désordre”) következtek egymás után. És ahogy a francia eredetiben ezután áll, „ils s'étaient présentés en ordre dispersé”, vagyis a szereplésük, az elért eredményük az, ami véletlenszerűnek, minden észszerű magyarázatot nélkülözőnek tűnt, nem pedig a neveknek az eredetiben nem is említett szavazólapokra nyomtatott sorrendje.

Ugyanilyen nehezen érthető az a mondat, amely szerint „Arrasban például két csodaszép barokk palota található, az egyik fölött az UNESCO-világörökségnek számító óratorony emelkedik, és ebben a városban van a legtöbb műemléképület Franciaországban”. Arras a ko-

rábban Nord-Pas-de-Calais néven ismert régiónak csakugyan nagyon szép városa – a Nord fordításával is meggyűlik a fordító baja, ez „Észak-Franciaországnál” jóval kisebb tájegységet jelöl: egyetlen megye neve –, de a népessége csekély. Körülbelül akkora, mint Hódmezővásárhelyé, azaz teljes képtelenség, hogy országos összehasonlításban a legtöbb műemlék épületnek ez a város adjon otthont. Ráadásul az említett barokk paloták nem is paloták („palais”), hanem terek („places”), ahogyan a műemlék épületekkel kapcsolatban sem abszolút számokról, hanem ezek relatív sűrűségéről („densité”) van szó.

Van egy szótévesztés, amely kellemetlen dramaturgiai problémát is okoz: a regény vége felé a főhős szájában talált „grosneur” a magyar fordításban „daganat” formában szerepel. Ez hiába kerül elő valamivel később már a helyes „duzzanat” alakban, akkor már túl késő, mert azt, hogy az illető rákos, sokkal előbb megtudtuk, mint maga a szereplő, az orvosa vagy épp a francia olvasó.

Helytelen lenne azonban mindezeket Tótfalusi Ágnesnek felróni: a fordítót csak a koncepcionális, rendszerszerű hibákért lehetne felelőssé tenni, ilyeneket azonban nem találtam. Ezeket az alkalmi tévesztéseket, amelyeket bárki elkövethet egy hétszáz oldalas szöveg fordítása közben beállt hóvakságban, a szerkesztőknek kellene kiszűrniük – főleg egy ilyen jó könyv szövegéből.

Michel Houellebecq: Megsemmisülni. Fordította: Tótfalusi Ágnes. Budapest, 2023, Magvető Kiadó. 704 oldal, 7999 forint.

A fal másik oldalán

Raul Hilberg ma már klasszikusnak számító, megjelenésekor heves vitát kiváltó könyvében a holokauszt drámai terében megkülönbözteti az áldozatok, az elkövetők és a kívülállók szerepeit. A holokausztról szóló filmek nagyrészt az áldozatok szempontjából mutatják be a botrányt, amely megkérdőjelez minden értéket, ami az európai azonoságtudatot jelenti. Jonathan Glazer 2023-ban Cannes-ban nagydíjjal elismert, 2024-ben pedig Oscar-díjat kapott filmjében radikálisan megváltoztatja a perspektívát, s az elkövetői oldalt veszi szemügyre, amit nem a holokausztfilmekben megszokott látványos, szokványos erőszakos jelenetekkel mutat be. Filmje az auschwitz megsemmisítő tábor szomszédságában felépült tágas családi házban játszódik, melyben Rudolf Höss parancsnok és családja lakik. A család a frankfurti iskola kutatói által leírt tekintélyelvű német család prototípusa. Höss felesége beteljesíti a nemére Isten büntetéseként rá rótt parancsot, aki annak idején Évának azt mondta, hogy „igen megsokasítom viselősséged fájdalmait, fájdalommal szülsz magzatokat; és epekedel a te férjed után, ő pedig uralkodik te rajtad” (Mózes, 1.16).

A kertből egy kapun át megy a férj mindennap a munkahelyére, ahonnan magas, szüntelenül füstöt okádó kémények látszanak a ház teraszáról. Néha lövések hallatszanak, szokatlan hangok, de egyéb-

ként minden csendes, nyugodt, különösen kint az erdőben, a tó partján, ahova az apa vezérletével az anya és a gyerekek rendszeresen kirándulnak. Zöldellnek a levelek, csicseregnek a madarak, ragyogóan süt a nap, felhők ficáncolnak a kék égen. Amit a filmen látunk, az maga az idill, ahogyan azt a nyugati társadalmak kispolgárai elképzelelik, és ha van rá lehetőségük, meg is valósítják.

Ahhoz, hogy a film által választott perspektíva radikalizmusát megérthessük, tudnunk kell, hogy mi van a családi ház kertjét a férj munkahelyétől elválasztó falon túl, mi történik ott nap mint nap. Ennek érdekében filmkritikában szokatlanul hosszabban idézünk a Kőbányai János által indokoltan a Rossz Evangéliumának nevezett szövegből, melynek körültekintően szerkesztett változatát a maga teljességében először Haraszi György adta közre Budapesten 2005-ben a Múlt és Jövő kiadó kiadványaként. Az auschwitzi táborból 1944. április végén megszökött két szemtanú, Rudolf Vrba és Alfréd Wetzler szavainál világosabban és egyértelműbben aligha lehet leírni, hogy mi az, amit nem látunk, de a 105 percig tartó film minden percében láthatatlanul ott van: „A kemencék termének közepéből magas kémény nyúlik ki. Körülötte 9 kemence van beépítve, egyenként 4 nyílással. Mindegyik nyílás 3 normális hullát fogad be, melyeket

másfél órán belül hamuvá éget. A kemencék kapacitása tehát napi 2000 hulla. Mellette van a nagy előkészítő csarnok, amely úgy készült, hogy fürdőintézet csarnokának benyomását keltse. A csarnok 2000 személy befogadására alkalmas, és állítólag alatta ugyanilyen várócsarnok van kiépítve. Innen ajtó vezet a néhány lépcsővel mélyebben fekvő igen hosszú és szűk gázkamrába. A gázkamra falaira színleges tusozó berendezések vannak szerelve, úgy, hogy a kamra egy óriási mosdóterem benyomását kelti. A kamra lapos tetején 3, szelepek által hermetikusan elzárható ablak van. A gázkamrából a kemencékhez a csarnokon keresztül sín pár vezet. Az elgázosítás úgy történik, hogy az áldozatokat a csarnokba vezetik, ahol azt mondják nekik, hogy fürdőbe mennek. Itt levetkőznek, és hogy abban a hitükben, miszerint valóban fürdőbe mennek, megerősítsék őket, 2 fehér köpenybe öltöztött férfi 1-1 törülközőt és szappant oszt ki közöttük. Ezután beszorítják őket a gázkamrába. 2000 személy annyira megtölti a kamrát, hogy ezek csak egyenesen állhatnak benne. Hogy ezt a tömeget a kamrába beszoríthassák, gyakran közéjük lőnek, hogy a kamrában levőket előreszorulásra serkentsék. Mikor mindnyájan a kamrában vannak, a néhez ajtók le lesznek zárva. Egy kis ideig várnak, nyilván azért, hogy a kamra hőmérséklete egy bizonyos fokra emelkedjék. Aztán gázálarcos SS legények előre mennek, az ablakszelepeket kinyitják és a pléhdobozokból egy permetszerű preparátumot szórnak a kamrába. A pléhdobozokon »Cyklon zur Schädlingbekämpfung« olvasható,

és egy hamburgi gyár jegyét viselik. Három perc elmúltával mindenki halott.”

A filmen látható történet lassan csordogál. A fess apához látogatók érkeznek, akik egy innovatív krematórium terveit mutatják be nekik. A feleség elegáns bundát próbál magára, amelyet nem a férje vett egy berlini szőrmeboltban. A gyerekek aranyfoggal játszanak. A cselédet az időnként dühbe guruló feleség megfenyegeti, hogy ha nem lesz vele megelégedve, a férje munkahelyén egy nap alatt hamuvá és füstté válik. A fő konfliktus a történetben az, hogy a férjet 1943-ban felettesei kiemelik, fontos, felelős beosztásba helyezik egy másik városban, ahonnan az összes hasonló munkahelyet felügyeli. A másik városba a feleség a férjet már nem akarja követni, mert sajnálja otthagyni a házat, a kertet, a „gemütlich” környezetet, amit három évvel korábban történt odakerülésük óta felépített maguknak.

A film az Aiszkhülosz által már ismert dramaturgiai technikát alkalmazza, amikor is a lényegi történetet nem látjuk, csak a végeredményt. A *Perzsákban* Xerxész tönkrevérve jelenik meg a darab végén, korábban nem láttuk a színen, csak halljuk a Kartól, hogy nagyra-vágyása a vesztét okozta.

Glazer filmjében is csak utalások történnek a Nagy Történésre, melyeket csak akkor értünk, ha ismereteink vannak arról, amit a két szökött fogoly vallott 1944 áprilisában. A film Magyarország szempontjából nézve különösen erősen üt, hiszen az utolsó jelenetekben azt látjuk, hogy a család újra egyesül a villában, az apa a feleség örö-

mére 1944 májusában visszakapja állását. Mint eldicsekszik vele, feladata az Ungaraktion, az Európa utolsó zsidó közösségeként megmaradt magyarországi zsidók elpusztítása. A forgatókönyvben leírt történet az apa visszatérésével véget is ér, de nem tudunk nem arra gondolni, hogy utána elkezdődik a Nagy Magyar Történet, melyet már nem mutat a film.

A magyarországi holokauszttörténezeitől tudjuk, hogy az *Auschwitzi jegyzőkönyv* megszületését követően gyorsan, még április végén eljutott Magyarországra, olvasta az esztergomi bíboros prímás, a református püspök, a kormányzó, s a szöveg nem maradt ismeretlen a németek által kényszerűen felállított Központi Zsidó Tanács tagjai előtt sem. A jegyzőkönyv olvasói azonban nem hittek a szavaknak, melyeket fentebb idéztünk. Hóman Bálint, aki a deportálásokat lebonyolító Sztójay-kormányban már nem vállalt hivatalt, de éppen elég közel állt a hatalomhoz, hogy tehetett volna valamit a halálra szánt zsidók érdekében, a szöveget elolvasva a jelentést tartalmazó borítékra azt írta, hogy „nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült”. Utóbb, 1945-ben háborús bűnösként megvádolva azt vallotta, hogy „a hozzáam került, Auschwitzból illetőleg Birkenauból szökött zsidók leírásából tudomást szereztem egyrészt a magyarországi deportálásokról bestiális körülményeiről, a zsidókkal való bánásmódról, valamint arról, hogy mi vár rájuk a deportálás után. Az Auschwitzból illetőleg Birkenauból származó értesítéseket nem hittem el, nem hittem el a gázkamrákban

történő megsemmisítéseket, és túlzottnak véltem a jelentést.” De egykét kivétellel a magyar zsidók sem hitték el, hogy ami a jelentésben foglaltatott, az megtörtént és megtörténhet velük.

Endre László és Bakó László belügyi államtitkárok vezényletével a magyar hatóságok villámgyorsan lebonyolították az Ungaraktiont, melynek áldozatai csak akkor hitték el a hihetetlen, amikor már késő volt. Höss csúcsra járatta az ipari módon megszervezett népirítás szervezetét, melynek eredményeképpen 1944. május 15. és július 8. között 435 ezer magyar állampolgárt deportáltak, akik túlnyomó többsége nyomban a megérkezésük után gázkamrában halt kínhalált. A történészek ma is vitatkoznak arról, hogy mi lett volna, ha az *Auschwitzi jelentést* annak kiváltságos olvasói Magyarországon és külföldön nyilvánosságra hozzák, még mielőtt a deportálások megkezdődtek volna. Mint tudjuk, a nyilvánosságra hozatalra csak akkor került sor, amikor a sorsfosztás beteljesedett.

Mindez nincs benne a filmben, de benne van a gyilkos időben, mely a családi ház kertjét elválasztó falon túl 1945. január 27-ig tartott. Ezen a napon érte el a Vörös Hadsereg az „érdekvédelmi területet”, ahol 7500 életben maradt foglyot talált.

Érdekvédelmi terület. Amerikai-angol-lengyel film, 2023, 105 perc. Rendező: **Jonathan Glazer**. Forgatókönyv: **Martin Amis**. Szereplők: **Christian Friedel, Sandra Hüller**.

Három csúc

E sorok írója nem ért a hegymászás-hoz, nem is érdeklődik iránta. E tevékenységet csupán egy hasonlat kedvéért hozza szóba. Nyilván sokféle hegyet és sokféle mászót ismer a világ, bizonyára létezik olyan hegy, amelynek ösvényei és átlagos halandó számára járhatatlan sziklaláncolatai mind egyetlen nagy csúcshoz vezetnek el, de vélhetően olyan is bőven akad, amely több egymás melletti, hasonlóan vonzó és kihívást reprezentáló csúcs vonulatát tárja a horizontot pásztázó tekintet elé. Nem tudom, hogyan gondolkodnak a mászók az utóbbi fajtájú terepek esetében, de nem nehéz elképzelni, hogy vannak közöttük szép számmal, akik szívesen halmozzák a kihívásokat, arra vállalkozva, hogy egymás melletti csúcsokat hódítsanak meg egyazon túra keretében – egyiket a másik után.

A kanadai születésű zongoraművész, *Jaeden Izik-Dzurko* (1999) – a Jaeden, mint olvasom, gendersemleges héber név, amely azt jelenti, Isten meghallgatott, vagy azt, hálás – olyan fiatalember, akit bemutatkozó zeneakadémiai zongoraestje alapján a fent jellemzett hegymászókhoz hasonlíthatunk: szívesen vállalkozik arra, hogy egymás után több csúcst is meghódítson. Áprilisi koncertjére készülve hármat is kijelölt önmaga számára, és mindháromnak diadalmasan felért a tetejére, kitűzve a jelképes zászlót. Nem volt koncertjének több műsorszáma, csak ez a három, de e három mindegyike félelmetes monstrum: három szédí-

tő, tiszteletet parancsoló magaslát, az ilyenből egy koncerten egy is bőven elég, előadónak is, közönségnek is – mert az utóbbi is jócskán kimerül tőle, nemcsak az előbbi. Sőt, erről a három műről az is elmondható, hogy sok olyan zongoristát ismerünk, aki egész pályafutása során egyiknek az eljátszására sem vállalkozik, egyszerűen azért, mert nincs meg hozzájuk a technikai muníciója. (És ez még csak nem is szégyellnivaló: van, akinek megvan, és van, akinek nincs meg – attól még lehet nagyszerű muzsikus.) A koncert első száma Alekszandr Szkrjabin *5. szonátája* volt (op. 53, 1907), ezt Liszt Ferenc *h-moll szonátája* követte (S. 178, 1853), majd a szünet után Szergej Rachmaninov *1., d-moll szonátája* (op. 28, 1908) zárta a hivatalos műsort a szintén Rachmaninovot képviselő két rövid ráadás előtt.

Három szonáta. Van-e kapcsolat köztük, s ha igen, miben ragadhatók meg a közös vonások? A Szkrjabin- és a Rachmaninov-mű egyként az utóromantika korszakából származik, lényegében egyívásúak, csupán egy év választja el őket egymástól, ráadásul mindkettő orosz zeneszerző műve, akik szinte egyidősek voltak (Szkrjabin: 1872–1915; Rachmaninov: 1873–1943). A középső, Liszt nevezetes (manapság a hatásvadász marketingnyelv így mondaná: „ikonikus”) *h-moll szonátája* fél évszázaddal korábbi a Szkrjabin- és a Rachmaninov-műnél, de mindkettőhöz kapcsolódik abban, ahogyan a szonátát, a

barokk-klasszikus-romantikus zenének ezt a sok metamorfózison átesett műfaját és formáját újraértelmezi, előkészítve egy olyan modern korbeli átlényegülést, amely nem válik ugyan egyedül lehetséges úttá, de mindenképpen nagy hangsúllyal érvényesül, ellentétben az olyan 20. századi szonátákkal, amelyek sokat megőriztek a korábbi, klasszikus-romantikus művek többtétélességéből, tételkarakteriből, és a hagyományhoz való kapcsolódás egyéb jeleit is mutatják. Ezenkívül a Liszt- és a Rachmaninov-szonáta között akad egy abszolút konkrét kapocs is: mindkettő a Faust-téma elkötelezettje. Liszt *h-moll szonátáját* hagyományosan szokás fausti jellegzetességekkel rendelkező műként értelmezni, a transzformáción áteső alaptéma három alakjában sok elemzés véli felismerni Faust, Mephistopheles és Grätchen személyiségét. Rachmaninov szonátája esetében pedig keletkezéstörténeti tény, hogy a mű eredeti koncepciójának megalkotásakor a szonáta karaktereit a három szereplő jellemvonásairól tervezte megmintázni a zeneszerző.

A három szonáta, a romantikus és a két posztromantikus számtalan rokon vonást mutat. Először is – mint arról az imént szó esett –, vannak zenén kívüli, fogalmi síkon értelmezhető tartalmaik. A Liszt- és a Rachmaninov-szonáta fausti fogantatásán kívül ugyanis a Szkrjabin-műnek is tudunk irodalmi háttéréről, és ez esetben az „irodalmisság” sajátos módon magához a zeneszerzőhöz vezet, a szonáta kötájában ugyanis olyan, Szkrjabintól származó verssorokat olvasunk, amelyek az opus magnum, *Az eksztázis költeménye* mottójaként is ismertek. Nyersfordításban: „*Megidézték benneteket, titokzatos erők! Félénk embriói*

az életnek, akik a teremő szellem homályos mélységeiben rejtőztök, elhozom számotokra a vakmerőséget!” Az *eksztázis költeménye* az 5. szonátával párhuzamosan keletkezett, ezért nem is meglepő a szonáta kifejezőmódjának számos egzaltált-eksztatikus vonása: a zene gyakran olyan indulatokat szabadít fel vagy olyan kábulatra emlékeztető tudatállapotokat idéz meg (ahogy a mű egyik modern kontaktiadásának közreadója, Donald G. Gíslason ironikusan megjegyzi: „jóval az LSD és dr. Timothy Leary megjelenése előtt”), amelyek az önkívületet juttatják a hallgató eszébe. De valljuk meg: ez, bár kevésbé radikális módon, Liszt *h-moll szonátájában* is megjelenik, igaz, ott inkább miszticizmusnak neveznénk (a miszticizmus amúgy Szkrjabin zenéjére is erősen jellemző), és Rachmaninov szonátájában is sok olyan részlettel találkozunk, ahol a zene paroxizmusközeli állapotba jut. Hogy hogyan? Fokozásokkal, nagy csúcspontokkal, váratlanul megjelenő hatalmas ellentétek exponálásával.

Ezeknek a szonátáknak egyik legfőbb tulajdonságuk, hogy a hangszeres kidolgozás a lejátszhatóság határait súrolóan virtuóz és bonyolult. A hangzás, a zenei nyelv, a harmóniavilág Lisztnél még a nagyromantika sajátja, Szkrjabinnál és Rachmanovnál azonban már a Wagner utáni, de még Schönberg előtti senki földjén időz, ami végletesen sűrű és bonyolult kromatikát, a hagyományos hangnemi keretek között nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető harmóniai folyamatokat, szűnni nem akaró modulációkat, általános talajtalanságot jelent. Ehhez csatlakozik az is, hogy az átlagos hallgató, akinek, tegyük fel, van azért némi klasszikus zenei tapasztalata, pusztán hallás alap-

ján, a kotta analízise nélkül nehezen igazodik el a formában, gyakran nem is sejtí, hol tartunk éppen. Emellett a formák – s velük a terjedelmek, a tételméreteket – meg is növekednek, hiszen ne feledjük, a posztromantika megalomán: mindenkől nagyobb, erősebbet akar. Az egész együtt az önmagát túlélő kor, a „hosszú 19. század” végének szimptomája, amelyről Ady (majdnem pontosan a Szkrjabin- és a Rachmaninov-szonáta keletkezésének idején, 1909-ben) azt írta: *minden Egész eltörött*. Ha Szkrjabin vagy Rachmaninov szonátáját hallgatjuk, és közben arra gondolunk, milyen világosan tagolt és egységes, körülhatárolt és kerek egy Mozart-, Haydn- vagy Beethoven-zongoraszonáta (az utóbbiak közül nem mindegyik, de a legtöbb), érzékeljük a drámai különbséget: azokban még nem tört el az Egész. Szegény műfaj, hová fajultál!

Az ilyen művek sokszor válnak a zongorázás üres fejű sportolójának példájává. Azokéva, akik *csak* virtuózzok, de érzéketlenek a gondolati és érzelmi tartalom iránt, és egyetlen céljuk megmutatni, sőt fitogtatni azt, milyen bravúrosan játszanak a hangszeren. Sokan vannak. Az, hogy valaki egy egész műsort állít össze effajta szonáta-Csomolungmákból, eleve gyanút kelt, a zenehallgató mindjárt hajlamos lesz feltételezni, hogy az illető bizonyára e kiábrándító, barbár csoport képviselője. Jaeden Izik-Dzurko nem ilyen. A művek virtuozitással kapcsolatos követelményeinek tökéletesen megfelel, sőt nemcsak teljesíti ezeket, de megvan játékában az a biztonság és fölény is, amely lehetővé teszi, hogy ne figyeljen a technikára, vagyis megvalósulhat az ideális állapot: miközben a játékos makulátlan hangszerez teljesítményt nyújt, nem azzal

van elfoglalva, hanem zenél – mert a technikai perfekció magától értődő. Ez ilyen gyilkos nehézségű darabok esetében igen ritka. Emellett (vagyis inkább éppen ennek köszönhetően) a fiatal zongoraművész rendkívüli indulatokat képes felszabadítani játékában, nagyszerű fokozások valósulnak meg ujjai alatt, monumentális csúcspontokhoz vezet el a zenei folyamatokat. Felmutatja a hallgató számára a zene komplexitását is, s ez rengeteget jelent: a ritmusképletek sokféleségét, a kontrasztok erejét, a szerkesztésmódok változatosságát, a színek végtelennek tűnő skáláját. Mindennek eredményeként a legfontosabb jelenik meg: a művek formátuma, az a kivételes szellemi kapacitás, amely ezeket a rendkívüli alkotásokat létrehozta. Játékában hatalmas erő, állóképesség és intellektuális potenciál sűrűsödik össze, és ez feszültséggel telíti a tolmácsolásokat.

Életrajzi adalék: miután a fiatal művész, több nemzetközi verseny győztese – akit már a koncert első (!) része után is szűnni nem akaró vastaps ünnepe – befejezte koncertjét, és elérkezett az első ráadáshoz, a zene előtt, már a billentyűknél ülve a közönség felé fordult. Akcentussal, de folyékony és korrekt magyarsággal elmondta, hogy bár Kanadában született, és ott is nevelkedett, nagyszülei magyarok, akik az 1956-os szabadságharcot követő emigrációs hullámban hagyták el az országot, és számára nagy megtiszteltetés, hogy most, életében először, felmenőinek hazájában koncertezhet.

Jaeden Izik-Dzurko zongoraestje, Zeneakadémia, Solti-terem, 2024. április 14.

Templomromból romtemplom?

Vajon mit szólnának az olaszok és hogyan fogadnák a turisták, ha a szülő oszlopok és faltöredékek festői rommezője helyén gyönyörűen rekonstruált épületek állnának Rómában a Forum Romanumon? A helyreállított Colosseumot pedig rendezvényközpontként működtetnék, árnyékoló ernyővel ellátva, mint hajdanán? Nincs rá válasz, mert a kérdés abszurd. Léteznek persze rekonstrukciók ezekről a nevezetességekről, digitális látványtervek és makettek egyaránt. Nemcsak tanulságosak, hitelesnek is látszanak, az ókori szerzők írásai és a régészek kutatásai alapján készültek. Csakhogy ezek a könyv- és filmillusztrációk legfeljebb képzeletben próbálkoznak a múlt feltámasztásával.

Nem így mi, akik folyton kurucoskodunk. Ez ügyben is, mint-hogy Zsámbékon a jelek szerint valami lehetetlen történet körvonalazódik. Magyarország egyik legjelentősebb és legnevezetesebb középkori műemléke, a több száz éve elhagyott templomrom megkövült maradványainak kiegészítése, sőt a teljes együttes újraélesztése. Nem törődve az ötlet képtelen voltával, s fittyet hányva a szakemberek véleményére. „Ez ugyanis egy szerencsés rom – nyilatkozta hajdan Osskó Judit televíziós műsorában a szobrász Melocco Miklós, aki negyven éve a településen él és dolgozik. – Nem düledezik és még így töredékesen is lenyűgöző. Ha akarom, még gregorián éneket is hallok onnan.” Hiába

tiltakozott a terv miatt az ICOMOS (a műemlékvédelem nemzetközi szervezetének) magyar bizottsága: „minden országnak megvannak azok az emlékei, amelyeket műemlékvédelmük jelképének tekintenek. Ahogyan ilyen a római Colosseum romja, az Avignoni híd, az erdélyi Kerci ciszterci rom, úgy ez Magyarországon Zsámbék romtemploma.” Merő malaszt maradt a testület nyilatkozata, miszerint a rekonstrukció ellenében a maradványok konzerválásának már jó ideje esedékes megújítása volna inkább kívánatos. Ez esetben ugyanis sokkal „nagyobb veszélyt jelent a másik véglet, vagyis a romot ne hagyjuk romosan, hanem eredeti formájában fejezzük be.” Hiába a megfontolt érvek. Már túl vagyunk a pályázaton (huszonketten vettek részt rajta), december óta megvan a nyertes is a KÖZTI, nevezetesen Tima Zoltán és csapata személyében, minden bizonynyal készülnek a kiviteli rajzok, hogy megkezdődhessenek a munkálatok. Ha csak nem fordul olyan rosszra a közeljövőben az ország gazdasági és pénzügyi helyzete, hogy Lázár János minisztériuma ezt a tízmilliárdosra becsült beruházást is kénytelen lesz levenni a napirendről, netán végleg törölni a kulturális szempontból egyértelműen vitatható és gazdaságilag sem túlságosan igazolható projektet.

Mindenekelőtt azonban tekintsünk közelebbről magára a tárgyra. Kell-e program Zsámbékra kirándulni; Budapestről autóval nem egészen fél óra az út. A település mögötti domb-

oldalon álló monumentális konstrukció (38 méter hosszú, 24 széles) különleges látvány: már messziről észre véteti magát, szinte uralja a környező tájat. Az elkerített területen a rom minden oldalról körül járható, kettéhasadt belső tere is megsejmlélhető, a rendben tartott magaslatról pedig elbűvölő kilátás nyílik. A kőtárban informatív, bár erősen lepusztult kiállítás számol be archív képek és tárgyi leletek kíséretében a templom ma már pontosan nem rekonstruálható történetéről. Eszerint a helység az Árpád-korban az Esztergom és Székesfehérvár közötti fontos és forgalmas országút mentén indult fejlődésnek. Minden bizonnyal királyi adományként került a francia Aynard lovag nemzetségének birtokába azt követően, hogy a megözvegyült III. Béla 1184-ben feleségül vette az ifjabb angol királynéként ugyancsak özvegy és a párizsi udvarba visszavonult Capet Margit hercegnőt. A család ekkor építőtevékenységbe kezdett: lakhelyéből kővárat formált, s nem érte be a tizenegyedik század közepétől itt álló kicsi, egyszerű templommal sem. Visszabontott falait alapozásként használva 1220 táján késő román stílusú háromhajós bazilikát emelt Keresztelő Szent János tiszteletére a premontreiek számára, akiknek a nyugati oldalon monostort alapított. A mesterterv most az, hogy a templom és a rendház revitalizációját követően visszatérjen ide a szakrális élet. Ismét az Ágoston-rendi „fehér ruhások” rendezkedjenek be, akik Zsámbékon már amúgy is otthon érezhetik magukat. Általános és középiskolát, illetve egy hátrányos helyzetű gyerekekkel foglalkozó szociális intézetet működtetnek a női kanonokrend fenntartásában.

Holott a premontreiekkel Zsámbék és főként a rom történetének csupán az első fejezete zárult le. A török fenyegetése miatt a várral megerősített birtok jelentősége megnőtt, így a középkor második felében többször változott tulajdonost (1490 és 1504 között még Corvin János kezén is megfordult). Témánk szempontjából ennél lényegesebb az a valamivel korábbi fejlemény, hogy Mátyás király – a pápa jóváhagyásával – 1475-ben a templomot a kolostorral együtt az akkoriban megerősödő pálosoknak engedte át. Nekik tulajdonítható a gótikus átalakítás és annak több eleme: például a főhomlokzaton a rózsablak és az északi torony hegyes sisakja. Buda elfoglalása után a hadihelyzet miatt a remetéknek többször is átmenetileg, majd a tizenhatodik század második felében végleg távozniuk kellett a szinte teljesen elnéptelenedő településről. A hódoltság idején a megszállók a várat erődítményként használták, mégsem a harcok okozták a templom pusztulását. Egy Magyarországon kivételesen erős földrengés következtében (Komárom volt a központja) 1763. június 28-án omlott le az épület nyugati oldala; attól kezdve a rom a környékeliek számára mint szabad préda kőfejtőként szolgált. Érthető módon, hiszen a terület birtokosai, a Zichyek lemondtak az újjáépítéséről. A régi nevét megtartva, ma is működő új katolikus plébániatemplomot építettek helyette, a falu völgyében a zömmel sváb betelepülők számára. (A második világháborút követően majd az ő leszármazottaikat ebrudalják ki házaikból és vele az országból a németiség kollektív bűnösségének ürügyén...)

Az elárvult romot a megkövült múlt történelmi hangulatot árasztó beszé-

des jelképeként a romantika fedezte fel, ekként lett belőle vándormotívum a művészetben szinte az egész kontinensen. Egyik kezdeményezője nálunk a Huszt várának „bús düledékei” fölött a jövőn merengő Kölcsy. Majd lesz kortársa, Markó Károly nyomába eredve Libay Károly Lajos, Ligeti Antal, Keleti Gusztáv és mások munkássága révén önálló műfaj a múlt emlékeit megörökítő tájképfestészet a tizenkilencedik század derekán, a még nem egészen nagykorú magyar képzőművészetben. Ebbe a sorba illeszkedik a zsámbéki templom illusztrációja „festői romok” címen a *Vasárnapi Újság* 1854. december másodikai számának címlapján. Noha torzó konstrukciójának szinte drámai ábrázolását ezt követően inkább a templom építészeti értékeit híven dokumentáló, egyre tárgyilagossabb rajzok követik: az osztrák Rudolf Eitelberg munkája 1857-ből vagy a Rohbock–Fesca páros darmstadti acélmetszete három évvel későbből. A nyolcvanas években az építész Myskovszky Viktor és Feszl Frigyes szintén megörökíti, a pályakezdő Klösz György pedig egy egész sorozat fényképet készít az akkor már vitathatatlan értékűként számon tartott templomról, amelynek kanonizálása a hazai műemlékvédelem alapító atyáihoz fűződik. Elsősorban az emigrációból hazatért Henszlmann Imre szerepét kell hangsúlyoznunk; a kiegyezést követő évtizedekben ő lesz az ideiglenes, majd az Országos Műemléki Bizottság elnöke. E minőségében küldi az éppen csak megalakult Mintarajziskola legtehetségesebb növendékeit Zsámbékra „a műemlékek stílszerű rajzába avatand”. „[E]zen emlék hazánk legjelesebbjei közé tartozik,” indokolja

azon intézkedését is, hogy a minisztérium évi ezer forinttal járuljon hozzá a fenntartásához. Szintén része lehet abban, hogy 1889-ben a csak harmincéves Möller István (Vajdahunyad majdani restaurátora) kapja a megbízást a templomrom – mai kifejezéssel – állagmegóvására. Néhány nyári hónap alatt a középkorítól jól különböző téglakiegyesítésekkel, mai szemmel is példamutatóan sikerült megoldania a „biztosítását”. Rekonstrukció, újrakepítés szóba sem került; alighanem pénzügyi megfontolásból, minthogy a műemlékvédelem már akkor sem tartozott a kultúra gálánsan kistafírozott területei közé. De így jártunk jól, mert az épület megmaradt olyannak, ahogy ránk hagyták a századok. Nem kapott új fazont, miként a Schulek Frigyes újra alkotta Mátyás-templom a budai várban. Még őrzéséről is gondoskodtak, hogy az ily módon megmentett Zsámbék köveit „nehogy a lakosság (...) széthordja”.

Sem a kerítés, sem az őrzés nem volt képes megvédeni a romokat az idő és az időjárás okozta rongálódástól. A szükségessé vált renoválások elvégzésére 1931-ben ismét Möller, majd halála után Lux Kálmán és Géza, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján Sedlmayr János dolgozott a területen. Akkor már jó ideje különben sem a helyiektől kellett óvni a templomot. A falumodernizáció Kádár-kockáinak és a műemlékvédelem fegyelmező apparátusának köszönhetően éppenséggel megfordult a trend: az egykori épület egész sor annak idején innen elhordott és a porták átépítése során felbukkant darabja került vissza a gondnok (a múzeológus Tafferner Antal) ügybuzgalmának köszönhetően a szocializmus évtizedeiben. Ha nem is

in situ, legalább méltó helyre a kor faragókultúrájának míves emlékeként a kőtárba. Míg aztán ki nem derült, hogy a fizikai károknál is veszélyesebb lehet a templomra nézve az újra élesztés eszméje: a kísértés, hogy eredeti formájában állítsuk helyre a templomot. A helybéli Zichy Kastélyban berendezkedett Keresztes Nővérek megbízása nyomán a húszas években maga Möller István látott neki a templom rekonstrukciójának megtervezéséhez. Az illetékes hivatal kategorikus nemet mondott elképzelésére, a kópiái 1934-ben végül másutt épültek meg: egyikük a budapesti Lehel téren, a másik Kalocsán. Zsámbék így mostanáig megőrizhette jelképét. Noha a rom gazdája továbbra is a magyar állam, képviselőjében pedig a Kincstári Vagyonkezelő, ennek ellenére mára merőben új helyzet állt elő a kormányzati építéspolitikai replika-kultusza és a műemlékvédelmi hatóság pusztító tanácsadó testületévé degradálása következtében. A város önkormányzata felismerte a megváltozott szituációban rejlő lehetőséget: a kulturális turizmus fellendítésének hangzatos ígéretével 2020-ban úgymond templomfejlesztési programmal állt elő. Költségvetésükből e célra háromszázmillió forintos keretet különítettek el és az ily módon pénzügyileg megtámogatott projekthez megszerezték a kormány áldását. Senki nem vette észre és főleg nem kifogásolta nyilvánosan, hogy a felhatalmazással immár nem állagmegőrzés, hanem a rekonstrukció előkészítésére írták ki a következő évben a közbeszerzési pályázatot; a többi pedig már menetrendszerűen zajlott nagyjából úgy, ahogy vázlatosan szó esett róla korábban.

Ennek már a körülményei is lehangolóak; a pályázók magas száma mindenekelőtt azért keltett a szakmai közvéleményben kiábrándító csalódást, mivel ily módon tervezők egész sora látványosan szembe helyezkedett a magyar műemlékvédelem elmúlt másfél évszázadának gyakorlatával. Különösen Zsámbék kapcsán. Ezért lehet és kell pozitívan értékelnünk a két kivételt vagy inkább „ellentert”, ahogyan az egyikük jellemezte koncepciójukat. Szakmai lelkiismeretükre hallgatva (elvégre a régi épületek kezeléséről minden diplomás építésznek tisztában kell lennie) amolyan proteszt-projektet nyújtottak be. Roth János, Szederkényi Lukács és Ghyczy Dénes Emil a pályázati felhívásnak megfelelően megtervezték a látogatóközpontot, a rendezvényteret és a rendházat, de a rájuk maradt maradványokat érintetlenül hagyták: „Az Öregtemplomot Romtemplomként szándékozunk megővni, óvakodunk turistalátványossággá, a kiírásban megfogalmazott elvárások szerinti »hasznosításától.«” Ugyanerre az álláspontra helyezkedtek a rangos Vikár és Lukács Építészstúdió tagjai; mint írják: „Bármilyen rekonstrukció (...) felülírná és jóvátehetetlenül eltörlőné az összes korábbi korszak nyomát (...) amiből az következik, hogy a templomromot lényegében a mai állapotában kell fenntartanunk.” Nem nyúltak a műemlékhez, az új, mai funkciójú épületeket tőle távol helyezték el körben, a telekhatár mentén. Habár javaslataikkal a történeteken változtatni nem tudtak, megmentették a szakma becsületét.

A zsámbéki öregtemplom és környezetének megújítására hirdetett tervpályázat apróján

Stuber Andrea

Székely Anatevka

Zsidózni – ez a kifejezés nem feltétlenül azt jelenti, hogy zsidókat, zsidó mivoltot emlegetni szidalmazva, elítélően vagy akár csak irreleváns módon. Hanem azt értették alatta valaha, hogy némely keresztények a maguk vallása helyett a zsidókét kezdték követni. A 16. században, a reformáció korában a bibliai zsidó hagyományokhoz visszatérő felekezetek alakultak a szabad szellemiségű Erdélyi Fejedelemségben. Ezek egyike volt az unitárius egyház, amely Isten egységét hirdette, és a keresztények Messiását pusztán embernek tekintette. Voltak, akik ennél is tovább mentek: Mózes könyvei szerint kezdték élni. Ószövetségi előírásra szombaton pihenőnapot tartottak, nem fogyasztottak tisztátalan állatokat, megülték a zsidó ünnepeket, héber nevet adtak a gyermekeiknek. A közösség a szombatos (sabbatarius) nevet vette fel. E „zsidózók” üldözése a 17. században kezdődött. Perbe fogásuk után három választásuk maradt. Egy részük visszatért az unitárius vagy a kálvinista hitre, többségük csak színleg. Mások Törökországba menekültek, mert ott nem büntették, ha keresztények a zsidó vallást követték. Egy csoportjuk pedig az 1868-as emancipációs törvény adta lehetőséggel élve úgy döntött, hogy szakít a kereszténységgel, és betér izraelitának. E lépésük unikális a történelemben. (A tömegességük az egyediségük. Mert egyénileg speciel e sorok írójának paksi dédapja is átállt zsidónak ez idő tájt.)

Ennek folytán Erdélyben, a Maros megyei Bözödújfaluban kialakult Európa egyetlen prozelita hitközsége. A falu több mint száz székely szombatos 1869-ben áttért az izraelita vallásra, az ortodox irányzathoz csatlakozva. Hamarosan szerény zsinagógát is építettek maguknak. Azután eljött az 1940-es év, a második bécsi döntés. Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolták, s egy csapásra életbe léptek az anyaországi zsidótörvények. Bözödújfalú különböző nemzetiségű és vallású, békében élő lakosai egyszer csak avval találták szembe magukat, hogy a távoli magyarországi igazságügyi minisztérium nem igazságot, hanem súlyosan diszkriminatív megkülönböztetést tesz köztük. Értelmetlen, sőt felfoghatatlan definíciók alapján meghatározza, kit tekint zsidónak, és kit nem, s az előbbieket mivel fogja sújtani: jogfosztással, munkaszolgálatlaltal, deportálással – ahogy idehaza.

Képzeljük el a bözödújfalusi családok szelektálását, amikor 1941-ben megérkeznak a zsidók begyűjtését végző magyar királyi csendőrök. A családfa-dokumentálást követően hivatalosan kiadott papírok szerint a szülők nem tekintendő zsidónak, ha az áttért nagyszülők még kereszténynek születtek. A gyerekek viszont a faji törvény alapján zsidók. Ez a váratlan helyzet egy csendes, normálisan élő, senki ellen nem fenekedő erdélyi falucska

közepén olyan képtelennek hat, mintha nem is az élet írta volna, hanem egy, az abszurdra, a groteszkre fogékony író. Ám a dolog nem így áll, hanem pont fordítva. A történet valós, és a kortárs magyar drámairodalom marosvásárhelyi kiválósága, az összetéveszthetetlen humorú – na, legfeljebb Martin McDonaghéval összetéveszthető humorú – Székely Csaba írt belőle fontos, jelentékeny színdarabot a marosvásárhelyi Nemzeti Színház Tompa Miklós társulata számára. Fellelte az emberi viszonyok között azokat a csírákat, amelyek aztán maguktól vagy környezeti hatásra (külső körülmények és/vagy feljebbvaló hatalmi érdekek mentén) nődögélnek, és gyorsan elburjánzanak. Az érzékletesen megformált cselekmény átélhető és megrendítő, a karakterek nem feketék vagy fehérék, hanem színesek.

A tavaly ősszel bemutatott történelmi dráma *Az igazság gyertyái* címet viseli, és ezt a címet ne gondoljuk valamiféle pátosz megnyilvánulásának. A betért szombatosokat nem feltétlenül tekintették egyenrangúnak a zsidók, még az üldöztetésben sem, hiszen ők több ezredévnyi előnyt mondhattak magukénak bizonyos bizarr büszkeséggel. Az újonnan csatlakozottnak neré cedek lett a héber nevük, vagyis *Az Igazság Gyertyái*. A színdarabot Sebestyén Aba színész-rendező vitte színre, aki olyan régóta dolgozik Székely Csabával, hogy nyilván fél szavakból vagy fél színpadi gesztusokból is értik egymást. Sebestyén Aba rendezői megközelítése nem „vizionárius”, és nem kényszeríti erős, zabolázott koncepcióba a színészeket. A törté-

net elbeszélésére fókuszál. Megíté-
lésem szerint pont ez az, amit evvel a darabbal tenni kell. Megismer-
tetni, megérzéskíteni, megörökíteni a bőzödújfalusiak múltját. Akiket ugyan összeszedtek a csendőrök, és bezártak a marosvásárhelyi gettóba, ám az utánuk induló, őket kimenteni igyekvő falusi pap, Ráduly István lelkész végül meggyőzte a székely Botskor Lóránd helyettes csendőrparancsnokot arról, hogy a bőzödiek fajtiszta, ősturáni szitytyavér magyarok, és ezért haza kell őket engedni. Ezt Botskor meg is tette, így a 63 bőzödi zsidóból 60 visszatért a falujába, amely egyébként ma egy tó fenekén nyugszik, miután a ceauescu-i falurombolás keretében víztározót csináltak belőle.

A vásárhelyi színpadon a falu „vázlata” látható. Sós Beáta díszlettervező a többféle istenek házát, a templomokat falécekből szellősen, jelzésszerűen építtette fel. Balra egy kerek kút, jobbra a Kovács család házának ácsolt szerkezete. (A hiányzó ajtó mellett a hiányzó ajtófélfán ott ferdélik a mezuzá.) A darab szereplői közül Kovácsék a betért zsidók: ők azok, akiket megismerünk. Úgy érte, hogy a helyi zsidó közösség más tagjaival nem „találkozunk” – csak emlegetik itt, jellegzetes Székely Csaba-i humorról a tojáslopó Kovácsékat. A többiek a keresztények: a propagandára fogékony, a morális megfontolásokat könnyen odahagyó tanító (Galló Ernő), a derekas falubíró (Nagy István, aki megkapóan tud ismétlődő gesztussal ellenpéldálózni a szomszédos Kőríspatakkal), a féltékenységre bujtogatott unitárius lelkész (Kovács Botond), a szomba-

tosokat szombaton munkával kiegészítő lelkészné (Nagy Dorottya) és lánya (Gecse Ramóna), továbbá a katolikus plébános (Bartha László Zsolt), aki a legfontosabb percekben ugyan mindig épp máshol tartózkodik vagy alszik – akárcsak nemzeti irodalmunk Csongor úrfija –, de a döntő pillanatban helyén van a szíve.

Kovácsék családját négy markáns színészi alakítás teszi kerekké B. Fülöp Erzsébet, Henn János, Kiss Bora és Varga Balázs jóvoltából. Az apa, Kovács Mózes Henn János megformálásában szeretni való, semmirekellő alak. Munkaeszközét, a szekerét elkártyázta, és a legkevésbé sem ég a keze alatt a munka, még csak nem is pislákol. Családszeretete szívből jövő verbális szótululásokon kívül másra nemigen terjed ki. A fiúgyermek, Varga Balázs Kovács Samuja jólelkű suhanc, egy romantikus szerelem, valamint a kártya és az alkohol áldozata, követve az atyai példát. Húga, Sára afféle hibás gyerek, mozgásában korlátozott (talán stilizáltan csípőficamos), és kicsit együgyűnek vagy autisztikusnak mondható. Legalábbis a fogalmi gondolkodáshoz kevés az érzéke. Ez az összetétel kényes színészi feladat: meg kell találni az ideális mértéket: sutaság, butaság, tisztaság, egyszerűség – semmiből ne legyen túlzóan sok a napsugaras személyiségű lánykában, akire szemet vet a megözvegyült tanító. Sárka a túlélő elbeszélő, aki az előadás első pillanatától kezdve közvetlen kapcsolatban áll a közönséggel. Kiss Bora hibátlan érzékkel dolgozik: már eleve a dallamosan sántító járásának ritmusa bájos sikkeséggel

ruházza fel a lányt. Kedves gesztus, hogy egy-egy mozdulatával halványan emlékeztet darabbeli édesanyjára, akit B. Fülöp Erzsébet nagy lendülettel és kiválóan poentírozva tesz család- és előadás-fenntartóvá. Ennek a Márta asszonynak még a gyújtóhasogatás is jól áll (bár erősen fojtogatja a fejszét), miközben az ember érzi, hogy e férjét elvesztő, rendíthetetlen nőbe és az ő tönkremenetelébe színháztörténetileg beleépült valahogy az az elfogyó anya is, akit B. Fülöp Erzsébet a *Nyugalomban* játszott. Most azonban gondos háziasszony, aki szép, szertartásos mozdulatokkal – keze lemosásával, asztalterítéssel, gyertyagyújtással – készíti elő a házat, az asztalt a Szombat bejövetelére. Ez az a pillanat, amikor a szomszédos házváz „padlásán” ülő zenekar a húrok közé csap, rázendít Cári Tibor zenéjére. Ellepi a színpadot a falu éneklő népe – s a közönség megőrül a muzsikának, a színen kibontakozó *Hegedűs a háztetőn*-hangulatnak. Hiszen itt a Szombat ünnepe, öröme, vidámságra. Az előadás két részét egy-egy erőteljes zenés finálé zárja.

A baljós események mintha felőlünk közelítenének – hátulról, a nézőtér végéből érkezik a két jól megtermett, dús csendőr Ördög Miklós Levente és Tollas Gábor képében. Ugyancsak jellegzetes, Székely Csaba-ian dialogizáló párost alkotnak. Amikor a második rész elején állítanak be a faluba, akkor az őskeresztény bözödiek, ha kissé kelletlenül is, de már hajlandóak kikelni a helyi zsidók ellen. Netán kicsit megdobigálni őket vagy a házukat, esetleg gyújtogatni. Ha már van egy kis közhangulat, könnyű

alkalmazkodni hozzá. Egyelőre a mi bőződi embereink egy szerény méretű disznó vágásával foglalatoskodnak – amit biztos nem a zsidóktól szereztek. A disznót a falu védelmére kirendelt csendőrök rögtön einstandolják. Egyébként valószínűleg tényleg levágták az állatot a takarásban, mert soha életemben nem éreztem még színházban ilyen erős és autentikus, szalmán pörzsölt disznó-szagot.

Nem mondok többet. Mindenki nézze meg, aki tudja. Aki nem tudja, olvassa el a darabot a *Látó* folyóiratban. Nyár végén eljátsszák a vásárhelyiek Budapesten is, a Városmajorban.

Az igazság gyertyái. A Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Tompa Miklós Társulatának előadása. Írta: **Székely Csaba**. Zene: **Cári Tibor**. Főbb szereplők: **B. Fülöp Erzsébet, Henn János, Kiss Bora, Varga Balázs**. Díszlet: **Sós Beáta**. Jelmez: **Hatházi Rebe-ka**. Rendező: **Sebestyén Ábá**.

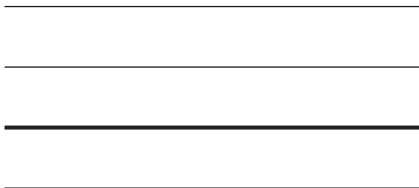
Vékony Dorottya: Az elengedés rítusai

Vékony Dorottya
Fertility 1. (részlet a sorozatból) (2021)
falemezre kasírozott fotó

Mozgó világ

1051 BP. NÁDOR U. 26.

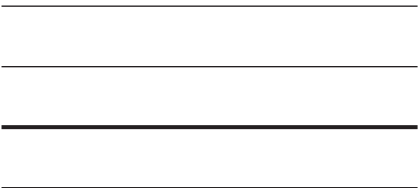

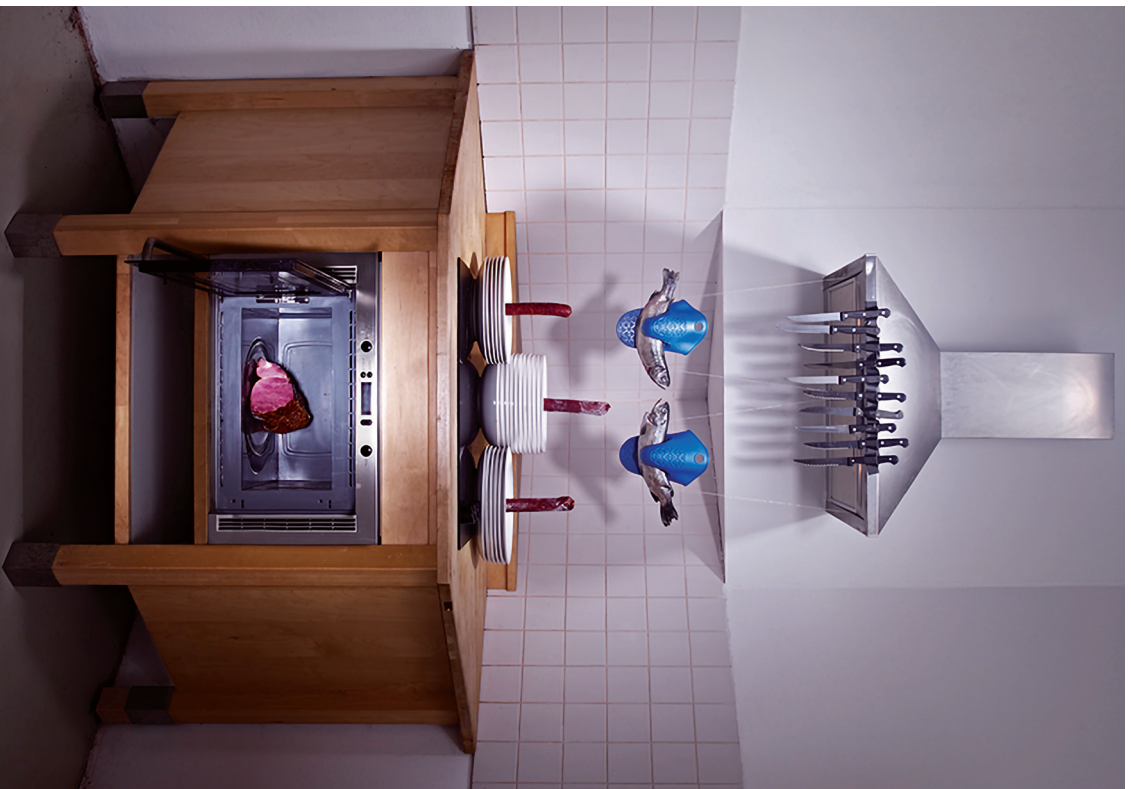

Vékony Dorottya
Altars (részlet a sorozatból) (2014)
fotográfia

Mozgó világ

1051 BP. NÁDOR U. 26.

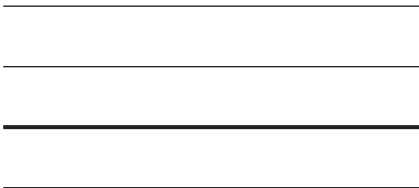
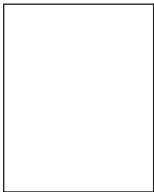

Vékony Dorottya
Altars (részlet a sorozatból) (2014)
fotográfia

Mozgó világ

1051 BP. NÁDOR U. 26.

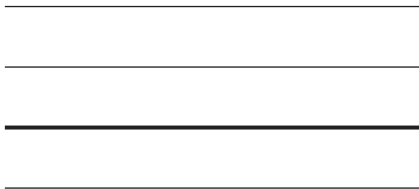

Vékony Dorottya
Fertilizing revolution (részlet a sorozatból) (2021)
fotográfia

MOZGÓ VILÁG

1051 BP. NÁDOR U. 26.

Kérjük, támogassa személyi jövedelemadójának 1%-ával
a Mozgó Világ folyóirat kiadását! Adószámunk: 19650414 2 41

Mozgó-lexikon
A–Z

ÁDÁM ZOLTÁN 1971-ben született Balassagyarmaton. Közgazdász, politológus, a Corvinus Egyetem docense, korábban tanszékvezetője. 2023-ban egy politikailag motivált ügyben állásából elbocsátották. Több tanulmányt publikált az autoriter populizmusról és annak politikai gazdaságtanáról.

BENDA LÁSZLÓ 1951-ben született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas rádiós és televíziós újságíró, az egykori külpolitikai tematikákat feldolgozó Panoráma főszerkesztője. Jelenleg nyugdíjas, egyetemi oktató.

BOZÓKI ANDRÁS 1959-ben született Budapesten. Politológus, szociológus, a CEU professzora, az MTA doktora, a CEU Demokrácia Intézete kutatója. Legújabb könyvei: *Rolling Transition and the Role of Intellectuals* (2022); *Töréspontok: Tanulmányok az autokrácia kialakulásáról* (2024).

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Értékek ébresztése* (2023).

CSILLAG ISTVÁN 1951-ben született Budapesten. Közgazdász, a Medgyessy-kormány gazdasági és közlekedési minisztere. Legutóbbi könyve: *Tetszettek volna forradalmat csinálni – Reformok és fordulatok* (2022).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Három Berlin – Barangolások a Fal körül* (2023).

DÉSI JÁNOS 1964-ben született Budapesten. A Klubrádió újságírója. Legutóbbi könyve: *Justitia noklás doboza. Menetelés a kétharmad felé* (2017).

ECSÉDI ORSOLYA Budapesten született. Jogásként dolgozik. Versek, novellákat és ifjúsági regényeket ír. Legutóbbi könyve: *Sárkányugatás* (2021).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

G. ISTVÁN LÁSZLÓ 1972. december 21-én született Budapesten. Költő, tanár. Legutóbbi könyve: *Villanó por* (2023).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg véteinket* (2018).

HERSKOVITS ESZTER 1976-ban született Budapesten. A Klubrádió munkatársa.

KÖRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *Poeta.doc. Versek-ről prózában* (2022).

LANGER, ÁRMIN 1990-ben született Münchenben. Szociológusi doktorátusát a berlini Humboldt Egyetemen szerezte. A DAAD vendégoktatója a Floridai Egyetem Európai Tanulmányok Intézetében. Két monográfiát és több tanulmányt publikált a migráció, a populizmus és az identitáspolitika témakörében.

LUGOSI VIKTÓRIA 1962-ben született Budapesten. Író, televíziós szerkesztő. Legutóbbi könyve: *Hümmögő* (2023).

MEZEI GÁBOR Gyöngyösön született 1982-ben. Miskolcon nőtt fel,

Budapesten él. Költő, az ELTE Amerikanisztika Tanszékének adjunktusa. Legutóbbi kötete: *száraztenger* (2021).

PARÁSZKA BORÓKA 1976-ban született Gyergyószentmiklóson. Bossányi Katalin-díjas publicista, író; Marosvásárhelyen él.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró, a Népszabadság volt főmunkatársa, a HVG munkatársa. Legutóbbi könyve: *Húzzuk a keresztünk* (2022).

ROSS KÁROLY 1954-ben született Egyeden. Költő, tanár, nyelvkönyvkiadó. Legutóbbi könyve: *Velem vagy, ugye?* (2021).

STUBER ANDREA 1960-ban született Budapesten. Színházi kritikus, újság- és naplóíró. A Spiritussonline.hu gyermek- és ifjúsági színházi portál főszerkesztője.

TATÁR SÁNDOR 1962-ben született Budapesten. Költő, kritikus, műfordító, könyvtáros. Legutóbbi könyve: *Haalaadaas* (2021).

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: Vékony Dorottya munkái

fonte
NATURA

Természetes ásványvíz

100% ÚJRAHASZNOSÍTOTT
PET PALACKBAN

